

ISSN 2411-1945

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и
политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия общественных наук

THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Social Sciences

№2 (95), 2023

Хуҷанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи №226/МҶ-97 аз 13.12.2021).

Маҷалла ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ нешбари КОА-и ВМ ва ИФР (аз июни соли 2011; бознависӣ дар моҳи июни соли 2016 ҳамчунин дар солҳои 2018 ва 2022) ва КОА-и назди Президенти ҚТ (аз ноябри соли 2018), ки ҷони муҳимтарин дастовардҳои илмӣ рисолаҳо барои дарёфти унвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙЪАТИ ТАҲРИР

Сармуҳаррир: Шарифзода М.М., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Ҷонишини сармуҳаррир: Бобоҷонов Д.Д., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Авезов А.Х., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Авезова М.М., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Акмалова М.Н., доктори илмҳои сиёсатишиносӣ, профессор; Ализода З., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Алимов Б.Х. номзоди илмҳои таърих, дотсент; Алимов С.Ю., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Бойматов А.А., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Болтуев С.Ш., номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент; Гадоев Б.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Ғозибеков С.А., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Ғафурзода А.Д., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Диноришоев А.М., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Евсеев В. О., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Исмоилова М.М., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Мамбетҷонов Қ.Қ., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Маҷидзода Ҷ.З., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Мелков С.А., доктори илмҳои сиёсатишиносӣ, профессор; Меҳмононов С.У., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Муртазоқулов Ҷ.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Пулатов Ю.С., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Раҳимзода М.З., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Раҳимов А.М., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Ризоқулов Т.Р., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Самеев А., котиби масъул; Сафарзода А.И., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; Тешиабоев Т.З., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; Сотиволдиев Р.Ш., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Холиков И.В., доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство №226/МЧ-97 от 13.12.2021)*

Журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий ВАК МОН РФ (с июня 2011 года; перерегистрирован в июне 2016 г., а также в 2018 и 2022 гг.) и в Перечень изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан (с ноября 2018 г.), в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора наук.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

*Главный редактор: Шарифзода М. М., доктор экономических наук, профессор
Зам.главного редактора: Бабаджанов Д. Д., доктор экономических наук, профессор*

Авезов А. Х., доктор экономических наук, профессор; Авезова М. М., доктор экономических наук, профессор; Акмалова М. Н., доктор политических наук, профессор; Ализода З., доктор юридических наук, профессор; Алимов Б. Х., кандидат исторических наук, доцент; Алимов С. Ю., доктор юридических наук, профессор; Бойматов А. А., доктор экономических наук, профессор; Болтуев С. Ш., кандидат юридических наук, доцент; Гадоев Б. С., доктор юридических наук, профессор; Газибеков С. А., доктор экономических наук, профессор; Гафурзода А. Д., доктор юридических наук, профессор; Диноршиев А. М., доктор юридических наук, профессор; Евсеев В. О., доктор экономических наук, профессор; Исмоилова М. М., доктор экономических наук, профессор; Маджидзода Д. З., доктор юридических наук, профессор; Мамбетжанов К.К., доктор экономических наук, профессор; Мехмонов С. У., доктор экономических наук профессор; Мельков С. А., доктор политических наук, профессор; Муртазакулов Дж. С., доктор юридических наук, профессор; Пулатов Ю. С., доктор юридических наук, профессор; Рахимзода М. З., доктор юридических наук, профессор; Рахимов А. М., доктор экономических наук, профессор; Ризокулов Т. Р., доктор экономических наук, профессор; Самеев А., ответственный секретарь; Сафарзода А. И., доктор юридических наук, профессор; Сотиволдиев (Шарофзода) Р. Ш., доктор юридических наук, профессор; Тешабаев Т. З., доктор экономических наук, профессор; Холиков И. В., доктор юридических наук, профессор.

The Journal "Bulletin of TSULBP" was founded in 2000. It is published in Tajik, Russian and English languages no less than 4 times in a year

*The Journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan
(Licence #226/ MJ-97 since 13.12.2021).*

The Journal is in the List of leading scientific journals and periodicals of Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation (since June 2011, re-registered in June 2016 and also in 2018, 2022), as well as in the List of Higher Attestation Commission publications under the President of the Republic of Tajikistan (since November 2018) which publishes the primary research outcomes of dissertations for receiving scientific degrees of Candidate or Doctor of Science.

The journal is included into the Russian Index of Scientific Citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Sharifzoda M. M. – Dr. of Economics, Professor

Deputy editor-in-chief: Bobodjohnov D.D. – Dr. of Economics, Professor;

Avezov A. H. – Dr. of Economics, Professor (Khujand); Avezova M. M. – Dr. of Economics, Professor; Akmalova M. N. – Dr. of Politology, Professor; Alizoda Z. – Dr. of Jurisprudence, Professor; Alimov B.Kh. - candidate of historical sciences, Associate Professor; Alimov S.Yu. – Dr. of Jurisprudence, Professor; Boymatov A.A. – Dr. of Economics, Professor; Boltuyev S. Sh. – candidate of juridical sciences, Associate Professor; Gadoev B. S. - Dr. of Jurisprudence; Gazibekov S. A. – Dr. of Economics, Professor; Gafurzoda A.D. - Dr. of Jurisprudence, Professor; Dinorshoyev A. M. – Dr. of Jurisprudence, Professor; Evseev V. O. - Dr. of Economics, Professor; Ismoilova M. M. – Dr. of Economics, Professor; Madjidzoda Dj. Z. – Dr. of Jurisprudence, Professor; Mambetjonov K.K., Dr. of Economics, Professor Mehmonov S.U. - Dr. of Economics, Professor; Melkov S. A. – Dr. of Politology, Professor; Murtazoqulov Dj. S. – Dr. of Jurisprudence, Professor; Pulatov Yu. S. – Dr. of Jurisprudence, Professor; Rakhimzoda M. Z. – Dr. of Jurisprudence, Professor; Rakhimov A. M. – Dr. of Economics, Professor; Rizokulov T. R. - Dr. of Economics, Professor; Safarzoda A. I. - Dr. of Jurisprudence, Professor; Sotivoldiyev R. Sh. – Dr. of Jurisprudence, Professor; Sharofzoda A.I. - Dr. of Jurisprudence, Professor; Teshabaev T. Z. - Dr. of Economics, Professor; Kholikov I.V., Dr. of Jurisprudence, Professor.

5.1 (12.00.00) ПРАВО

5.1 ҲУҚУҚ

5.1 LAW

5.1.1(12.00.01) ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРАВОВЫЕ НАУКИ

5.1.1 ИЛМҲОИ НАЗАРИЯВӢ-ТАӢРИХИИ ҲУҚУҚӢ

5.1.1 THEORETICO-HISTORICAL-JURIDICAL SCIENCES

УДК: 340

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-5-14

МЕТОДОЛОГИЯИ НАЗАРИЯИ

ҲУҚУҚ ДАР ҶОМЕАИ

ИТТИЛООТӢ: ҶАНБАҲОИ

НАЗАРИЯВӢ ВА ТАӢРИХӢ

Шокиров Файбулло Абдуллоевич, н.и.х.,

доценти кафедраи назария ва таърихи давлат

ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии ДДҲБСТ

(Хучанд, Тоҷикистон)

МЕТОДОЛОГИЯ ТЕОРИИ

ПРАВА В ИНФОРМАЦИОННОМ

ОБЩЕСТВЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ

И ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Шокиров Гайбулло Абдуллоевич, канд. юрид.

наук, доцент кафедры теории и истории

государства и права юридического факультета

ТГУПБП (Худжанд, Таджикистан)

METHODOLOGY OF LAW

THEORY IN THE INFORMATION

SOCIETY: THEORETICAL AND

HISTORICAL ASPECTS

Shokirov Gaybullo Abdulloevich, the candidate of

law sciences, associate professor of theory and

history of state and law department of the faculty of

law of TSULBP (Khujand, Tajikistan)

e-mail: shga1959@mail.ru

Масоили проблемавии мафҳуми анъанавии мафҳуми методологияи назарияи ҳуқуқ ва унсурҳои таркибии он таҳқиқ карда шудааст. Нуқтаи назари мутахассисони соҳа оид ба истифодаи чунин методҳо дар ҳуқуқ, махсусан дар раванди пеширафти илму техника, ривожёбии технологияҳои иттилоотӣ ва бунёд кардани ҷомеаи иттилоотӣ баррасӣ шудааст. Инчунин ҷанбаҳои таърихӣ бунёд кардани ҷомеаи иттилоотӣ ва истифодаи ҳаматарафаи дастовардҳои технологияи компютерӣ дар ҳуқуқ таҳлил гардидааст. Мавқеи таҳқиқгарон нисбат ба ҳуди мафҳуми методологияи илми ҳуқуқ, инчунин методологияи ҳуқуқ дар ҷомеаи иттилоотӣ мавриди муқоиса қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: методологияи назарияи ҳуқуқ, ҷомеаи иттилоотӣ, ҳуқуқи компютерӣ, объект ва предмети илм, технологияҳои нави иттилоотӣ, методологияи ҳуқуқшиносӣ, методология ва методҳои илмӣ

Исследованы проблемные вопросы традиционного понятия о методологии теории права и её составных элементах. Рассмотрены точки зрения специалистов в изучаемой области по использованию названных методов в праве, особенно в ходе научно-технического прогресса, развития информационных технологий и создания информационного общества. Также проанализированы исторические аспекты создания информационного общества и повсеместное использование достижений компьютерных технологий в области права. Сопоставлены позиции исследователей о самом понятии «методология науки права», а также о методологии права в информационном обществе.

Ключевые слова: методология теории права, информационное общество, компьютерное право, объект и предмет науки, новые информационные технологии, методология юриспруденции, методология и научные методы

The article investigates the problematic issues of traditional concept of the methodology of the theory of law and its constituent elements. It reviews the points of view of specialists of the field on the use of such methods in law, especially with scientific and technological progress, the development of information technologies and the creation of an information society. It also analyzes the historical aspects of the creation of the information society and the widespread use of achievements of computer technology in the field of law. As well, it shows the comparison of the positions of researchers regarding the very concept of the methodology of law, as well as the methodology of law in information society.

Keywords: methodology of law theory, information society, computer law, object and subject of science, new information technology, jurisprudence methodology, methodology and scientific methods

Таҳлили имрӯзаи ақидаҳои назарияпардозони ҳуқуқ оид ба ривочи методологияи назарияи ҳуқуқ аз он шаҳодат медиҳад, ки масоили мазкур бисёр муҳим буда, баррасии ҳаматарафаи методҳои мавҷуда ва ҷузъҳои таркибии онҳоро талаб менамояд. Умуман инкишофи босуръати техника ва технологияи иттилоотӣ ба фаъолияти давлат ва низоми ҳуқуқии он, чун объекти назарияи умумии ҳуқуқ таъсири калон мерасонад. Дар заминаи ақидаҳои ба миён гузошта имконият пайдо мешавад, ки минбаъд асосҳои татбиқи ин методҳо дар ҳуқуқ пешниҳод ва қоркард шуда, мутахассисони соҳа онҳоро шарҳу тавзеҳ кунанд ва методҳои мазкур дар шароити ҷомеаи иттилоотии навин амалӣ карда шаванд.

Ҳанӯз солҳои 90-уми асри ХХ вобаста ба ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ дар назарияи ҳуқуқ масъалаҳои гуногуни илмӣ ба миён омаданд. Татбиқи дастовардҳои технологияи компютерӣ боиси ташаккули соҳаи нави илми ҳуқуқшиносӣ – ҳуқуқи компютерӣ гардид. Худи ҳамон солҳо, яке аз асосгузори ҳуқуқи компютерӣ Ю.М. Батулин, масъалаҳои назариявии ҳуқуқи компютериеро таҳқиқ намуда, таъкид мекунад, ки масъалаҳои ташаккули ҳуқуқи компютерӣ гуногунҷанба мебошад. Ҳамчунин аз мавқеи муаллиф, масъалаи илмии мазкур аз ҷониби ҳуқуқшиносони соҳаҳои дигари ҳуқуқ омӯхта шуда, онҳо вобаста ба соҳаи худ хулосаҳоеро пешниҳод менамуданд, ки барои ин соҳа қулай буда, вале барои соҳаҳои дигар мушкилот меовард [1, с. 1].

Чанде дертар Ю.Г. Просвирнин ҷанбаҳои назариявӣ-ҳуқуқии иттилоотиро дар Русияи муосир мавриди таҳқиқ қарор дода, таъкид менамояд, ки дар солҳои охир (сухан оид ба солҳои 2000-ум меравад) дар ин равияи таҳқиқотӣ ба «таркиши иттилоотӣ»-и ба худ хос, ба миён омадааст, вале новобаста ба теъдоди зиёди таҳқиқот, то ҳол дар назарияи давлат ва ҳуқуқ масоили ҳалталаби иттилоотонӣ зиёданд, ҳамчунин мафҳуми ягонаву концепсияи муаллиф пешниҳод нашудааст. Тибқи таҳлилҳои Ю.Г. Просвирнин низ ба назар ҷунин мерасад, ки раванди иттилоотонӣ табиатан ҳаматарафа мебошад, зеро он тамоми соҳаи иҷтимоиро дар бар гирифта, фазои танзимкунии байнисоҳавии ҳуқуқ ба ҳисоб меравад. Ҳамчунин муаллиф, зикр менамояд, ки дар таҳлили низоми масъалаҳои ҳуқуқии иттилоотонӣ дар кулл, методологияи илмие ва ё методологияи назарияи ҳуқуқ дар назар аст, ки дар пуррагӣ татбиқ карда нашуда, аксар вақт масъалаҳои илмии мазкурро соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ барраси мекунанд, ки дар ҳалли мзмуни онҳо қўмак намерасониданд. Хулласи калон муаллиф тарафдори он аст, ки таҳқиқот оид ба масъалаи илмии мазкур идома ёбад, зеро онро ривҷеби минбаъдаи назария вобаста ба масъалаҳои таъсиррасонии иттилоотонӣ ба давлат ва ҳуқуқ ва амиқрафти донишҳои илмӣ дар бораи масъалаҳои давлатӣ-ҳуқуқии иттилоотонӣ дар Федератсияи Русия мебошад [11, с. 4].

Вобаста ба проблемаи илмии мазкур Р.Ш. Сотиволдиев дар он ақида аст, ки

муҳаққиқони назарияи давлат ва ҳуқуқ ҷаҳонбинии гуногун дошта, ҷаҳонбинии онҳо бо таъсири шароити мушаххаси таърихӣ, омилҳои идеологӣ, психологӣ ва ғ. ташаккул меёбанд. Ҳамчунин муаллиф, таъкид намудааст, ки объекти илмро воқеияти объективӣ, ки новобаста ба иродаи одамон вучуд дорад, ташкил дода, предмети илм бошад, маҳсули тафаккури илмӣ мебошад. Аз рӯи хулосаҳои ӯ, агар объекти илм ба таври объективӣ, воқеан, новобаста аз ирода, хоҳиш ва шуури инсон вучуд дошта бошад, пас предмети илм баҳри омӯзиши объект (воқеият) ва дар рафти фаъолияти илмӣ инсон муайян карда мешавад. Зимни таҳқиқоти илмӣ зарурат ба таҳқиқи ҳаматарафаи объект ба миён меояд ва аз ин хотир, предмети илм – натиҷаи таҳқиқи илмӣ объекти илм ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, таъкид менамояд ӯ, объекти илмро ба таври умумӣ – воқеият ва ба таври мушаххас – тарафҳои ҷудоғонаи воқеият ташкил дода, дар навбати худ, таҳқиқи илмӣ воқеият бо мақсади муайян намудани пайдоиши инкишофи воқеият, робитаи байни падидаҳои воқеӣ анҷом дода шуда, дар раванди таҳқиқи воқеият (объект), предмети илм муайян ва мушаххас карда шуда ва дар навбати худ, предмети илмро қонуниятҳои пайдоиш, ташаккул, инкишоф ва амали воқеият ташкил медиҳад [15, с. 21]. Ҳамчунин муҳаққиқ дар он ақида аст, ки дар заминаи объект ва предмети таҳқиқи илмӣ раванди аз ҳам ҷудо шудани илмҳо сурат мегирад, бо инкишофи донишҳои инсонӣ соҳаҳои нави таҳқиқи илмӣ пайдо мешавад, инкишофи воқеият боиси тағйири предмети таҳқиқи илмӣ мегардад, бо пешрафти ҷомеа, зимни тағйири воқеият (сохти ҷомеа, шароити таърихӣ, талаботи ҷомеа, тарзи зиндагӣ, шаклҳо, навъҳои таърихӣ ва вазифаҳои давлат, муносибатҳои ҷамъиятӣ, арзишҳои иҷтимоӣ ва ғ.) илм инкишоф ва донишҳои илмӣ такмил меёбанд ва соҳаҳои нави таҳқиқоти илмӣ пайдо мешаванд. Дар хулоса Р.Ш. Сотиволдиев таъкид менамояд, ки дар давраи пасошӯравӣ, бо баробари инкишофи давлатдорӣ, тағйири ҳадафҳо, вазифаҳо, функцияҳо, шаклҳои давлат донишҳои илмӣ роҷеъ ба давлат низ такмил ёфта, бо инкишофи низомии нави ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистони соҳибистиклол низ донишҳои илмӣ оид ба назарияи ҳуқуқ ба сатҳи нав баромада, мафҳумҳои давлат ва ҳуқуқ аз мафҳумҳои қаблан дар илми шӯравӣ истифода мешуданд, ба кулӣ фарқ карда ва минбаъд назарияи ҳуқуқро бе илмҳои технологӣ, техникӣ, табиатшиносӣ (кашфиёти нави кайҳонӣ, технологияҳои нави иттилоотӣ, нанотехнологияҳо, биотехнологияҳо ва ғ.) тасаввур кардан мумкин нест [15, с. 22].

Таҳлили ақидаҳои мазкур собит месозад, ки дар иртибот бо инкишофи илму техника дар ҷомеа, дастовардҳои он минбаъд бояд дар соҳаи ҳуқуқ низ татбиқ карда шаванд. Зарурати ин амалро Ю.М. Батурину Ю.Г. Просвирнин ва ҳам Р.Ш. Сотиволдиев тасдиқ намудаанд.

Ғайр аз он, дар назарияи умумии давлат ва ҳуқуқ марбутан ба падидаи мазкур, ба таври анъанавӣ ақидаҳои мухталифи мутахассисони соҳа баён шудааст. Дар ин таҳлилҳо, мо мавқеи мутахассисони соҳаро нисбат ба махсусияти методология, методҳо, талабот нисбат ба методҳо, таснифи методҳо, принципҳои пешниҳоди методҳо, қоидаҳои ташаккулёбии мазмуни сохтори онҳо, назарияи ҳуқуқии ҷомеаи иттилоотӣ мебинем. Зикр намудан бамаврид аст, ки назарияи ҳуқуқ объект ва предмети таҳқиқии худро маҳз тавассути методологияи илмӣ ва методҳои муайяни илмӣ меомӯзад.

Тавре дар адабиёти илмӣ ҳуқуқӣ таъкид шудааст, вижагии ҳар яке аз асари илмӣ вобаста ба назарияи давлат ва ҳуқуқ эҷодшуда дар он аст, ки мутахассис бояд, пеш аз ҳама, ба мафҳум ва моҳияти методология ва методҳои таҳқиқии илми назарияи давлат ва ҳуқуқ аҳамияти хоса диҳад. Тавре М.М. Рассолов таъкид менамояд, агар интишороти муосирро нисбати мавзӯи мураккабтарин, яъне методологияи илми ҳуқуқшиносӣ аз назар гузаронем, пас дида мешавад, ки онҳо таҳқиқотҳо ва дарккунии иловагиро талаб менамоянд ва дар ҷодаи мазкур проблемаҳои асосӣ инҳоянд: предмети методология дар назарияи давлат ва ҳуқуқ, сохтори он, дараҷаҳои он, алоқамандӣ ва ҳамкорӣ бо илмҳои дигар; мақоми он дар

дарккунии давлат ва ҳуқуқ ва амалияи ҳуқуқӣ; мутаносибати қонунҳои объективӣ ва омилҳои субъективӣ дар ҳуқуқ [12, с. 22-23].

Ба ақидаи В.Н. Хропанюк бошад, аз рӯи тасаввуроти Арасту, Кант, Гегел танҳо дар асоси ҳамкориҳои ҳаммаи донишҳои муосир оид ба табиат, инсон, тафаккур ва чомаи фалсафа чун «илми илмҳо» шуда метавонад. Аз нигоҳи олим, илми ҳуқуқшиносӣ ҳам дар маънии илмӣ ва ҳам амалӣ ба донишҳои фалсафӣ таъяс менамояд. Ҷ суоли зеринро мегузорад: оё фалсафаи ҳуқуқ қодир аст, тамоми маҷмӯи донишҳои ҳуқуқиро дар бар гирифта, ба таври қиддӣ ба таҳқиқӣ амалии қонуниятҳои асосии давлат ва ҳуқуқ, қорқарди методологияи қанбаҳои гуногуни соҳавии илми давлатӣ-ҳуқуқӣ машғул шавад? [19, с. 10-11].

Дар заминаи таснифи методҳои гуногуни таҳқиқӣ илмӣ дар илми назарияи давлат ва ҳуқуқ, мутахассисон дар бораи мафҳум ва моҳияти методология ва методҳои илмӣ ақидаҳои мухталиф иброз қардаанд, ҳар яки онҳо мундариҷаи ба худ хос дошта, ҳамдигарро пурра мегардонанд. Бинобар ин зарурати таҳлили ақидаи қанде аз мутахассисони соҳа вобаста ба падидаи мазкур ба миён меояд.

Аз нигоҳи М.М. Рассолов, методологияи мушаххас ва илмии назарияи давлат ва ҳуқуқ, маҷмӯи қонуниятҳо, усулҳо, принципҳои судмандӣ барои таҳқиқоти ин ё он проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ ва дигар илмҳои ҳуқуқшиносиро ташкил медиҳад. Ба ақидаи ӯ, имрӯз асоси онро таҳқиқотҳои мушаххаси сотсиологӣ дар соҳаи давлат ва ҳуқуқ, методҳои усулҳои математикӣ, методҳои амсиласозӣ дар соҳаи мавриди баррасӣ, усулҳои таҷрибаии иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, методи кибернетикӣ, усулҳо ва принципҳои муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд [12, с. 30].

Р.Ш. Сотиволдиев дар он ақидааст, ки илми назарияи давлат ва ҳуқуқ низ дар навбати худ «методология» ва «методҳои илмӣ»-и дошта ва агар «методологияи илми назарияи давлат ва ҳуқуқ»-ро принципҳои, воситаҳои, тарзҳои, шаклҳои фаъолияти илмӣ оид ба дарки воқеияти давлативу ҳуқуқӣ, инчунин таълимот оид ба усулҳои махсуси таҳқиқӣ илмии ҳуқуқшиносӣ ташкил диҳад [15, с. 31], пас «методҳои илми назарияи давлат ва ҳуқуқ»-ро тарзу воситаҳои ба даст овардани донишҳои илмии объективӣ (воқеӣ), ҳаматарафа, ҳаққонӣ, асоснок, санҷидашуда оид ба воқеияти давлативу ҳуқуқӣ ташкил дода, онҳо дар рафти фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ истифода мешаванд [15, с. 32].

Ба ақидаи Н.И. Матузов ва А.В. Малько бошад, махсусияти илми назарияи давлат ва ҳуқуқ на танҳо дар предмети омӯзиши он, балки дар методи он низ ифода меёбад, предмети омӯзиши илми мазкур бошад умуман қи тавр омӯхта шудани давлат ва ҳуқуқро муқаррар менамояд. Аз нигоҳи муаллифон дар зер «методи илм» маҷмӯи усулҳо, воситаҳои, принципҳои ва қоидаҳои фаҳмида мешаванд, қи бо ёрии онҳо омӯзанда (таҳқиқгар), предметро дарқ қарда (ё фаҳмида), донишҳои нав меандӯзад. Агар метод – ин муносибат ба ҳодисот, предмет ва равандҳои, роҳи дурусти дарккунии илмӣ ва муайянкунии ҳақиқат бошад, зикр мекунад муаллифон, пас таълимотро оид ба методҳои, тасниф ва истифодаи судмандии онҳоро, асосноккунии назариявии дар илм истифода шудани методҳои дарккунии муҳити воқеан иҳотакунамдаро «методология» меноманд. Ҳамчунин муаллифон дар он ақидаанд, қи истилоҳи методология низоми ҳаммаи методҳоро дар илми назарияи давлат ва ҳуқуқ ифода менамояд [8, с. 17].

Ақидаҳои мазкури назарияпардозони ҳуқуқ хеле диққатқалбқунанда мебошад ва новобаста аз баъзе фарқиятҳои онҳо ҳамдигарро пурра мегардонанд. Тавре аз назарияи умумии ҳуқуқ маълум аст, методология таълимот дар бораи методҳои буда, вазифаи асосии он қорқард ва аниқ қардани низоми усулҳои, тарзҳои дарккунии илмӣ мебошад. Тибқи назарияи умумии ҳуқуқ методологияи ҳуқуқ – қузъи қудонашавандаи назарияи ҳуқуқ ба ҳисоб қарфта, шомили донишҳои оид ба усулҳои, тарзҳои дарккунии илмӣ, предмети назарияи ҳуқуқ, раванди таҳқиқот, ҳаракат ба сӯи донишҳои нав мебошад.

Ақидаҳои мазкурро теъдоди зиёди назарияпардозони ҳуқуқ низ баён намудаанд.

Таҳлили таҳқиқотҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки қулли мутахассисон заминаи ташаккулёбии методология ва методҳои илми назарияи умумии ҳуқуқ, илми фалсафа ва фалсафаи ҳуқуқ [9, с. 7-10; 4, с. 5-10; 17, с. 10; 14, с. 15-18] меҳисобанд.

Дар илм вобаста ба тавсеаи раванди мураккабшудаистодаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, омезиши омилҳои моддӣ ва маънавӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, мафҳуми ҳуди методология, ақидаҳои пешниҳод шудаанд. Тавре Д.А. Керимов таъкид менамояд, тибқи нуктаи назари аз ҳама паҳншуда методология бо фалсафа шабоҳат дода мешавад. Ба ақидаи муҳаққиқ, фалсафа «рӯҳи» методология, мағзи он ба ҳисоб меравад, чаро ки ӯ, натавон ба сифати методи дарки табиат, ҷомеа ва тафаккур, ва ҳамчунин ба сифати асосҳои ҳар як таҳқиқот баромад намуда, дар фалсафа ба шакли хулоса намудан ва дар намуди ҷамъ карда шуда, дар ягонагии назария ва метод баён меёбад. Бино ба гуфти Д.А. Керимов, танҳо чунин хусусияти фалсафа алоқамандии табиӣ ва ҳуқуқи онро бо ҳамаи дигар илмҳо муайян менамояд [6, с. 22-23].

Чун тамоми илмҳои дигар (техникӣ, табиӣ, ҷамъиятӣ), назарияи давлат ва ҳуқуқ, илмҳои соҳавӣ ва амалии ҳуқуқӣ низ аз методология ва методҳои гуногуни таҳқиқии илми фалсафа ва фалсафаи ҳуқуқ истифода мебаранд. Тавре дар сарчашмаҳои илми фалсафа омадааст, фалсафа – ин илм оид ба шакли шуури ҷамъиятӣ, таълимот оид ба принципҳои умумии ҳастӣ ва маърифат, муносибати инсон ба олам, илм оид ба қонунҳои умумии инкишофи табиат, ҷомеа ва тафаккур мебошад. Аз ин лиҳоз, илми назарияи давлат ва ҳуқуқ тамоми дастовардҳои илми фалсафа ва фалсафаи ҳуқуқро дар таҳқиқи воқеияти давлативу ҳуқуқӣ истифода мебаранд.

Дар қулли таҳқиқоти назарияпардозони ҳуқуқ методҳои таҳқиқи илмӣ асосан ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешавад:

- 1) методҳои умумии илмӣ;
- 2) методҳои илми хусусӣ.

Методҳои умумии илмӣ натавон дар илми назарияи давлат ва ҳуқуқ, балки дар тамоми илмҳои дигар низ истифода мешаванд. Яъне раванди мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки назарияи давлат ва ҳуқуқ бо илмҳои дигар ҳамкорӣ дошта, метавонанд дар дарки воқеияти давлативу ҳуқуқӣ аз дастовардҳои онҳо низ, васеъ истифода баранд. Дар ин раванд, таҳқиқи воқеияти давлативу ҳуқуқӣ фаъолияти ҳам амалӣ ва ҳам назариявӣ илми назарияи давлат ва ҳуқуқ ба ҳисоб меравад.

Дар навбати худ методҳои умумии илмӣ ба ду намуд ҷудо карда мешаванд:

- 1) методҳои фалсафӣ;
- 2) методҳои дигари умумии илмӣ ва махсус.

Тавре дар боло зикр гардид, илми фалсафа асоси методологияи ҳамаи илмҳои дар ҷомеа мавҷуда (ҷамъиятӣ, техникӣ ва табиӣ) ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, барои тамоми илмҳои ҳуқуқшиносӣ низ фалсафа асоси методологӣ ҳисобида мешавад.

Вобаста ба таҳқиқи қонуниятҳои умумии инкишофи воқеияти давлативу ҳуқуқӣ назарияи давлат ва ҳуқуқ низ донишҳои фалсафӣ, қонунҳо ва категорияҳои фалсафӣ, принципҳои (асосҳои) фалсафавӣ дар ҳақиқи воқеятро васеъ истифода мебаранд. Илми назарияи давлат ва ҳуқуқ махсусан аз методи асосии фалсафа, яъне методи диалектикӣ, категорияҳо ва қонунҳои диалектика, мафҳумҳо ва назарияҳои фалсафиро хеле васеъ мавриди истифода қарор медиҳад.

Аксари назарияпардозони ҳуқуқ ба методҳои умумии илмӣ, методҳои зеринро махсус мебаранд:

- методҳои умумии илмӣ, аз қабилҳои таҳлил, синтез, таҷрибасозӣ, методи аксиомавӣ, аксиологӣ, гузариш аз дониши абстрактӣ ба мушаххас, индуксия ва дедуксия, таърихӣ, навъбандӣ, сотсиологӣ, муқоисавӣ, пешгӯии илмӣ ва ғайра.

Назарияи давлат ва ҳуқуқ мисли илмҳои дигар, ҳамчунин ба ҳақиқи таҳқиқи қонуниятҳои

умумии инкишофи воқеияти давлативу ҳуқуқӣ ғайр аз методҳои фалсафӣ, ҳамчунин аз методҳои дигари умумиилмӣ ва махсус васеъ истифода мебарад. Ба методҳои дигари умумиилмӣ ва махсус методҳои оморӣ, математикӣ, кибернетикӣ, таҳлили иҷтимоӣ ва ғ. дохил мешаванд. Вобаста ба масъалаи илмии мазкур байни муҳаққикон иттифоқи комили оро ба назар намерасад.

Дар таҳлилҳои мазкур, вобаста ба фарқи методҳои фалсафӣ аз методҳои дигари умумиилмӣ ва махсус ақидаи назарияпардозони ҳуқуқ дида мешавад. Ингуна ҳулосаҳо аз он гувоҳи медиҳанд, ки методҳои дигари умумиилмӣ ва махсус, ки дар боло зикрашон рафт, дар давраҳои ҷудогонаи таҳқиқи илмӣ, бо мақсади ҳалли вазифаҳои ҷудогонаи таҳқиқи илмӣ, истифодаи донишҳои махсуси илмҳои математика, кибернетика, омор ва ғ. истифода шуда, методҳои мазкур дар илмҳои ҷудогона, бо мақсади таҳқиқи махсуси объект татбиқ карда мешаванд [15, с. 42].

Ба ақидаи Ю.Г. Просвирнин методҳои математикӣ имкон медиҳанд, ки модели математикӣ ҳодисаҳои давлативу ҳуқуқӣ сохта шуда, моҳияти дохилӣ, амалкунӣ ва ривочёбии он айнан яхел ва чуқур тавсиф карда шавад. Дар таҳлилҳои худ муаллиф, дар бораи чунин методҳои математикӣ аз қабилӣ методи моделонии математикӣ, озмоиши ҳисобкунӣ, назарияи графҳо, методҳои таҳлили коррелясионӣ ва таҳлили омилӣ ва ғ. изҳори фикр кардааст [11, с. 29-40].

Р.Ш. Сотиволдиев бошад, методҳои махсуси математикиро мавриди таҳлил қарор дода, таъкид намудааст, ки ин намуди методҳои илмии махсус барои таҳлили падидаҳои гуногуни ҷамъиятӣ татбиқ карда мешавад. Вобаста ба ҷараёни қонунҷодкунӣ муаллиф истифода шудани методи омори математикиро мавриди таҳлил қарор додааст [15, с. 43].

Ҳамчунин дар назарияи давлат ва ҳуқуқ гурӯҳи методҳои илмии хусусӣ низ қорбаст мешавад. Илми мазкур дар қатори методҳои фалсафӣ (умумӣ) ва методҳои дигари умумиилмӣ ва махсус, ҳамчунин методҳои илмии хусусиро қорқард, пешбарӣ ва истифода мебарад, методҳои мазкурро низ ба намудҳои зиёд, аз ҷумла методи шаклӣ-мантиқӣ, методи фалсафӣ-ҳуқуқӣ, методи мушаххаси сотсиологӣ, методи муқоисаи давлатӣ-ҳуқуқӣ, методи таърихӣ-ҳуқуқӣ, методи оморӣ-ҳуқуқӣ, методи моделсозии ҳуқуқӣ, методи кибернетикӣ-ҳуқуқӣ, методи психологӣ-ҳуқуқӣ, методи пешгӯии ҳуқуқӣ ва ғ. ҷудо қардан мумкин аст. Қуллӣ назарияпардозони ҳуқуқ таснифи мазкурро қобили қабул намудаанд [8, с. 17-21; 15, с. 32-48; 13, с. 21-28].

Дар иртибот бо ташаққули ҷомеаи иттилоотӣ ва пайдошавии муносибатҳои навини ҷамъиятӣ аз рӯи падидаи мазкур, меъёрҳои нави ҳуқуқие эҷод мешаванд, ки ин муносибатҳоро бояд танзим намоянд. Аз ин лиҳоз дар танзими ин муносибатҳои навини ҷамъиятӣ илми ҳуқуқшиносиро зарур аст, ки баҳри таҳқиқи илмии воқеияти давлативу ҳуқуқӣ бештар аз методҳои илмии махсус аз қабилӣ методи махсуси кибернетикӣ ва математикӣ васеъ истифода барад. Тавре дар таҳқиқоти илмӣ омадааст, кибернетикаи ҳуқуқӣ шароит ва қонуниятҳои истифодаи методҳои математикӣ, ғоя ва воситаҳои техникаи кибернетикиро дар ҳуқуқ муайян менамояд. Ба туфайли пешрафти илму техника дар ҳаёти имрӯзаи ҷомеаи иттилоотӣ дар таҳлили ҳаёти ҷомеа иттилоот аҳамияти махсус пайдо карда истодааст. Мо ҳаёти ҷомеаро берун аз иттилоот тасаввур карда наметавонем. Падидаи мазкур, яъне иттилоот бо ёрии воситаҳои алоқаи барқӣ, ахбори умум, шабақаҳои иттилоотӣ-телекоммуникатсионӣ, махсусан шабақаи Интернет паҳн карда мешавад. Аз ин лиҳоз, мо берун аз иттилоот падидаҳои ҷамъиятиро таҳлил карда наметавонем.

Масъалаи асосии илмӣ муқаррар намудани мавқеи назарияи ҳуқуқ марбутан бо пайдо шудани муносибатҳои навини ҷамъиятӣ, тағйир ёфтани ё наёфтани методология ва методҳои илмӣ-таҳқиқии назарияи ҳуқуқ ба ҳисоб меравад.

Ҳуди илми назарияи давлат ва ҳуқуқ низ барои илмҳои соҳавӣ ва амалии ҳуқуқӣ

(хуқуқи давлатӣ, граждони, чиноятӣ, маъмурӣ ва ғ.) асоси методологӣ ва методӣ ба ҳисоб меравад. Дар илми назарияи давлат ва ҳуқуқ дар заминаи истифодаи методҳои умумии илмӣ ва методҳои илмӣ махсус, ҳамчунин методҳои илмӣ хусусӣ коркард, пешбарӣ, таҳлил ва истифода мешаванд. Баҳри таҳқиқи воқеияти давлативу ҳуқуқӣ дар илми назарияи давлат ва ҳуқуқ методҳои зерини илмӣ хусусӣ истифода мешаванд:

- 1) методи шаклӣ-мантиқӣ;
- 2) методи фалсафӣ-ҳуқуқӣ;
- 3) методи мушаххаси сотсиологӣ;
- 4) методи муқоисаи давлативӣ-ҳуқуқӣ;
- 5) методи таърихӣ-ҳуқуқӣ;
- 6) методи омӯрӣ-ҳуқуқӣ;
- 7) методи моделсозии ҳуқуқӣ;
- 8) методи кибернетикӣ-ҳуқуқӣ;
- 9) методи психологияи ҳуқуқӣ;
- 10) методи пешгуӣи ҳуқуқӣ ва ғ. [15, с. 43].

Аксари методҳои илмӣ хусусии дар боло зикршуда, аз ин пеш низ ба таври анъанавӣ истифода мешуданд. Вобаста ба пешрафти илму техника ва иттилоотони чомеа, дар назарияи ҳуқуқ коркард, пешбарӣ ва истифодаи методҳои нав, аз қабилӣ методи омӯрӣ-ҳуқуқӣ, методи моделсозии ҳуқуқӣ ва методи кибернетикӣ-ҳуқуқӣ ба мушоҳида мерасанд. Вобаста ба истифодашавии методҳои мазкур дар фазои доктриналӣ мавқеи мутахассисони соҳа низ дида мешавад.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ, дар даврони гуногуни инкишофи назарияи ҳуқуқ ва назарияҳои илмҳои соҳавӣ ва амалии ҳуқуқӣ намудҳои методҳои илмӣ таҳқиқоти дар боло номбар гардида, коркард, пешбарӣ, қабул ва истифода шудаанд. Таҳлил нишон медиҳад, ки раванди мазкур бо пешрафти илму техника ва татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар соҳаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ, аз ҷумла илми ҳуқуқшиносӣ вобаста аст.

Ҳанӯз солҳои 50-уми асри XX дар Иттиҳоди Шуравӣ, ки Тоҷикистон низ узви он буд, дастовардҳои пешрафти илму техника, махсусан илмҳои математика ва кибернетика дар соҳаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ низ татбиқ карда мешуданд. Вобаста ба раванди мазкур Ю.Г. Просвирнин саҳми олимони ҳуқуқшинос Н.Д. Андреев, Д.А. Керимов, А.И. Берг, В.П. Казимирчук, В.О. Кнапп ва ҷанде дигаронро зикр карда, таъкид менамояд, ки илми шӯравӣ аҳамият ва имконияти истифодаи дастовардҳои махсусан математика, кибернетика, омӯр ва дигар илмҳои табиӣ ва техникаро дар соҳаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ маъқул доништа, дар амал истифода шудани онҳоро дастгирӣ намуда буд [11, с. 4].

Вобаста ба пешрафти илму техника ва татбиқи амалии технологияҳои навини рақамикунонӣ дар соҳаи ҳуқуқ [7, с. 25-26] ақидаҳои мухталифи мутахассисони соҳа баён шудааст. Дар иртибот бо равандҳои инкишофи технологияҳои навин дар шабакаҳои иттилоотӣ-телекоммуникатсионии Интернет, ки дар назди ҳуқуқ масъалаи рақамшавиро ба миён меорад, истифодаи муносибатҳои нави методологӣ тақозои замон мебошад. Воқеияти рақамии ташаққул ёфтаи соҳаи тасаввуроти моро нисбат ба муҳити моро ихотакунанда тағйир дода, мурочиат кардан ба методологияи муосири постклассикии таҳқиқоти илмиро хеле муҳим мегардонад. Назарияи постклассикии ҳуқуқ аз он бар меояд, ки воқеияти ҳуқуқиву давлатӣ тибқи амали ҳаррӯзаи субъектони ҳуқуқ барпо карда мешавад. Ҳар як меъёри ҳуқуқӣ, ки дар аввал дар шакли аломатҳои пешниҳод шудааст, аҳамияти худро пайдо карда, дар амалҳои субъектони мазкур баён меёбад [3, с. 232].

Воридшавии иттилоот ба чомеаи инсонӣ, суръати тези пешрафти илму техника ва раванди иттилоотонӣ, қонунгузоро маҷбур кард, ки баҳри танзими ҷунин муносибатҳои навини ҷамъиятӣ меъёрҳои ҳуқуқии навро эҷод намояд. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки имрӯз дар

қонунгузории соҳаи иттилоотонии на танҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (СНГ), ҳамчунин дар нашрияҳои илмӣ фазои доктриналӣ, истилоҳҳои хеле гуногун истифода мешаванд, теъдоди зиёди онҳо бо ҳамдигар ҳаммаъно мебошанд. Аз ҷумла санади электронии меъёрии ҳуқуқӣ, санади меъёрии ҳуқуқӣ дар намуди ё шакли хуччати электронӣ, санади меъёрии ҳуқуқӣ дар намуди электронӣ (ё шакли электронӣ) ва ғайра. Ва ё истилоҳҳои Интернет, шабакаи Интернет, шабакаи ҷаҳонии компютери Интернет, Интернет-портал, шабака, Интернет-шабака, веб-сайт, Интернет-захираҳо ва ғайра. Мутахассисони соҳа зикр мекунанд, ки истилоҳҳои «рақамикунонӣ», «иттилоотонӣ», «компютерикунонӣ»-и ҳуқуқ бо ҳамдигар ҳаммаъно буда, «технологияҳои муосири истифодашавандаи иттилоотӣ» низ чун «рақамӣ», «иттилоотӣ», «компютерӣ» ном дода шудааст [7, с. 25].

Назарияи умумии ҳуқуқро лозим аст, ки баҳри дарки чунин тағйиротҳо дар муносибатҳои ҷамъиятӣ методҳои илмӣ таҳқиқии хусусии дигарро пешниҳод намояд, зеро методҳои илмӣ таҳқиқотии пешинаи анъанавӣ ин вазифаро иҷро карда наметавонанд. Дар таҳқиқоти дигар бошад, таъкид гардидааст, ки дар фазои доктриналӣ истилоҳҳои дигари нав аз қабилӣ «киберизатсия», «инкилоби иттилоотӣ», «инкилоби технологӣ», «инкилоби рақамӣ» ба муомилот ворид карда шудаанд [19, с. 86]. Муҳаққиқ дар он ақида аст, ки имрӯзҳо дар Русия низ мутахассисони соҳа ба истифодаи технологияҳои рақамӣ дар соҳаи ҳуқуқ марок зохир мекунанд ва дар ин ҷода, баҳсҳо асосан баҳри ҷустуҷӯ намудани қарорҳои дуруст ва коркарди модели танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки бо татбиқи технологияҳои рақамӣ дар соҳаи молиёт, идоракунии умумӣ, сохтани зехни сунӣ иртиботдоранд, бурда мешаванд [20, с. 5]. Аз ин сабаб, назди илми ҳуқуқшиносӣ вобаста ба рақамшавии воқеа дар ҷомеа, вазифаҳои мушаххаси бунёдӣ меистанд. Рақамгардонӣ пеш аз ҳама ба соҳаи танзими ҳуқуқӣ таъсири намоён мерасонад. Аз ҷумла дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ муносибатҳои навро ба вучуд меорад, ки субъектони он шахсони виртуалӣ ва ё «шахсони рақамӣ» ба ҳисоб мераванд ва ин шахсияти рақамӣ – «робот» мебошад. Аз ин лиҳоз, дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар қатори шахсони ҷисмонӣ ва ҳуқуқӣ, давлат ва дигарон (субъектони пешинаи анъанавӣ), ҳамчунин роботҳо ва миёниравони иттилоотӣ, аз қабилӣ провайдерҳо, блогерҳо ва дигарон иштирок менамоянд [19, с. 95].

Э.В. Талапина [16, с. 8-9] ва А.В. Попова [10, с. 14-24] низ ҷонибдори ҳамин ақидаанд.

Назарияи ҳуқуқи ҷомеаи иттилоотиро мавриди таҳқиқ қарор дода, гурӯҳи муаллифон як қатор хулосаҳои худро пешкаш менамоянд. Онҳо низ дар он ақидаанд, ки методҳои классикии (анъанавии) назарияи ҳуқуқ на ҳама вақт, ҳолати имрӯза, оянда ва равияҳои илми иттилооти ҳуқуқиро муайян карда метавонанд. Тибқи хулосаи муаллифон, методҳои классикии (анъанавии) назарияи ҳуқуқ имкон намедиханд, ки масъалаҳои назариявӣ ва бадастории донишҳои назариявӣ нави дар ҷомеаи иттилоотӣ ҷустуҷӯ шуда истода, ба даст оварда шаванд. Ба ақидаи муаллифон, баҳри ноил гардидан ба ин мақсад, назарияи ҳуқуқро лозим аст, методҳои навро коркард намояд [2, с. 124].

Дар заминаи таҳлили дар боло омада дида мешавад, ки вобаста ба пешрафти илму техника ва раванди иттилоотонии воқеии ҷомеаи имрӯза, қонунгузорро зарур аст, ки баҳри танзими чунин муносибатҳои навини ҷамъиятӣ меъёрҳои ҳуқуқии навро эҷод намояд. Аз тарафи дигар, раванди мазкур назди назарияи умумии ҳуқуқ низ нисбати танзим намудани чунин муносибатҳои ҷамъиятӣ ва иштирокдорони он, таҳияи методология ва методҳои илмӣ хусусии навро мегузорад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Батури́н Ю.М. *Теоретические проблемы компьютерного права: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Ю.М. Батури́н. – Москва, 1991. – 39 с.*
2. Белевская Ю.А., Фисун А.П. *Информационно-комплексный подход в развитии теории права в информационном обществе / Ю.А. Белевская, А.П. Фисун // Научные*

- ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2015. Вып. 32. – № 8 (205). – С. 119-126.
3. Белевская Ю.А., Фисун А.П. Теоретико-методологические основы информационного права и информационной безопасности / Ю.А. Белевская, А.П. Фисун // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия, Социология. Право. – 2015. – № 14 (211). Выпуск 33. – С. 231-235.
 4. Золкин А.Л. Философия права: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция, «Философия права» / А.Л. Золкин. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 383 с.
 5. Зоҳидов О.Ҳ. Фалсафа ва методологияи илм / О.Ҳ. Зоҳидов. – Хучанд: Андеша, 2018. – 296 с.
 6. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. / Д.А. Керимов. – Москва: Аванта+, 2001. – 560 с.
 7. Липень С.В. Законы о нормативных правовых актах стран СНГ – индикаторы процессов информатизации и цифровизации системы законодательства / С.В. Липень // Актуальные проблемы российского права. – 2019. – № 8 (105). – С. 22-32.
 8. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. 4-е изд. перераб. и доп. / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – Москва: Изд. дом «Дело РАНХ», 2016. – 528 с.
 9. Нерсесянц В.С. Философия права: учебник / В.С. Нерсесянц. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Норма, 2009. – 848 с.
 10. Попова А.В. Новые субъекты информационного общества и общества знания: к вопросу о нормативном правовом регулировании / А.В. Попова // Журнал российского права. – 2018. – С. 14-24.
 11. Просвирнин Ю.Г. Теоретико-правовые аспекты информатизации в современном российском государстве: дисс. ... д-ра юрид. наук/ Ю.Г. Просвирнин. – Москва, 2002. – 357 с.
 12. Рассолов М.М. Теория государства и права: учебник для вузов / М.М. Рассолов. – Москва: Юрайт; ИД Юрайт, 2010. – 635 с.
 13. Ҳасанов С., Ҳасанов М. Назарияи давлат ва ҳуқуқ / С. Ҳасанов, М. Ҳасанов. – Душанбе: Илм, 2017. – 496 с.
 14. Сорокина Ю.В. Введение в философию права: курс лекций / Ю.В. Сорокина. – Москва: Норма, 2009. – 336 с.
 15. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Сино, 2018. – 784 с.
 16. Талапина Э.В. Право и цифровизация: новые вызовы и перспективы / Э.В. Талапина // Журнал российского права. – 2018. – № 2. – С. 5-17.
 17. Философия права: учебник / Под ред. О.Г. Данильяна. – 2-е изд., доп. и перераб. – Москва: ИНФРА-М, 2013. – 336 с.
 18. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Политиздат, 1991. – 560 с.
 19. Хабриева Т.Я., Черногор Н.Н. Право в условиях цифровой реальности / Т.Я. Хабриева, Н.Н. Черногор // Журнал российского права. – 2018. – № 1. – С. 85-102.
 20. Хабриева Т.Я. Право перед вызовами цифровой реальности / Т.Я. Хабриева // Журнал российского права. – 2018. – № 9. – С. 5-16.
 21. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: учебник для высших учебных заведений / Под ред. профессора В.Г. Стрекозова. – Москва: Изд. «Интерстиль», «Омега-Л», 2008. – 384 с.

REFERENCES:

1. Baturin U.M. *Theoretical Problems of Computer Law: abstract of dissertation of candidate of law sciences / U.M. Baturin.* – M., 1991. – 39 pp.
2. Belevskaya U.A., Fisun A.P. *Information-complex Approach in the Development of Law Theory in Information Society // Bulletin of Belgorod State University. Series: Philosophy, Sociology, Law.* – 2015. Edit. 32. – № 8 (205). – PP. 119-126.
3. Belevskaya U.A., Fisun A.P. *Theoretico-methodological Basis of Information Law and Information Security // Bulletin of Belgorod State University. Series: Philosophy, Sociology, Law.* – 2015. – № 14 (211). Edition 33. – PP. 231-235.
4. Zolkin A.L. *Philosophy of Law: manual for students of “Jurisprudence”, “Philosophy of Law” institutions / A.L.Zolkin.* – M.: UNITA-DANA, 2012. – 383 pp.
5. Zohidov O.H. *Philosophy and Science Methodology.* – Khujand: Andesha, 2018. – 296 pp.
6. Kerimov D.A. *Law Methodology (subject, function, problems of law philosophy), the second edition* – M.: Avanta+, 2001. – 560 pp.
7. Lipen S.V. *The Laws About the Normative Legal Acts of CIS countries – indicators of the process of Informatization and Digitalization of Legislation System // Current Problems of Russian Law.* – 2019. – № 8 (105). – PP. 22-32.
8. Matuzov N.I., Malko A.V. *Theory of State and Law: manual. The fourth edition. amended and supplemented.* – M.: Publisher House «Delo PANH», 2016. – 528 pp.
9. Nerseyants V.S. *Philosophy of Law: manual. – the second edition. amended and supplemented* – M.: Norma, 2009. – 848 pp.
10. Popova A.V. *New Subjects of Information Society and of Science: on the issue of normative legal regulations // Journal of Russian Law.* – 2018. – PP. 14-24.
11. Prosvirnin U.G. *Theoretico-legal Aspects of Informatization in Modern Russian Government: dissertation of doctor of law.* – M., 2002. – 357 pp.
12. Rassolov M.M. *Theory of State and Law: manual for higher educational institutions.* – M.: URITE; ID Urite, 2010. – 635 pp.
13. Hasanov Soliboy, Hasanov Muzaffar. *Theory of State and Law.* – Dushanbe: Ilm, 2017. – 496 pp.
14. Sorokina U.V. *Introduction in the philosophy of Law: lecture course.* – M.: Norma, 2009. – 336 pp.
15. Sotivoldiev R.Sh. *Theory of State and Law: manual for high institution.* – Dushanbe: Sino, 2018. – 784 pp.
16. Talapina E.V. *Law and Digitalization: new challenges and perspectives // Journal of Russian Law.* – 2018. – № 2. – PP. 5-17.
17. *Philosophy of Law: Manual /under the edition of O.G.Danilyan.* –the second edition. amended and supplemented. – M.: INFRA-M, 2013. – 336 pp.
18. *Dictionary of Philosophy / under the edition of I.T.Frolov. the sixth edition., amended and supplemented.* – M.: Politizdat, 1991. – 560 pp.
19. Khabrieva T.Ya., Chernogor N.N. *Law in the Condition of Digital Reality// Journal of Russian Law.* – 2018. – № 1. – PP. 85-102.
20. Khabrieva T.Ya. *The Law Before the Challenges of Digital Reality Journal of Russian Law* – 2018. – № 9. – PP. 5-16.
21. Khropanuk V.N. *Theory of State and Law: manual for high institutions / under the editorship of professor V.G.Strekozova.* – M.: Publish. «Interstyle», «Omega-L», 2008. – 384 pp.

**5. 1.2. (12.00.14) ПУБЛИЧНО-ПРАВОВЫЕ
(ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВЫЕ) НАУКИ**
5.1.2. ИЛМҲОИ ОММАВӢ-ҲУҚУҚӢ (ДАВЛАТӢ-ҲУҚУҚӢ)
5.1.2. PUBLIC-LEGAL (STATAL-LEGAL) SCIENCES

УДК: 342

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-15-23

**ОРГАНИЗАЦИОННО-
ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УПРАВЛЕНИЯ
МИГРАЦИОННЫМИ
ПРОЦЕССАМИ В РЕСПУБЛИКЕ
ТАДЖИКИСТАН**

**МУАММОҲОИ ТАШКИЛӢ-
ҲУҚУҚӢИ АМАЛИСОЗИИ
ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ
РАВАНДҲОИ МУҲОЦИРАТ ДАР
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

**ORGANIZATIONAL AND
LEGAL PROBLEMS OF
STATE MANAGEMENT OF
MIGRATION PROCESSES
IN THE REPUBLIC OF
TAJIKISTAN**

Иброҳимов Солидҷон Иброҳимович, д-р юрид. наук, профессор, заведующий отделом государственного права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана (Душанбе, Таджикистан);
Санавваров Голибҷон Бақоевич, канд. юрид. наук, доцент, заведующий кафедрой гражданского и трудового права ТГУПБП (Худжанд, Таджикистан)

Иброҳимов Солиҷон Иброҳимович, д.и.х., профессор, мудири шӯъбаи ҳуқуқи давлатии Институти фалсафа, сиёсатишиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (Душанбе, Тоҷикистон);
Санавваров Голибҷон Бақоевич, н.и.х., дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи граждани ва меҳнатии ДДҲБСТ (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Ibrohimov Solijon Ibrohimovich, doctor of law, full professor, head of the state law department of Philosophy, Politology and Law Institute named after A.Bahovaddinov under the National Academy Sciences of Tajikistan (Dushanbe, Tajikistan);
Sanavvarov Golibjon Bakoevich, candidate of law, associate professor, head of the local and labour law department of TSULBP (Khujand, Tajikistan)
e-mail: sanavvarov@mail.ru

Проанализированы научно-теоретические основы осуществления государственного управления миграционными процессами в Республике Таджикистан. Отмечено, что государственное управление миграционными процессами - это практический способ и организационный механизм воздействия государства и уполномоченных государственных органов на миграционные правоотношения, цель которого заключается в их упорядочении. Ведь от соразмерного осуществления государственного управления зависит и гармоничность реализации государственной миграционной политики. На основании различных теоретических подходов изучены понятийные основы государственного управления миграционными отношениями, выявлена система органов государственного управления в сфере миграции и предложены основные пути совершенствования государственного управления миграционными отношениями в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, реформирование, политика, государственное управление, миграция, миграционные процессы, правовое регулирование, миграционные правоотношения

Асосҳои илмӣ-назариявӣ амалигардонии идоракунии давлатии равандҳои муҳоҷират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил шудааст. Зикр гардидааст, ки идоракунии давлатии равандҳои муҳоҷират – тарзи амалӣ ва механизми таъкили таъсиррасонии давлат ва мақомоти ваколатдори давлатӣ ба муносибатҳои ҳуқуқии муҳоҷиратӣ мебошад, ки мақсади он батартибдарории онҳо аст. Зеро аз амалигардонии мутаносиби идоракунии давлатӣ эътидоли амалигардонии сиёсати давлатии муҳоҷират низ вобаста аст. Дар асоси равияҳои гуногуни назариявӣ асосҳои мафҳумии идоракунии давлатии муносибатҳои соҳаи муҳоҷират таҳлил карда шуда, низоми мақомоти давлатӣ дар соҳаи муҳоҷират муайян ва роҳҳои муосири тақмили идоракунии давлатии муносибатҳои муҳоҷират дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ислоҳот, сиёсат, идоракунии давлатӣ, муҳоҷират, раванди муҳоҷират, танзими ҳуқуқӣ, муносибатҳои муҳоҷиратӣ

The article analyzes the scientific and theoretical foundations of implementation of state management of migration processes in the Republic of Tajikistan. It is noted that the state management of migration processes is a practical way and an organizational mechanism for the influence of the state and authorized state bodies on migration legal relations, the purpose of which is to streamline them. After all, the harmonious implementation of state migration policy also depends on the proportionate implementation of public administration. On the basis of various theoretical approaches, the conceptual foundations of state management of migration relations have been studied, the system of state bodies in the field of migration has been identified, and the main ways to improve the state management of migration relations in the Republic of Tajikistan have been proposed.

Keywords: *Tajikistan Republic, reformation, politics, state management, migration, migration processes, legal regulation, migration relation*

Современное состояние миграционных отношений в Республике Таджикистан диктует необходимость проведения проработанной миграционной политики, которая отвечала бы стратегическим целям развития страны. Следовательно, одним из важных условий ускорения социально-экономического развития государства выступает реформирование системы государственного управления, и в частности деятельности государственных органов, которые реализуют миграционную политику [7, с.104].

Резюмируя сказанное, отметим, что концептуальное разграничение функций и задач системы органов исполнительной власти, их принципиальное взаимодействие и координация деятельности зависят от институционального обеспечения государственной политики [11, с.130]. Ибо отсутствие взаимосвязи между субъектами государственного управления «приводит к выработке неоптимальных управленческих решений и неэффективности процесса управления» [14, с. 25].

Заслуживает внимания научный подход М.М. Илезова, что государственные органы, которые участвуют в непосредственной реализации права граждан на свободу передвижения и выбора места жительства, «образуют определенную систему, в рамках которой осуществляется специализация их деятельности с учетом поставленных перед ними конкретных целей и задач» [10, с. 68].

На этом основании полагаем, что совершенствование системы государственного управления в сфере миграции – это необходимый механизм реализации государственной миграционной политики любого государства.

Современная система государственного управления в сфере миграционных отношений – это, по сути, очень сложный механизм, направленный в первую очередь на упорядочение деятельности всех существующих субъектов указанных отношений. Именно эта часть

общественных отношений требует особого подхода к управлению и упорядочению, ибо, как правильно пишет Т.Я. Хабриева: "Общество представляет собой сложнейший механизм, совокупность разнообразных отношений, которые без упорядочивания вряд ли способны эффективно развиваться. Таковую функцию призвано выполнять социальное управление как целенаправленное воздействие на общественные процессы с целью придания им стабильности и сохранения качественных параметров" [20, с.7].

Управление, на взгляд отечественного исследователя Б.Х. Раззокова, – по сути «воздействие на сознание» в сторону «влияния на поведение, деятельность объекта» [15, с.36].

В сложных динамических системах процесс управления «необходим для устранения дезорганизации, хаоса, повышения организованности системы, сохранения ее качественной определенности вопреки действию внутренних и внешних возмущающих факторов, для приведения системы в соответствие с объективными закономерностями данной системы» [8, с.15-16].

Следовательно, резюмируя изложенное, отметим, что организованность всей общественной системы способствует осуществлению целей и задачи государственной власти, которая всегда господствует в общественных отношениях.

Система субъектов государственного управления в сфере миграции находится в иерархических отношениях и реализует свои функции как самостоятельно, так и во взаимодействии, следовательно, они делятся на центральные исполнительные органы и местные. Поэтому законодательное закрепление системы органов исполнительной власти в сфере миграции и наделение отдельными полномочиями в указанной сфере в «открытом» виде может способствовать регулированию миграционных процессов и оптимизации осуществления миграционной политики государства [19, с.132].

В Республике Таджикистан на основании ст. 5. закона «О системе органов государственного управления Республики Таджикистан», в систему центральных исполнительных органов государственной власти входят: Исполнительный аппарат Президента, министерства и государственные комитеты, органы при Президенте РТ, органы при правительстве и консультативно-совещательные органы при Президенте РТ и правительстве.

Такая законодательная систематизация центральных исполнительных органов государственной власти позволяет сделать вывод, что компетентные органы страны именуется по функциональному признаку в зависимости от сферы, в которой они наделены компетенцией.

Полагаем, что нормы указанного закона заслуживают положительную оценку в связи с тем, что в них содержатся положения, которые разграничивают систему уполномоченных органов, однако в нашем случае проблематика закона заключается в том, что в нём чётко не названы полномочия указанных органов в сфере миграции.

По законодательству РТ, центральные исполнительные органы государственной власти в порядке, установленном законодательством страны, образуются и упраздняются Президентом или Правительством страны.

Схема управления и предельная численность работников центральных исполнительных органов государственной власти определяются на основании законодательства РТ и утверждаются Президентом или Правительством РТ.

В Республике Таджикистан Президент страны «выступает гарантом Конституции и законов, прав и свобод человека и гражданина, национальной независимости, единства и территориальной целостности, преемственности и долговечности государства, согласованного функционирования и взаимодействия государственных органов, соблюдения международных договоров Таджикистана» [9, с. 94].

Анализ Конституции РТ показывает, что в ней прямо не указаны компетенции

Президента Республики Таджикистан в сфере миграции. Считаем, что полномочия Президента РТ в сфере государственного управления миграцией вытекают из его общих и основных задач. Так, определяя основные направления внутренней и внешней политики республики, он определяет и её миграционную политику. Назначая руководителей центрального органа государства, уполномоченного в сфере миграции, он осуществляет руководство и фактическое управление миграционными делами. Президент участвует в законотворческом процессе, реализуя свое право законодательной инициативы, а также представляя проект законоположения парламенту в качестве председателя Правительства.

Иными словами, устанавливая компетенцию того или иного органа исполнительной власти в сфере «миграции, государство уполномочивает его на совершение определенных действий, вводя, таким образом, его деятельность в определенные рамки» [17, с. 91].

Аналогичная практика содержится также в нормах конституций ряда зарубежных стран: Российской Федерации, Республики Казахстан, Белоруссии и др.

В этой связи в контексте актуальности развития миграционных правоотношений для современного Таджикистана, считаем целесообразным включить в нормы Конституции Республики Таджикистан конкретизирующую норму о компетенциях главы государства в сфере миграции.

В обеспечении механизма правового регулирования государственного управления миграционными отношениями особое место занимает высший законодательный и представительный орган РТ (парламент) - Маджлиси Оли, на тадж. языке: Маджлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Согласно ст. 49 Конституции РТ, к основным компетенциям Маджлиси Оли относятся разработка, принятие, изменение и отмена нормативных правовых актов, толкование норм Конституции РТ и системы законодательства страны, а также определение основных направлений внутренней и внешней политики государства и др.

Для реализации указанных задач в структуре Маджлиси Оли РТ действуют различные комитеты: по экономике, бюджету, финансам и налогам, Комитет по аграрным вопросам и занятости населения, Комитет по науке и образованию, Комитет по культуре и молодежной политике и др.

Разработка и принятие законодательства по миграции рабочей силы и размещению трудовых ресурсов в сфере миграции отнесены к полномочиям Комитета по аграрным вопросам и занятости населения [6].

Между тем анализ деятельности указанного комитета показывает, что в большей степени его полномочия дублируются с функциями других комитетов Маджлиси Оли Республики Таджикистан.

В этой связи, учитывая, что на современном этапе развития Таджикистана разработка новых миграционных законодательных актов в контексте международных соглашений, их реализация и контроль исполнения являются важнейшими механизмами соответствующего правового обеспечения миграционных процессов, мы предлагаем учредить обособленный Комитет по вопросам миграции в структуре Маджлиси Намояндагон Маджлиси Оли РТ.

В системе органов конкретной компетенции в сфере миграционных отношений Республики Таджикистан особое место занимает Министерство труда, миграции и занятости населения.

Указанное министерство в своей деятельности руководствуется Конституцией РТ, конституционными и иными законами, решениями Маджлиси Милли и Маджлиси Намояндагон Маджлиси Оли РТ, указами Президента, постановлениями Правительства и признанными Республикой Таджикистан международно-правовыми актами.

Министерство осуществляет деятельность во взаимодействии с центральными исполнительными органами государственной власти, местными исполнительными органами государственной власти, международными и общественными организациями и другими организациями.

Положение о названном органе утверждено постановлением Правительства РТ от 3 марта 2014 года, № 146, на основании которого осуществляет разработку и реализацию единой государственной политики и нормативное правовое регулирование труда, миграции и занятости населения [3].

В структуру Министерства труда, миграции и занятости населения РТ входит миграционная служба как исполнительный орган государственной власти, деятельность которой непосредственно направлена на регламентацию миграционной сферы страны [4].

Правовая основа деятельности данной службы также берет свои истоки в нормах Концепции государственной миграционной политики РТ и в утвержденной Национальной стратегии трудовой миграции граждан Республики Таджикистан за рубежом на период 2011-2015 гг. [2].

В число ее основных целей входят: обеспечение национальной безопасности, максимальная защищенность, комфортность и благополучие мигрантов, которые находятся за территорией РТ.

По сути, деятельность Миграционной службы Министерства труда, миграции и занятости населения РТ многогранна, и в реализации государственной миграционной политики современного Таджикистана она играет ведущую роль, однако в ее деятельности существует немало проблем.

На основании Положения о миграционной службе, в число ее основных задач входят следующие: совместно с соответствующими государственными органами проводить ярмарки вакансий для оказания помощи трудовым мигрантам - гражданам Республики Таджикистан в поисках работы за рубежом. Однако на практике полностью реализовать эту задачу пока не удаётся.

Также в современных условиях развития информационных технологий есть необходимость усовершенствовать работу официального интернет – сайта миграционной службы, так как от цифровизации деятельности вышеназванного органа зависит и динамичное осуществление его управленческих задач в сфере миграции.

В обеспечении регламентации миграционных отношений особое место занимает и Министерство внутренних дел Таджикистана (далее МВД).

В соответствии с Положением о МВД РТ, указанный орган является центральным органом исполнительной власти, который обеспечивает реализацию государственной политики в сфере обеспечения и защиты прав, свобод и законных интересов физических и юридических лиц [5].

Национальное законодательство устанавливает «широкий спектр социальных услуг, предоставляемых милицией, помимо охраны общественного порядка, также в её полномочия включены: правовое, психологическое и педагогическое вмешательство, разрешение семейных и бытовых конфликтов, обеспечение безопасности транспортного движения, удаление нарушителей порядка из общественных мест», которые могут относиться и к миграционным правоотношениям [5].

Однако в деятельности МВД РТ отсутствуют полномочия в сфере регламентации миграционных отношений.

Так, нормы Положения о Министерстве внутренних дел Республики Таджикистан устанавливают всего две функции МВД РТ в сфере миграции – это, в пределах своих полномочий, обеспечение мер по регулированию трудовой миграции (п. 3. ч. 4

Положения) и осуществление анализа и прогнозирования состояния правопорядка в миграционных процессах (п. 8. ч.1 Положения).

В законе РТ «О милиции» также предусмотрена всего одна статья (ст.3. п.10), устанавливающая право органов милиции на «осуществление иммиграционного контроля в рамках своих полномочий и регулирование вопросов пребывания беженцев и лиц, ищущих убежище» [1].

Полагаем, что такое распределение полномочий МВД в сфере миграции является недостаточно эффективным.

В зарубежных странах МВД считается главным органом по обеспечению защиты прав и законных интересов всех граждан, включая иностранных граждан, лиц без гражданства и мигрантов.

Так, в Российской Федерации, в соответствии с Указом Президента РФ от 5 апреля 2016 года, № 156, Федеральная миграционная служба (ФМС) России была упразднена и ее функции были переданы Министерству внутренних дел России [18].

Российские исследователи считают, что самостоятельной причиной такой реформы выступает исключение «дублирования контрольных полномочий различных ведомств в отношении оценки законности режима пребывания (проживания) иностранного гражданина и лица без гражданства на российской территории» [16, с.75].

В Республике Беларусь в 2004 году был образован Департамент по гражданству и миграции Министерства внутренних дел, главной задачей «которого является разработка и осуществление мер, направленных на реализацию законодательства о внешней трудовой миграции. Департамент по гражданству и миграции Министерства внутренних дел Республики Беларусь: участвует в реализации единой государственной политики; осуществляет взаимодействие с международными организациями; принимает совместно с дипломатическими представительствами и консульскими учреждениями Республики Беларусь участие в разбирательстве случаев нарушения прав трудящихся-эмигрантов, являющихся гражданами или лицами без гражданства, постоянно проживающими в Республике Беларусь» [12, с. 200].

В Италии вопросами миграции занимается Министерство внутренних дел этой страны, которое отвечает за выдачу разрешений на въезд и проживание, разрешений на работу, рассмотрение заявлений на получение гражданства и принятие решений о депортации. Все административные и процессуальные вопросы возложены на Департамент миграции Италии. Этот орган находится под контролем МВД Италии [13, с.38-40].

Таким образом, зарубежная практика показывает, что основные направления деятельности современных государств в борьбе с преступностью в сфере миграции осуществляют именно органы внутренних дел в тесном взаимодействии с иными уполномоченными государственными органами.

Поэтому представляется целесообразным в ходе корректировки структуры государственного управления и проводимой административной реформы в Республике Таджикистан в сфере миграции, передать компетенции Миграционной службы при Министерстве труда, миграции и занятости населения в ведение МВД РТ.

В обеспечении реализации миграционной политики РТ немаловажное место занимают и другие органы исполнительной власти: Министерство иностранных дел, Министерство образования и науки РТ, Министерство транспорта и т.д., правовой статус которых будет рассмотрен нами в других исследованиях.

Таким образом, подводя итог по рассматриваемому нами вопросу, предлагаем авторский вариант законодательного определения системы органов государственного управления в сфере миграции как совокупности уполномоченных государственных

органов, обладающих полномочиями правоприменительного, правоохранительного, распорядительного и юрисдикционного характера, деятельность которых направлена на реализацию миграционной политики и функциональную реализацию целей и задач по контролю, надзору и оказанию государственных услуг в сфере миграционных отношений.

Полагаем, что в контексте многогранности и актуальности развития миграционных правоотношений для современного Таджикистана, целесообразно включить в нормы Конституции Республики Таджикистан конкретизирующую норму о полномочиях Президента РТ в сфере миграции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон РТ «О милиции» от 17 мая 2004 г., № 41 // ЦБПИ ADLIA. v.7.0.
2. Национальная стратегия трудовой миграции граждан Республики Таджикистан за рубеж на период 2011-2015 годов. Утверждена постановлением Правительства РТ от 4 октября 2011 года, №460 // ЦБПИ ADLIA. v.7.0.
3. Положение Министерства труда, миграции и занятости населения Республики Таджикистан. Утверждено постановлением Правительства Республики Таджикистан от 3 марта 2014 года, № 146. // ЦБПИ ADLIA. v.7.0.
4. Положение Миграционной службы Министерства труда, миграции и занятости населения. Утверждено постановлением Правительства РТ от 4 июня 2014 года под номером 390 // ЦБПИ ADLIA. v.7.0.
5. Положение Министерства внутренних дел Республики Таджикистан. Утверждено постановлением Правительства Республики Таджикистан от 28 декабря 2006 г., №592. В редакции постановления Правительства РТ от 30.05.2008, №283, 29.04.2009, №274, от 30.12.2011 Г.673, от 30.12.2015, №819 // ЦБПИ ADLIA. v.7.0.
6. Регламент Маджлиси Намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан. В редакции постановления Маджлиси Намояндагон Маджлиси Оли РТ от 05.11.2002, №724, от 03.11.2004, №1216, от 01.06.2005, №67, от 6.12.2006, №414 // ЦБПИ ADLIA. v.7.0.
7. Азаров Н.П. Административно-правовое регулирование трудовой миграции в РФ: дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.14 / Н.П. Азаров. – Москва, 2010. – 168 с.
8. Бахрах Д.Н. Административное право России / Д.Н. Бахрах. – Москва: Эксмо, 2008. – 816 с.
9. Гафуров А.Д. Эволюция государственного управления в странах постсоветского пространства. Республика Таджикистан / Гафуров А.Д. // Государственная служба. - 2022. - №1 (135). – С. 93-118.
10. Илезов М.Б. Административно-правовое регулирование миграционных отношений: дисс. ... канд. юрид. наук / 12.00.14. - Ростов-на Дону, 2009. - 183 с.
11. Мукомель В. И. Миграционная политика России: Постсоветские контексты / Ин-т социологии РАН / В. И. Мукомель. - Москва: Ди-поль-Т, 2005. – 351 с.
12. Прудников А.С. Организационно-правовые основы деятельности уполномоченных органов в сфере миграции по регулированию миграционных процессов в Республике Беларусь / А.С. Прудников // Вестник экономической безопасности. Серия юридических наук. 2016. – № 1. – С. 199-203.
13. Прудникова Т.А. Организационно-правовые основы деятельности уполномоченных органов в сфере миграции по регулированию миграционных процессов в Итальянской Республике / Т.А. Прудникова // Государственная служба и кадры. Серия юридических наук. 2015. – № 3. – С. 38-40.
14. Россинский Б.В. Исполнительная власть и государственное управление / Б.В. Россинский // Lex Russica. – 2018. - №7 (140). – С. 24-36.

15. Раззоков Б.Х. Проблемы теории и практики исполнительной власти Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук / 12.0014 / Б.Х. Раззоков. – Москва, 2014. – 458 с.
16. Рыжих В.А. МВД России в механизме реализации государственной миграционной политики / В.А. Рыжих // Вестник Белгородского юридического института МВД России имени И.Д. Путиина. -2018. - № 3. - С. 74-79.
17. Трифонова К. В. Система органов исполнительной власти в сфере миграции: актуальные проблемы и пути решения / К. В. Трифонова // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. -Юридические науки. - 2021. - №4. – С. 89-97.
18. Указ Президента Российской Федерации от 5 апреля 2016 года, № 156 «О совершенствовании государственного управления в сфере контроля за оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров и в сфере миграции» / Электронный ресурс: Режим доступа: <http://www.kreml.ru/acts/ba№k/40681>. (дата обращения: 30.01.2023).
19. Хорева О.Б. Подходы к понятию миграции населения // Основы миграционной политики: уч.-метод. пос./ Под общ. ред. И.Н. Барцица, В.К. Егорова, К.О. Ромодановского, М.Л. Тюркина. - Москва, 2010. - 266 с.
20. Юридическая техника / Под ред. Т.Я. Хабриевой, Н.А. Власенко. - Москва, 2009. – 271 с.

REFERENCES:

1. Law of Tajikistan Republic “About Militia” from May 17, 2004, № 41 // CBLI ADLIA. v.7.0.
2. National Strategy of Labour Migration of Citizens of Tajukistan Abroad for the period of 2011-2015 years. Confirmed by the regulation of the Government of Tajikistan Republic from October 4, 2011, №460 // CBLI ADLIA. v.7.0.
3. The Regulation of Ministry of Labour, Migration and Business of the Population of Tajikistan Republic. Confirmed by the Regulation of the Government of Tajikistan Republic from March 3, 2014, № 146. // CBLI ADLIA. v.7.0.
4. The Regulation of Migration Service of the Ministry of Labour, Migration and Business of Population. Confirmed by the Regulation of the Government of Tajikistan Republic from June 4, 2014 under the number 390 // CBLI ADLIA. v.7.0.
5. The Regulation of the Ministry of Internal Affairs of Tajikistan Republic. Confirmed by the Regulation of the Government of Tajikistan Republic from December 28, 2006, №592. In Revision of the Regulation of the Government of Tajikistan Republic from 30.05.2008, №283, 29.04.2009, №274, from 30.12.2011 №.673, from 30.12.2015, №819 // CBLI ADLIA. v.7.0.
6. Standing orders of Majlisi Namoyandagon Majlisi Oli of Tajikistan Republic. In Revision of the Regulation of Majlisi Namoyandagon Majlisi Oli of Tajikistan Republic from 05.11.2002, №724, from 03.11.2004, №1216, from 01.06.2005, №67, from 6.12.2006, №414 // CBLI ADLIA. v.7.0.
7. Azarov N.P. Administrative –legal Regulations of Labour Migration in Russia Federation: dissertation of the candidate of law / 12.00.14 / N.P. Azarov. – Moscow, 2010. – 168 pp.
8. Bakhrakh D.N. Administrative Law of Russia / D.N. Bakhrakh. – Moscow: Eksmo, 2008. – 816 pp.
9. Gafurov A.D. Evolution of State Management in the Countries of Post-Soviet Space. Tajikistan Republic / Gafurov A.D. // Government Service. - 2022. - №1 (135). – PP. 93-118.
10. Ilezov M.B. Administrative-legal Regulations of Migration Relation: dissertation of the candidate of law / 12.00.14. –Rostov-n-Don. - 183 pp.

11. Mukomel V.I. *Migration Policy of Russia: Post-Soviet Contexts / Sociology Institute of RAS / V. I. Mukomel. – Moscow: Di-pol-t, 2005. – 351 pp.*
12. Prudnikov A.S. *Organizational-Legal Basis of the Activity of Authorized Organs in the Field of Migration to Regulate the Migration Processes of Belarus Republic / A.S. Prudnikov // Bulletin of Economy Security. Series of law. 2016. – № 1. – PP. 199-203.*
13. Prudnikova T.A. *Organizational-Legal Basis of the Activity of Authorized Organs in the Field of Migration to Regulate the Migration Processes of Italy Republic / T.A. Prudnikova // Government Service and Frames. Series of law. 2015. – № 3. – PP. 38-40.*
14. Rossinsky B.V. *Executive Authority and State Management / B.V. Rossinsky // Lex Russica. – 2018. - №7 (140). – PP. 24-36.*
15. Razzokov B.Kh. *The Problems of Theory and Practice of Executive Authority of Tajikistan Republic: dissertation of doctor of law /12.0014 / B.Kh. Razzokov. – Moscow, 2014. – 458 pp.*
16. Ryjikh V.A. *MHA of Russia in the Mechanism of the Realization of State Migration Policy / V.A. Ryjikh // Bulletin of Belgorod Law Institute of MHA of Russia named after I.D.Putin. - 2018. - № 3. - PP. 74-79.*
17. Trifonova K.V. *The System of Organs of Execurive Authority in the Field of Migration: Topical Problems and Ways of its Solution / K. V. Trifonova // Bulletin of Scientists of Krym Federal University named after V.I. Vernadsky. - Juridical Sciences. - 2021. - №4. – PP. 89-97.*
18. *Decree of the President of Russia Federation from April 5, 2016, № 156 «On the improvement of state administration in the field of control over the circulation of narcotic drugs, psychotropic substances and their precursors and in the field of migration » / Electronic resource: Access mode: <http://www.kremlin.ru/acts/ba№k/40681>. (date of appeal: 30.01.2023).*
19. Khoreva O.B. *Approach to the concept of Migration of the Population // Basis of Migration Policy: manual/ Under the Common Editorship I.N.Bortsits, V.K.Egorov, K.O.Romodanovsky, M.L.Turkin. - Moscow, 2010. - 266 pp.*
20. *Legal Technique / under the editorship of T.Ya. Khabrieva, N.A.Vlasenko. - Moscow, 2009. – 271 pp.*

УДК: 342

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-24-32

**РОҶЕЪ БА МАСЪАЛАИ НАКШИ
ДАВЛАТИ ИҶТИМОӢ ДАР ТАЪМИНИ
ШАРОИТИ АРЗАНДАИ ЗИНДАӢ**

**К ВОПРОСУ О РОЛИ
СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В
ОБЕСПЕЧЕНИИ ДОСТОЙНЫХ
УСЛОВИЙ ЖИЗНИ**

**ON THE ROLE OF SOCIAL STATE
IN PROVIDING DECENT LIVING
CONDITIONS**

*Эргашева Шарофат Икромовна, ассистентки
кафедраи ҳуқуқи конституционӣ, факултети
ҳуқуқишиносӣ ДДҲБСТ (Хуҷанд, Тоҷикистон)*

*Эргашева Шарофат Икромовна, ассистент
кафедры конституционного права
юридического факультета ТГУПБП (Худжанд,
Таджикистан)*

*Ergasheva Sharofat Ikromovna, assistant of the
department of state education and Constitution of
the law faculty of TSULBP (Khujand, Tajikistan)
e-mail: sharofatergasheva97@gmail.com*

Мавқеи давлати иҷтимоӣ дар таъмини шароити арзандаи зиндагӣ ва инкишофи озодонаи маънавӣ ва ҷисмонии инсон ва шахрванд баррасӣ шудааст. Дар асоси таҳлили фикру мулоҳизаҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ ба мафҳумҳои ҳуқуқи озодиҳои иҷтимоии инсон ва шахрванд, моҳияти давлати иҷтимоӣ, шароити арзандаи зиндагӣ рӯшанӣ андохта шудааст. Зикр шудааст, ки давлати иҷтимоӣ давлатест, ки ба ӯҳдаи он масъулияти қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоии аъзои ҷамъият дар соҳаи маориф, тандурустӣ, фарҳанг, таъминоти иҷтимоӣ, ҳифзи қор, оила воғузур шудааст ва дар он шароити арзандаи қору фаъолият ва ҳаёти арзандаи шахрвандони мамлакат таъмин карда мешавад. Хулоса шудааст, ки барои рафъи муаммоҳои ҷойдошта, пеш аз ҳама, бояд иқтисодиёти давлат баланд бардошта шавад ва танзими ҳуқуқи соҳаи иҷтимоӣ, аз ҷумла тақсимои меҳнат бояд боадолатона бошад.

Калидвожаҳо: давлати иҷтимоӣ, шароити арзандаи зиндагонӣ, инкишофи озодонаи инсон, сиёсати иҷтимоӣ, сатҳи камбизоатии аҳоли, ҳолати демографӣ, иқтисодёти давлат

Рассмотриваются цель, задачи и позиция социального государства в обеспечении достойных условий жизни и развития человека и гражданина. На основе анализа мнений зарубежных и отечественных ученых уточнены понятия о социальных правах и свободах человека и гражданина, о сущности социального государства, достойных условиях жизни. Отмечено, что на социальное государство возложена обязанность удовлетворять социальные потребности членов общества в сферах образования, здравоохранения, культуры, социального обеспечения, охраны труда и семьи, обеспечивать достойные условия труда и достойную жизнь гражданам страны. Сделан вывод, что для решения существующих проблем в первую очередь должна быть поднята экономика государства, а правовое регулирование социальной сферы, в том числе разделения труда, должно быть справедливым.

Ключевые слова: социальное государство, достойные условия жизни, свободное развитие человека, социальная политика, уровень бедности населения, демографическая ситуация, экономика государства

The article discusses the goals, objectives and position of the social state in providing decent living conditions and development of man and citizen. Based on the analysis of the opinions of foreign and domestic scientists, the concepts of social rights and freedoms of a person and citizen, the essence of a social state, decent living conditions are clarified. It was noted that the welfare state has the duty to satisfy the social needs of members of society in the areas of education, health, culture, social security, labor and family protection, to provide decent labor

conditions and decent life for the citizens of the country. It is concluded that in order to solve existing problems, first of all, the state economy should be raised, and the legal regulation of the social sphere, including the division of labor, should be fair.

Key words: *social state, decent living conditions, free human development, social policy, poverty level, demographic situation, state economy*

Дар адабиёти ҳуқуқӣ давлати иҷтимоии ҳуқуқбунёд гуфта чунин давлатеро меноманд, ки дар он давлат барои ҳар як шаҳрванд шароитҳои арзандаи зиндагӣ ва амалишавии ҳуқуқҳои иҷтимоиро кафолат медиҳад.

Пайдоиши ҳуди мафҳуми «давлати иҷтимоӣ» ба миёнаҳои асри XIX рост меояд. Асосҳои назариявӣ ва ҳуқуқии он аз ҷониби олими немис Лоренс фон Штейн пешниҳод карда шуда буданд. Лоренс фон Штейн бори аввал мафҳуми давлати иҷтимоиро дар таҳқиқотҳои илмӣ худ истифода бурдааст. Лоренс фон Штейн қайд карда буд, ки барои давлатро иҷтимоӣ ҳисобидан мо бояд вазифаҳои зерини иҷтимоиро ба ӯҳдаи давлат вогузор карда бошем:

- ✓ аз байн бурдани монеаҳои ҳуқуқии ҳаракатҳои озодихонаи байнисинфӣ;
- ✓ шароити мусоид барои инкишофи маънавӣ ва ҷисмонии шахс;
- ✓ бо мақсади ноил шудан ба хоҷагиҳои мустақил ба роҳ мондани тақсмоти меҳнате, ки ба сармоядор тааллуқ надорад [15].

Дар ин ҷо мо бояд сараввал ба мафҳуми ҳуқуқҳои иҷтимоӣ равшанӣ андозем. Ҳуқуқу озодиҳои иҷтимоии инсон ва шаҳрванд, маҷмуи ҳуқуқ ва озодиҳои мебошанд, ки ба инсон шароити арзандаи зиндагиро фароҳам меоранд. Моҳияти давлати иҷтимоӣ низ аз кафолат додани ҳуқуқҳои иҷтимоӣ барои инсон ва шаҳрванд муайян мешавад. Пас суоле ба миён омадани мумкин аст, ки шароити арзандаи зиндагӣ чӣ гуна шароит аст?

Шароити арзандаи зиндагӣ бо дараҷаи амалишавии ҳуқуқҳои иҷтимоӣ ва аз ҷониби давлат кафолат дода шудани кумакҳои иҷтимоӣ ҳангоми бекорӣ, беморӣ, маъҷубӣ ва дигар ҳолатҳо муайян карда мешаванд. Давлат бо расонидани кумакҳои иҷтимоӣ ба шаҳрвандон паси сар кардани ҳолатҳои мазкурро осон мегардонад. Дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ ва ҷомеашиносӣ кӯмакҳои иҷтимоии давлатро барои шаҳрвандон “ҳифзи иҷтимоӣ” меноманд. Дар соҳаи давлатдорӣ низ кумаки иҷтимоӣ гуфта, маҷмуи меъёрҳои дар назар дошта мешавад, ки сиёсати иҷтимоии давлатро ба танзим медароранд [7,4].

Дар замони муосир қариб ҳамаи давлатҳои дунё бо ин ё он роҳ (масалан, бо роҳи дар конституцияи худ мустаҳкам намудан) худро иҷтимоӣ эълон кардаанд. Аммо на ҳамаи онҳо ба талаботи давлати иҷтимоӣ ҷавобгӯ мебошанд. Дар бисёри давлатҳои замони ҳозира қисми зиёди инкилобҳо аз сабаби сиёсати нодурусти ҳокимияти давлатӣ ҷиҳати баамалбарории сиёсати иҷтимоӣ сар мезананд. Ба фикри мо сиёсати дуруст дар ин ҷода ин танзими ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, аз ҷониби давлат кафолат додани ҳуқуқҳои иҷтимоӣ ва устувор кардани адолати иҷтимоӣ мебошад. Чораҳои мазкур ба рафъи нобаробарии иҷтимоӣ равона шуда, барои инкишоф ва озодии ҳар як инсон шароити мусоидро фароҳам меорад.

Профессор А.Ф. Мешерякова оиди давлати иҷтимоӣ ва хусусиятҳои он қайд мекунад, ки давлати иҷтимоӣ - ин чунин давлате мебошад, ки мақсади асосиаш ба даст овардани ҷамъияти пешрафтаи бо принципҳои ҷавобгарии дутарафа ва баробарии иҷтимоӣ асосёфта мебошад [16,28].

Давлати иҷтимоӣ чунин давлатест, ки ба ӯҳдаи он масъулияти қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоии аъзои ҷомеа дар соҳаи маориф тандурустӣ, фарҳанг, таъминоти иҷтимоӣ, ҳифзи қор, оила вогузор шудааст. Инчунин, давлати иҷтимоӣ давлате мебошад, ки дар он шароити арзандаи қору фаъолият ва ҳаёти арзандаи шаҳрвандони мамлакат таъмин карда мешавад. Дар замони муосир давлатҳо ба асосҳои иҷтимоии ҳаёти

шаҳрвандон диққат дода, сиёсати иҷтимоии худро ташаккул медиҳанд. Сиёсати иҷтимоии давлат масъалаҳои зеринро дарбар мегирад:

- ✓ дастгирии камбизоатон ва шахсони муҳтоҷ;
- ✓ таъмини шаҳрвандон бо ҷойи кор ва муҳайё намудани ҷойҳои нави корӣ;
- ✓ ташкил намудани ҳифзи меҳнат;
- ✓ рушди хизматрасониҳои дастрас дар соҳаҳои таъминоти иҷтимоӣ, маориф, тандурустӣ ва фарҳанг.
- ✓ марҳила ба марҳила беҳтар намудани сатҳи зиндагии мардум ва монанди инҳо.

Олими рус М.В. Баглай оиди давлати иҷтимоӣ чунин ақида баён кардааст: “Давлатеро иҷтимоӣ меноманд, ки таъмини адолати иҷтимоӣ, некӯаҳволӣ ва ҳимояи иҷтимоии шаҳрвандони худро ба ўҳдаи худ мегирад [3,124].”

Дар ҷаҳони имрӯза дар назди давлат маҷмуи томи вазифаҳои муҳимтарин меистанд, ки таъиноти иҷтимоии давлат дар онҳо ифода мегардад. Ва дар тавсифи таъиноти иҷтимоии давлат вазифаи аз ҳама асоситарини он, таъмини сатҳи муайяни зиндагии шаҳрвандони худ, қонеъсозии талаботи моддии шаҳрвандон ва талаботи маънавии онҳо мебошад.

Мақсади асосии иҷтимоӣ эълон намудани давлати демократӣ, пеш аз ҳама, аз таъмини шароити арзандаи зиндагӣ ва инкишофи озодона барои инсон ва шаҳрванд мебошад. Ба андешаи олимони ватанӣ ченаки шароити зиндагии арзанда дар қиёс ба маҷмуи неъматҳо ва хизматрасониҳои моддию маънавий фаҳмида мешавад, ки талаботи ҳаётан муҳими одамро қонеъ менамояд [11,17]. Дар ҳақиқат, ин ченақҳо мавқеи давлати иҷтимоиро дар сатҳи зиндагии мардум муайян мекунанд. Ба андешаи мо хуб мешуд, ки ҳангоми муайян кардани нақши давлати иҷтимоӣ дар таъмини шароити арзандаи зиндагӣ сатҳи камбизоатии аҳоли низ ба инобат гирифта шаванд.

Шароити арзандаи зиндагиро дар ҳолати ба шаҳрвандон муҳайё кардани маоши арзанда, шароити мусоиди зиндагӣ ба маъҷубон, кафолати бехатарии шаҳрвандон, бо маҳсулотҳои босифат таъмин намудани халқ, дастрас гардонидани ёри тиббӣ ба шаҳрвандон фароҳам овардан мумкин аст [12].

Зери мафҳуми «ҳаёти арзанда» дараҷаи некӯаҳволӣ, ҳолати демографӣ, сифати зиндагонии аҳоли, сатҳи камбизоатӣ, сатҳу сифати хизматрасониҳои иҷтимоӣ (хизматрасониҳои ройгон дар соҳаи маориф ва тандурустӣ) фаҳмида мешавад. Айни замон ҳолати ғайриқаноатбахши зиндагонӣ низ вучуд дорад, ки инсон мунтазам барои баромадан аз он ҳолат кӯшиш мекунанд, зеро ҳолатҳои ночорӣ ва камбағалӣ барои зиндагонии шоистаи инсон номувофиқ мебошанд.

Давлати иҷтимоии замони ҳозира вазифадор аст бобати фароҳам овардани шароитҳое, ки ҳаёти шоиста ва рушди озодонаи шаҳрвандонро таъмин менамояд, ғамхорӣ кунад. Зимнан, зери мафҳуми ҳаёти шоиста таъминоти моддии мутобиқи стандартҳои ҷаҳонӣ дастрасии ҳамагон ба арзишҳои фарҳангӣ, амнияти ҳуқуқии шахсӣ ва дар зери мафҳуми рушди озодона бошад, рушди зехнӣ, маънавий ва ҷисмонии инсон фаҳмида мешавад.

Давлати иҷтимоӣ давлатест, ки сиёсаташ аз ҷиҳати иҷтимоӣ ба таъмини сатҳи шоистаи зиндагӣ ва рушди озодонаи инсон, ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои вай нигаронида шудааст. Сиёсати иҷтимоии давлат яке аз принципҳои асосии давлати демократии замони ҳозира мебошад.

Чуноне ки дар китоби Н.А.Волгин оварда шудааст: “Сиёсати иҷтимоии давлат – ин сиёсатест, ки ба тағйир додани сатҳ ва сифати зиндагонии аҳоли, коҳиш додани зиддиятҳои байни иштирокдорони иқтисоди бозаргонӣ ва пешгирии низоъҳои иҷтимоӣ дар заминаи иқтисодӣ нигаронида шудааст [5,19].”

Вазифаҳои муҳими сиёсати иҷтимоии давлати ҳуқуқбунёд ғамхорӣ кардан ба ҳар як фард, кам кардани сатҳи камбизоатӣ, таъмин кардани аҳоли бо неъматҳои ҳаётан муҳим, баланд бардоштани дарозумрии инсон, кафолати зиндагонии арзанда ба шумор мераванд. Яке аз

хусусиятҳои сиёсати иҷтимоии давлат ин ҷудонопазирии ҳуқуқҳои иҷтимоӣ мебошад, ки онҳо ба ҳар як фард дар раванди ҳаёташ кафолат дода шудаанд. Ба андешаи муаллиф, ҳамчунин давлати иҷтимоии замони ҳозира бояд нишонаҳои зеринро дошта бошад:

- ✓ ҳаёти нсон, қадру қиммати ӯ ва ҳуқуқи озодиҳои ӯ бояд арзиши олӣ бошанд;
- ✓ сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлати иҷтимоӣ на ба манфиатҳои умумӣ, балки ба ҳимояи манфиатҳои қонунии шаҳрвандони ниёзманд нигаронида шавад;
- ✓ ҷобачоқунии иҷтимоии моликияти хусусӣ ва моликияти давлатӣ таъмин карда шаванд;
- ✓ қарорҳои ҳокимияти давлатӣ бояд аз ҷиҳати иҷтимоӣ боадолатона бошанд;
- ✓ сиёсати иҷтимоӣ ба роҳ монда шуда, асоси онро ҷавобгарии иҷтимоӣ ташкил диҳад;
- ✓ бехатарии иқтисодии инсон ва шаҳрванд кафолат дода шавад;
- ✓ тақсмоти одилонаи захираҳои милли ба роҳ монда шавад;
- ✓ ҷомеаи шаҳрвандӣ инкишоф ёфта, мавқеъ ва нуфузи институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳаёти ҷомеа мустақкам карда шавад [6,61-62].

Дар шароити муосир давлатеро пайдо кардан мушкул аст, ки он характери иҷтимоӣ надошта бошад. Аксари давлатҳои дунё ҳатто дар қонунҳои асосии хеш худро давлати иҷтимоӣ муаррифӣ менамоянд (Индонезия, Испания, Эстония ва ғайра).

Яке аз ҷиҳатҳои давлати иҷтимоии замони ҳозира ғамхории зиёд дар ҳаққи категорияҳои аз нигоҳи иҷтимоӣ беҳимояи шаҳрвандон: кӯдакон, одамони имкониятҳои маҳдуд, пиронсолон, одамони бехонумон ва ғайра мебошад. Давлат танҳо шахсонеро ки дар ҳақиқат ба кӯмаки иҷтимоӣ ниёз доранд, таъмин мекунад. Сухан танҳо дар бораи фароҳам овардани чунин имкониятҳои мусоиди ҳуқуқӣ ва ташкилӣ меравад, ки дар онҳо шаҳрвандон бо кӯшишҳои хеш барои худ ва аҳли оилашон некӯаҳволӣ ба вучуд оранд.

Бори аввал дар Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон, ки 1 март соли 1937 бо қарори съезди 6 Ҷамоати Шӯроҳои ҶШС Тоҷикистон тасдиқ гардид [8,169], дар бораи зиёд намудани бойгариҳои ҷамъиятӣ ва беҳтар кардани дараҷаи некӯаҳволии моддӣ ва маданияти меҳнаткашон сухан рафта буд. Ҳамчунин дар моддаи 12 Конститутсияи мазкур принсипи “қасе, ки қор намекунад, ӯ намеҳӯрад” ва инчунин “аз ҳар қас мувофиқи қобилияташ ва ба ҳар қас мувофиқи меҳнаташ” муқаррар карда шуда буд, ки он аз меъёрҳои Конститутсияи ИҶШС соли 1936 сарчашма мегирфт. Ин принсипро аз ҷиҳати адолати иҷтимоиро инъикос карданаш то андозае тарафдорӣ намудан мумкин аст, вале дар ин ҷо танҳо сухан дар бораи меҳнаткашон сухан рафта истодааст. Дар боби 9-и Конститутсияи мазкур бошад, як қатор ҳуқуқҳои иҷтимоӣ аз ҷумла ҳуқуқ ба меҳнат (моддаи 105), истироҳат (моддаи 106) ва таъминоти иҷтимоӣ (моддаи 107) мустақкам карда шуда буданд, ки аз кафолати шароити арзандаи зиндагӣ дарак меоданд.

Дар Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон, ки дар иҷтимоӣ ҳаштуми ғайринавбатии Шӯрои Олии ҶШС Тоҷикистон даъвати нӯҳум 14 апрели соли 1978 қабул шудааст, то андозае ба ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд аҳамияти хоса дода, боби 6-и он пурра ба ҳуқуқ, озодӣ ва вазифаҳои асосии гражданиҳои РСС Тоҷикистон бахшида шуда буд. Дар моддаҳои 37 то 43 сухан дар бораи ҳуқуқи озодиҳои иҷтимоӣ меравад. Аз ҷумла бори аввал оиди кӯмакҳои иҷтимоӣ дар моддаи 41 чунин омадааст: “Гражданиҳои РСС Тоҷикистон дар пиронсолӣ, дар мавридҳои беморӣ, тамоман ё қисман гум кардани қобилияти меҳнат ва инчунин маҳрум шудан аз сарпараст ҳуқуқи таъминоти моддӣ доранд [9,125].”

Баъди истиқлолият Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 қабул карда шуд. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моддаи 1-и қисми 2 Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ эълон гардидааст. Дар боби дуюм бошад, моддаҳои 33 – 39 ҳуқуқҳои иҷтимоии инсон ва шаҳрванд ба андозаи пурра нишон дода шудаанд.

«Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад[1,4].»

Меъёри мазкури Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳияти иҷтимоии давлатро муқаррар кардааст. Аз талаботи моддаи мазкур чунин ӯҳдадорихои конститутсионии давлати Тоҷикистон бармеояд: ҳифзи меҳнат ва саломатии одамон, муқаррар кардани андозаи ҳадди ақалли музди меҳнат, дастгирии давлатии оила, маъҷубон ва шахсони пиронсол, мунтазам инкишоф додани низоми ҳадамоти иҷтимоӣ, муқаррар намудани нафақаи давлатӣ, кӯмакпулиҳо ва дигар кафолатҳои ҳифзи иҷтимоӣ. Нисбати давлатҳое, ки дар сатҳи конститутсия хурд иҷтимоӣ эълон кардаанд, андешаи Б.С.Эзбеевро тарафдорӣ намудан мумкин аст, ки чунин баён кардааст:

“Дар сатҳи Конститутсия эътироф кардани иҷтимоӣ будани давлат чунин маъно дорад, ки давлат вазифаҳои умумиҷтимоиро иҷро мекунад ва вобаста ба захираҳои иқтисодии худ барои шаҳрвандонаш кӯмакҳои моддиро кафолат медиҳад [4,382].”

Хусусияти иҷтимоӣ доштани давлати Тоҷикистон дар он зоҳир мешавад, ки сиёсати дохилии он барои фароҳам овардани шароити чихати зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаи шахсият нигаронида шудааст.

Таъмини неқӯаҳволии ҷамъият дар асоси адолати иҷтимоӣ ҳадафи асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон аст. Дар давлати мо ғамхорӣ ва аҳамият додан ба соҳаҳои муҳимми марбут ба фаъолияти оммаи васеи мардум дар мадди аввал аст. Ин соҳаҳо аз он ҷиҳат муҳиманд, ки шаҳрвандон ҳамарӯза бо онҳо саруқордоранд, масалан, соҳаҳои ниғаҳдории тандурустӣ, маориф, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, нафақа, суғурта ва ғайра. Фароҳам овардани шароит барои таҳсил имкон медиҳад, ки новобаста аз вазъи иҷтимоӣ наврасону ҷавонон ба омӯзиш ҷалб карда шаванд. Дар низоми мактабҳои олии вобаста ба талаботи иқтисодии бозаргонӣ ва вазъи иқтисодии табақаҳои гуногуни ҷомеа шаклҳои роӣгон ва пулакии таҳсил ба роҳ монда шудаанд. Ҷавонон дар масъалаи интихоби шакли таҳсил комилҳуқуқ мебошанд. Харочоти таҳсилро дар гурӯҳҳои шакли таҳсилшон роӣгон худи давлат пардохт мекунад. Давлат барои гурӯҳҳои муайяни шаҳрвандон истифодаи бепули хизматрасонии тиббиро муқаррар кардааст. Нафақахӯрон, иштирокдорони Ҷанги Бузурги Ватанӣ, гурӯҳҳои муайяни маъҷубон ва ятимон аз хизматрасонии тиббӣ ба таври имтиёзнок истифода мекунанд.

Ақидаи "давлати ҳуқуқии иҷтимоӣ" мазмуну равиши амалӣ низ дорад. Аз як тараф, давлати иҷтимоӣ зарурати фаъолияти васеи иҷтимоии давлатро тақозо мекунад. Аз тарафи дигар, фаъолияти иҷтимоии давлат номаҳдуд буда наметавонад. Даҳолати он ба ҷамъияти худтанзимшавандаи шаҳрвандӣ ҳадди муайян дорад. Ин ҷамъият пояи давлати ҳуқуқбунёд буда, мустақилона тавассути вусъати муносибатҳои бозор инкишоф меёбад. Бинобар он, давлати иҷтимоӣ дар як вақт давлати ҳуқуқбунёд аст, яъне ҳуқуқ - ҳадди даҳолати давлати иҷтимоӣ ба ҷамъияти шаҳрвандӣ аст[13,190].

Дар шароити иқтисодии бозаргонӣ нобаробари иҷтимоӣ ногузир аст. Барои ҳамин, кофтукови мусолиҳаи иҷтимоӣ дар шароити волеияти ҳуқуқ яке аз вазифаҳои асосии давлати муосири ҳуқуқбунёд мебошад. Аз ин хулоса қарор мумкин аст, ки ҳуқуқҳои иҷтимоӣ бо ҳуқуқҳои шахсӣ низ дар вобастагӣ қарордоранд, онҳоро пурра ва дорой мазмунӣ амалӣ мегардонанд. Мисол, ҳуқуқ ба манзил нопурра ва моҳиятан ҳамагӣ ҳамчун гоӣ боқӣ мемонад, агар дар ҳуқуқҳои шахсӣ ҳуқуқ ба даҳлнопазирии манзил мустаҳкам намешуд. Бояд қайд намоем, ки гурӯҳи ҳуқуқҳои баррасишаванда бо ҳуқуқҳои сиёсӣ ҷудонопазир мебошад, зеро ҳамаи ҳуқуқ ва озодиҳо ба ҳам алоқаманд буда, дар якҷоягӣ ҳолати ҳуқуқии инсон ва шаҳрвандро ташкил медиҳад [14;186].

Ҳамин тавр, Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи ташкил кардани давлати иҷтимоиро пеш гирифтааст ва онро дар Конститутсия низ таҳким бахшидааст. Мувофиқи Конститутсияи

Чумхурии Тоҷикистон давлат дар шахси мақомоти ҳокимияти қонунбарор ва иҷроия оид ба самтҳои асосии зерин сиёсати иҷтимоиро таҳия месозад: дастгирии давлатии оила, модарӣ, падарӣ, ва кӯдакӣ, таъин кардани нафақаҳо ба маъҷубон ва дигар шахсони ғайриқобили меҳнат, таъсиси низомҳои ҳадамоти иҷтимоии шугъл, ки вазифадоранд бобати ба ҷои қор таъмин намудани шахсони ҷои қорӣ доимӣ надошта ва ба онҳо додани кӯмакпулиҳои мувофиқ ба сабаби бекорӣ чораҳо андешанд, пардохти нафақаҳои давлатӣ ва кӯмакпулиҳои иҷтимоӣ, ҳифзи меҳнат ва саломатии одамон ва ғайраҳо. Чунин давлат зимни муайянкунии вазифаҳои имтиёзноки худ, ҳаёти арзандаи шахрвандон ва неқӯаҳволии шахсоне, ки ба он мустақилона ноил шуда наметавонанд, таъмин мекунад.

Яке аз дастовардҳои муҳими соҳа дар 30 соли даврони истиқлолият – ин ташаккули пойгоҳи ҳуқуқии соҳаи ҳифзи иҷтимоии аҳоли буда, дар ин замина даҳҳо санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ таҳия ва ба тасвиб расидаанд. Сатҳи ҳифзи иҷтимоии аъзоёни ҷамъият ба қобилияти баланд бардошта тавонистани вазъи иҷтимоии худ, талаб карда тавонистани амалишавии ҳуқуқҳои иҷтимоии худ асос меёбад.

Аз нуқтаи назари баъзе муаллифон[10,179] дар таъмини шароити арзандаи зиндагӣ нақши давлат хеле қалон аст. Давлат ба андозаи иқтисоду имкониятҳои моддӣ ва молиявӣ худ кӯшиш мекунад, ки дар ҳаёт сиёсати иҷтимоиро татбиқ карда, дараҷаи неқӯаҳволии аҳолиро баланд бардорад. Андешаи онҳоро бешак тарафдорӣ қардан мумкин аст, зеро самаранокии сиёсати иҷтимоии давлат, аз рушди иқтисодии мамлакат, мавҷудияти заминаҳо ва заҳираҳои моддӣ-техникӣ, аз муътадили вазъи сиёсӣ, ҳамчунин аз дурандешӣ, инсондӯстӣ, ва мунтазам дар ҳаёт татбиқ намудани ислохотҳо вобаста аст.

Фаъолияти иҷтимоии давлат оид ба таъминсозии шароитҳои шоистаи зиндагии аҳоли маблағи зиёди молиявӣ бучет ва маҷмуи томи қорабиниҳои гуногунро тақозо мекунад, ки сиёсати оқилонаи андозбандӣ, таҳияи бучети давлатӣ, гузаронидани ислохотҳои иҷтимоӣ ва тандурустӣ, қорӣ намудани барномаҳои гуногуни иҷтимоӣ, дар соҳаи шугъли аҳоли ва ғайраҳо аз қумлаи онҳоянд.

Албатта, чунин вазифаҳои бузург танҳо дар шароити заминаи қонунгузории ташаккулёфта ва механизми қобачогузоштаи ҳадамоти давлатӣ амалӣ шуда метавонад. Давлат ҳадафи зина ба зина баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии кишварро пеш гирифта, ҳаллу фасли масъалаҳои ҳаёти иҷтимоӣ самти афзалиятноки сиёсати иқтисодии худ қарор додааст.

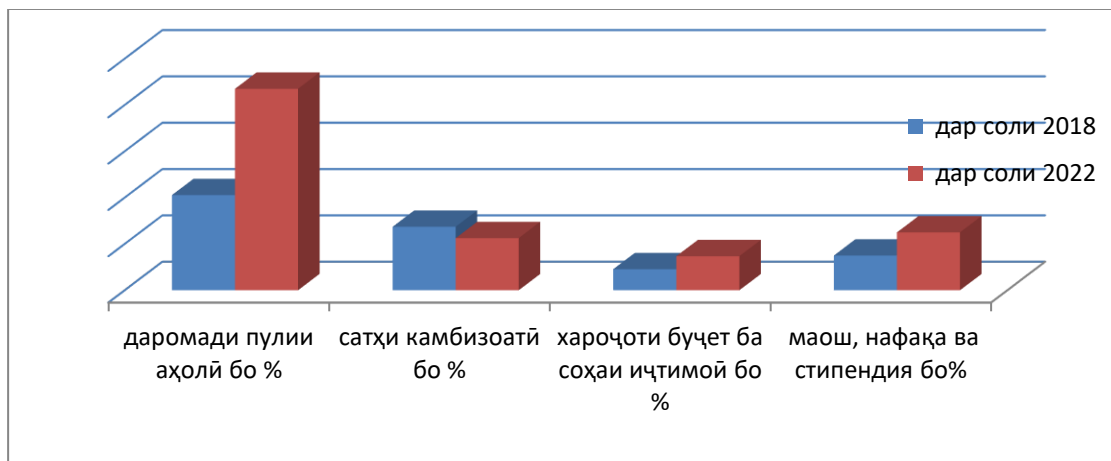
Аз ин лиҳоз дар давоми қанд соли охир ба рушди соҳаҳои иҷтимоӣ, махсусан маориф, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, баланд бардоштани сифат ва сатҳи зиндагии шахрвандон бо роҳи зиёд намудани музди меҳнати қормандони соҳаҳои бучетӣ, нафақа, идрорпулиҳо ва дастгирии оилаҳои қамбизоат ва ғайра тақрибан нисфи бучети давлатӣ сафарбар қарда мешавад.

Дар Чумхурии Тоҷикистон қиҳати таъмини неқӯаҳволии аҳоли қамасола қораҳо андешаида мешаванд. Масалан, дар панҷ соли охир сатҳи неқӯаҳволии қардум тадриқан баланд шуда, қаромади пулии аҳоли аз 41,1 миллиард қомонии соли 2018 ба 87 миллиард қомонӣ дар соли 2022 қарсонида шуд, яъне 2,1 қаробар зиёд қардид.

Музди миёнаи меҳнат дар кишвар якуним қаробар ва андозаи нафақаи ниҳой 1,3 қаробар афзоиш ёфт.

Дар натиҷа сатҳи қамбизоатӣ аз 27,4 қарози соли 2018 то 22,5 қароз дар соли 2022 қарош дода шуд.

Қарҷи умумии қароқоти бучети давлатӣ ба соҳаҳои иҷтимоӣ аз 9,1 миллиард қомонии соли 2018 то 14,7 миллиард қомонӣ дар соли 2022 қарсидааст ё 62 қароз зиёд қардидааст,[2,3] ки ба таври муфассал дар қарси 1 бо нишондиҳандаҳо оварда шудааст.

Айни замон давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон қисми асосии маблағҳои буҷаи худро барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла таъминоти иҷтимоӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли пешбинӣ мекунанд. Давлатҳои демократӣ, ки ба халқ-ҳамчун манбаи ҳокимият, ба таҷзияи ҳокимият, ба ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъя мекунанд, метавонанд танҳо дар шароити сиёсати одилонаи иҷтимоӣ, ки ба ҳимояи гурӯҳҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ ниёзманд нигаронида шудааст, инкишоф ёбаданд. Аз гуфтаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мисли дигар давлатҳои рӯ ба тараққи сатҳи зиндагии аҳоли аз бисёр ҷиҳат ба сатҳи иқтисодии давлат алоқаманд аст.

Ҳамин тавр нақши давлати иҷтимоӣ дар таъмини шароити арзандаи зиндагӣ хеле калон мебошад. Барои ноил шудан ба сатҳи арзандаи зиндагӣ ва инкишофи озодона давлат ва ҷамъият бояд дар ҳамбастагӣ фаъолият намояд. Бояд нуқтаҳои зерин ба назар гирифта шаванд:

1. Таъмин намудани ҳуқуқи озодиҳои иҷтимоии инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо салоҳиятҳои мақомоти гуногуни давлатӣ, мақомоти худидоракунии, ташкилотҳои ҷамъиятиву сиёсӣ, ҳамчунин ба худфаъолияти худи шаҳрвандон хеле алоқамандии зич дорад. Низомии ҳамаи ин салоҳиятҳои мақомотҳо бояд дар санади меъёрии ягона – “Кодекси ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон” муттаҳид карда шавад. Кодекси мазкур бояд ба тамоми мақомоти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва сиёсӣ, шахсони мансабдор паҳн гардида, меъёрҳои риоя, назорат, ҳифз ва барқароркунии ҳуқуқҳои иҷтимоии поймолгаштаре дар бар гирад;
2. Яке аз омилҳои муҳимме, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси рушди ҳуқуқи озодиҳои иҷтимоӣ мегардад, ин ҳарчи бештар дар ниҳоди халқ ҷойгир кардани принципи “ҳуқуқталабкунӣ” мебошад. Ҳуқуқҳои иҷтимоӣ ҳамчун меёр дар санадҳои меъёрии - ҳуқуқӣ боқӣ мемонанд то он даме ки шаҳрвандон аз он истифода наkunанд. Барои мисол яке аз ҳуқуқҳои иҷтимоӣ- ҳуқуқ ба ҳифзи саломатири мегирем. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ёрии роӣғони тиббӣ кафолат дода шудааст. Вақте ки шаҳрвандон ба муассисаҳои табобатӣ муроҷиат мекунанд, бояд талаб кунанд, ки ёрии аввалини тиббӣ ба онҳо роӣғон расонида шавад.
3. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ташкилотҳои ғайриҳуқуматӣ дар амалӣ гардонидани сиёсати иҷтимоии давлат бо давлат ҳамкориҳои ҳамҷонибаро ҷоннок намоянд. Давлат ба нишондодҳои қонун асос карда, барои ҳар як инсон таъмин кардани шароитҳои зиндагии шоистаро ба ӯҳдаи худ мегирад. Дар натиҷа ҳар инсон дар ҷомеа ба чунин

сатҳи зиндагӣ умед баста метавонад, ки дар он на танҳо зиндагонии оддиро паси сар кунад, балки худро ҳамчун шахсият эҳсос карда, аз давлати худ ифтихор намояд;

4. Барои баланд бардоштани дараҷаи некӯаҳволии мардум хуб мешуд, ки дар сатҳи ҷамоатҳо қорбарӣ ҷоннок карда шуда, воҳиди қорӣ ягона, яъне вазиғаи “мутахассис оид ба ҳифзи иҷтимоии аҳоли” таъсис дода шавад. Тадбири мазкур бо мақсади ба аҳоли дастрас намудани ҳуқуқҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла, кӯмаки иҷтимоӣ ба роҳ монда мешавад.
5. Ба мақсад мувофиқ мебуд, ки музди маоши қоранд бо назардошти баланд шудани нархи озуқаворӣ ва хизматрасониҳо баланд бардошта шавад, яъне музди маош бо нархи бозор мувофиқат кунад. Назорат аз болои нархи маҳсулоти озуқаворӣ ҷоннок карда шавад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйироту иловаҳои соли 1999, 2003, 2016. Душанбе, Қонуният. 2016 - <http://mtk.tj> - Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (санаи муроҷиат 04.02.2023)
2. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 23.12.2022,- <http://www.president.tj> – Сомонаи расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (санаи муроҷиат 13.04.2023)
3. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учебник. 4-е изд. – Москва: Норма, 2004. – 584 с.
4. Эзбеев Б.С. Человек, Народ, Государство в конституционном строе Российской Федерации: монография. 2-е изд., перераб и доп. / Б.С. Эзбеев. – Москва: Проспект, 2015. – 656 с.
5. Волгина Н.А. Социальная политика / Н.А. Волгина. – Москва: Изд-во РАГС, 2005. – 424 с.
6. Леонов И.В. Современное социальное государство: сущность, признаки и проблемы формирования / И.В. Леонов. – Москва: МГИМО, 2006 – 96 с.
7. Михеева Л.Ю. Опекa и попечительство: теория и практика / Под ред. Р.П. Мананковой. – Москва: Волтерс Клувер, 2004. – 368 с.
8. Маҷмӯи Конституцияҳои Тоҷикистон / Муҳаррири масъул Б.С. Гадоев. – Душанбе: ҶСК Чопхонаи Дониш, 2015. – 633 с.
9. Маҷмуи Конституцияҳои Тоҷикистон. – Хучанд: Нури Маърифат, 2021 – 352 с.
10. Маҳмудов М.А., Т.Н. Зиёев, А.Г. Холиқов, З. Искандаров. Ҳуқуқи Инсон. – Душанбе: АВА, 2007 – 320 с.
11. Сангинов Д.Ш., Шонасриддинов Н. Ҳуқуқи таъминоти иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д.Ш. Сангинов, Н. Шонасриддинов. – Душанбе: Эр-граф, 2010. – 360 с.
12. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат. – Душанбе: Империял-Групп, 2003. – 552 с.
13. Тиунов О.И. Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации / Под ред. О.И. Тиунова. – Москва: Норма, 2005. – 608 с.
14. Указ Президента Российской Федерации от 02.07.2021 “О стратегии национальной безопасности Российской Федерации” (манбаи электронӣ) <http://www.kremlin.ru> (санаи муроҷиат: 03.02.2023).
15. Учение об управлении Лоренса фон Штейна / Кочеткова Л.Н. / 2017. URL: <http://www.sociouni.ru> (санаи муроҷиат: 03.02.2023).
16. Мецержакова А.Ф. Социальное государство: теоретико-правовые аспекты формирования и развития // Наука. Общество. Государство. – 2021. - №3. - <https://cyberleninka.ru>. (санаи муроҷиат: 17.04.2023).

REFERENCES:

1. *The Constitution of Tajikistan from November 6, 1994, Supplemented of 1999, 2003, 2016 years. Dushanbe, Legitimacy. 2016 - <http://mmk.tj> – National Legislative Centre under the President of Tajikistan Republic (date of appeal: 04.02. 2023).*
2. *The Address of the Founder of Peace and National Unity , Leader of nations, the President of Tajikistan Republic Emomali Rahmon “About the Main Directions of local and foreign policy” (23.12.2022). - <http://www.president.tj> – official site of the President of Tajikistan Republic*
3. *Bagkay M.V. Constitutional Right of Russian Federation. Manual. The 4th edition /Baglay M.V. – Moscow: Norma, 2004. – 584 pp.*
4. *Ezbeev B.S. Man, Public, Government in the Constitutional System of Russian Federation: monograph. The second edition, amended and supplemented / B.S. Ezbeev. – Moscow: Prospect, 2015. – 656 pp.*
5. *Volgina N.A. Social politics / N.A. Volgina. – Moscow: Publish RAGS, 2005. – 424 pp.*
6. *Leonov I.V. Modern Social Government: essence, mark and problems of formation / Leonov I.V. – Moscow: MGIMO, 2006. – 96 pp.*
7. *Mikheeva L.U. Trusteeship and guardianship: theory and practice / Under the editorship R.P.Mononkova. – Moscow: Volterc Kluver 2004. – 368 pp.*
8. *Complex of Tajikistan Constitutions / Responsible Editor Gadoev B.S. – Dushanbe: JSK Chopkhonai Donish, 2015. – 633 pp.*
9. *Complex of Tajikistan Constitutions. – Khujand: Nuri ma’rifat, 2021. – 352pp.*
10. *Mahmudov M.A., T.N.Ziyoev, A.G.Kholikov, Z.Iskandarov. Human Rights. Dushanbe: AVA, 2007. - 320 pp.*
11. *Sanginov D.Sh., Shonasriddinov N. Rights of Social Provision of Tajikistan Republic. – Dushanbe: Er-graph, 2010. – 360 pp.*
12. *Sotivoldiev R.Sh. General Theory of Right and State / Sotivoldiev R.Sh. – Dushanbe: Imperial Group, 2003. – 552 pp.*
13. *Tiunova O.I. Constitutional Human and citizen’s Rights and Freedom of Russian Federation / Under the editorship of O.I.Tiunova. – Moscow: Norma 2005. – 608 pp.*
14. *Decree of the President of Russian Federation from 02.07.2021 “ About the Strategy of Security of Russian Federation” [Electronic resource] <http://www.kremlin.ru> (date of appeal: 03.02.2023)*
15. *Study about the management of Lorence fon Shtein / Kochetkova L.N. / 2017. URL: <http://www.socionauki.ru> (date of appeal: 03.02.2023)*
16. *Mesheryakova A.F. Social State:theoretico-legal aspects of formation / Mesheryakova A.F. // Science, Society, State. – 2021. - №3. - <https://cyberleninka>.*

5.1.3. ЧАСТНО-ПРАВОВЫЕ (ЦИВИЛИСТИЧЕСКИЕ) НАУКИ

5.1.3. ИЛМҶОИ ХУСУСӢ-ҲУҚУҚӢ (СИВИЛИСТӢ)

5.1.3. PRIVATE-LEGAL (CIVILISTIC) SCIENCES

УДК: 347.7

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-33-44

**CONCEPTUAL ASSESSMENT
OF A NATURAL PERSON
AS A BORROWER IN A
BANKING-CREDIT LIABILITY**

Shukhratpur Muhammadyusuf, post-Graduate student of the Department of Civil Law and Procedure and International Private Law of the Law Institute of the Peoples' Friendship University of Russia (Moskva, Russia)

**БАҲОДИҲИИ
КОНСЕПТУАЛИИ ШАХСИ
ВОҶЕӢ ҲАМЧУН ҚАРЗГИРАНДА
ДАР ӮҲДАДОРИИ МАРБУТ БА
КРЕДИТИ БОНКӢ**

Шӯҳратпур Муҳаммадюсуф, аспиранти кафедраи ҳуқуқи граҷданӣ, муҳофизии граҷданӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусии Институти ҳуқуқшиносии Донишгоҳи дӯстии халқҳои Русия (Москва, Русия)

**КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ
ОЦЕНКА ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА
КАК ЗАЁМЩИКА В
ОБЯЗАТЕЛЬСТВЕ ПО
БАНКОВСКОМУ КРЕДИТУ**

*Шухратпур Мухаммадюсуф, аспирант кафедры гражданского права и процесса и международного частного права Юридического института Российского университета дружбы народов (Москва, Россия)
e-mail: mshukhratpur@list.ru*

The circle of subjects of bank loan has always been in the field of view of legal doctrine. One of the subjects of these legal relations is an individual whose legal personality in a bank loan has not yet been the subject of a comprehensive scientific and legal study. The legal regulation of the participation of an individual in a bank-credit obligation in accordance with the civil legislation of the Republic of Tajikistan is being studied. The concepts of "natural person" and "citizen" are correlated and the dominant opinion in the doctrine about their identity is refuted. The concept of an individual is first considered as a participant in all civil law relations, and then as a participant in a bank and credit obligation. In addition, for the first time in legal science, the constituent elements of the legal personality of an individual in an obligation under a bank loan have been comprehensively studied. The concept of "legal capacity" is explained and certain categories of legal capacity of an individual are qualified.

Keywords: credit, subject, bank, natural person, legal personality

Доираи субъектҳои кредити бонкӣ ҳамеша дар мадди назари таълимоти ҳуқуқӣ қарор дорад. Яке аз субъектҳои ин муносибатҳои ҳуқуқӣ шахси воқеӣ мебошад, ки қобилияти ҳуқуқи субъектӣ ӯ, ҳамчун тараф дар ӯҳдадори марбут ба кредити бонкӣ то ҳол мавриди тадқиқи ҷамаҷонибаи илмию ҳуқуқӣ қарор нагирифтааст. Танзими ҳуқуқии шишироки шахси воқеӣ дар ӯҳдадори кредити бонкӣ ва тибқи қонунгузори граҷдани Чумхурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Таносуби мафҳумҳои «шахси воқеӣ» ва «шахрванд» таҳлил гардида, фарзияи то ин дам дар илм ҳукмрон оид ба ҳаммаъно будани ин ду мафҳум рад карда шудааст. Мафҳуми шахси воқеӣ аввал ҳамчун шишироқчи ҳамаи муносибатҳои ҳуқуқӣ-граҷданӣ, баъдан ҳамчун шишироқчи ӯҳдадори вобаста ба кредити бонкӣ баррасӣ шудааст. Илова бар ин, бори аввал дар илми ҳуқуқ унсурҳои таркибии қобилияти ҳуқуқи субъектӣ шахси воқеӣ дар ӯҳдадори кредити бонкӣ ҷамаҷониба мавриди омӯзиши қарор гирифтааст. Мафҳуми қобилияти ҳуқуқдори шахси воқеӣ шарҳ дода, категорияҳои алоҳидаи

қобилияти амалқунии ӯ тасниф карда шудааст.

Калидвожаҳо: кредит, субъект, банк, шахси воқеӣ, қобилияти ҳуқуқи субъектӣ

Круг субъектов банковского кредита всегда находился в поле зрения юридической доктрины. Одним из субъектов данных правоотношений является физическое лицо, правосубъектность которого в банковском кредите до сих пор не была предметом комплексного научно-правового исследования. Изучается правовое регулирование участия физического лица в банковско-кредитном обязательстве в соответствии с гражданским законодательством Республики Таджикистан. Соотнесены понятия «физическое лицо» и «гражданин» и опровергнуто доминирующее в доктрине мнение об их тождественности. Понятие о физическом лице сначала рассматривается в качестве участника всех гражданско-правовых отношений, а затем как участника банковско-кредитного обязательства. Кроме того, впервые в правовой науке комплексно исследованы составные элементы правосубъектности физического лица в обязательстве по банковскому кредиту. Разъяснено понятие «правоспособность» и квалифицированы отдельные категории дееспособности физического лица.

Ключевые слова: кредит, субъект, банк, физическое лицо, правосубъектность

There are constituent elements in the banking-credit obligations regulated by the civil legislation of the Republic of Tajikistan, without which this obligation themselves cannot arise. One of these elements are the subjects i.e., persons through their will these obligation arise, including banking-credit obligation. Natural persons are the most active participant in banking-credit and civil law obligation. Various terms denoting a given participant in legal relationships are «person», «human», «personality», «citizen», «natural person», «subject», «participant», «individual», «people», etc., but we will stick to judicious use of one of them, without making distinction.

It is necessary to emphasize that the term “natural person” which we prefer is not a generally accepted term denoting the real existence of this subject of civil law obligations. Shershenevich G. F. (as cited by Komzolova Yu. A.) mentions that the subject of every law is only our idea of it; these subjects, whether they are natural or juridical persons do not exist in reality. Further, Greshikov I. P. (Ibid.) also mentions that individual human beings are represented in law as natural persons to denote their participation in legal relationships [13, c. 68-69]. Moreover, Piatkov D. V. adheres to this view, and emphasizes that the subjects of legal relationships can be ideal persons, imaginary, and deprived of corporeality which cannot be seen or touched [22, c. 189]. According to Christopher H. a natural person, as a subject of law, possessing all civil rights, is a creation of law and a legally recognized status [27, c. 243].

These points of view justify the fact that a natural person exists only in the imagination of people, being “persona ficta” i.e., fictitious or imaginary person who does not exist in reality.

In addition, Ivanov R. L. states that the subjects of law are only individual people and their associations, since legal regulation can only be carried out by influencing consciousness and volition, and nothing on Earth except human beings possesses them. Other subjects of law (i.e., juridical person, state) act as associations of natural persons [12, c. 938].

Banking and credit relations with the participation of a natural person arises through the conclusion of a loan agreement and is regulated by the civil legislation of the Republic of Tajikistan. The term «natural person» in the Civil Code of the Republic of Tajikistan (CC RT) in the new edition of December 24, 2022, No. 1918 is not used as a synonym for the term «citizen» as it was in the old version of this law. According to Art. 17 of the Civil Code

of the Republic of Tajikistan: “Under the concept of a natural person is understood a citizen of the Republic of Tajikistan, a foreign citizen, as well as a stateless person.” You can also add persons with dual citizenship (bipatrides) to their number.

Nevertheless, a number of authors note the identical meaning of the terms «natural person» and «citizen». This opinion especially prevails among Tajik jurists. For example, Makhkamzoda M.A., Kurbonalizoda N.Sh. and Abdullaev F.R. identify these terms [3, p. 180; 9, p. 89-90; 16, p. 171-172; 17, p. 217]. Such an assessment is also observed in the works of Russian authors [14, p. 5; 11, p. 73; 20, p. 168]. This development of the legal doctrine was served by the content of the civil legislation of the old edition, which identified «natural person» and «citizen». With the adoption of the new Civil Code of the Republic of Tajikistan, this problem has found an objective solution.

In general legal understanding, the term citizen has a completely different meaning - it is a political and legal relationship between a person and the state and has a common root with the word citizenship. According to a fair assessment by Repnikova Yu. V.: «Citizenship determines the possible limits of legal ownership of a natural person (the limits of his legal capacity) in accordance with his national legislation» [23, c. 53].

Proceeding from the fact that the factor of citizenship does not matter in civil-law relationships and, in particular, in banking-credit obligations, it is best to use the term “natural person” as a more universal and multifaceted concept. Consequently, a natural person is any person who participates in civil-law obligations (bearer of rights and obligations), who possesses social and natural characteristics and properties, and has legal capacity and active legal capacity.

In order to participate in banking-credit relationships and other civil law relationships, a natural person must have legal personality, which in turn consists of legal capacity and active legal capacity¹. These two basic elements determine the legal status of a person, because a natural person as a biological being is not itself a subject of legal relationships. The history of social and legal relations shows many examples of this, from the legal status of a slave to a serf peasant. As noted by Natalia M. O. and Roman P. L. the combination of biological and social qualities of a person, including the presence of a body, sensory organs, physical strength, mind, will, the gift of thinking, is capable of producing tools and consciously using them, etc. ensures legal existence of the subject, the ability to be a subject of law and carrier of rights and obligations [28, c. 1597].

According to Article 18 of the CCRT, civil legal capacity is the ability to have civil rights and bear obligations is recognized equally for natural persons, arising from the moment of birth and terminating in death². Legal science discusses the issue of the relationship between legal capacity and subjective civil rights. In this regard, Novikova S. V., Popova L. I. and

¹ Car’kova Yu. A. and Konshin A. I. states that it is known that delictual capacity is the third element that determines the legal personality of natural persons [26, c. 72]. In connection with this, Bezugol’nikov A. V. considers delictual capacity as a component of active legal capacity [5, c. 23].

² It should also be noted that there are certain exceptions regarding the moment of emergence and termination of legal capacity. For example, in inheritance and criminal liability for illegal abortion cases, the legal capacity of a natural person exists prior to birth. Unborn persons are still considered subjects of law. For copyright protection, the author has legal capacity up to fifty years after his death. This means his copyright is protected up to fifty years after his death. Also, criminal proceedings can be resumed on favorable behalf of a deceased convicted person to rehabilitate his image, restore his honor, dignity, and good name. Komzolova Yu. A. considers this position in relation to the terms «natural person» and «human» and notes: «It turns out that a natural person can exist even after the death of a human» [13, c. 69]. Thus, in special cases, the unborn fetus, as well as the deceased person, has legal capacity.

Trapezova V. C. note legal capacity is a sufficient criterion for establishing the legal existence of the subject of a legal relationship; legal capacity is what the law bestows on the individual, and that the peculiarity of this gift is that it is impossible to refuse it [18, с. 274]. Compared to active legal capacity, legal capacity is an independent category that can exist regardless of active legal capacity. The main component of legal capacity therefore, should be the ability of the subject of legal relations to have rights and bear obligations.

By virtue of Article 22 of the CCRT, the ability of a citizen by his actions to acquire and exercise civil rights, create civil obligations for himself, and fulfill them is called civil active legal capacity. This comes in full from reaching the age of eighteen, which is the age of majority except for the established exceptions associated with the implementation of labor or business activity or marriage (emancipation). Repnikova Yu. V. mentions that the importance of active legal capacity lies in the fact that the subjective right is executed by its bearer personally and independently, and that active legal capacity is a derivative of legal capacity, and does not exist outside it [24, с. 59-60]. Repnikova Yu. V. (Ibid.) also expresses the opinion that active legal capacity is not, along with legal capacity, a necessary element of the legal personality of a natural person. Petrova E. A. underscores this point by stating that to be a citizen with active legal capacity is to be able to make transactions (have the ability to execute civil transactions), and be able to bear responsibility of unlawful actions (delictual capacity) [19, с. 137].

Active legal capacity results from mental maturity (coming of age and mental maturity) of a natural person. Having active legal capacity implies that a natural person has the ability to understand, correctly assess, and manage actions that have legal significance. The possession of these qualities and the acquisition of active legal capacity enables a natural person to personally take part in civil law relationships and bear independent property responsibility. The categories of legal capacity will be discussed will be discussed in the following table №1.

Table №1

№	Categories of active legal capacity	Age	Scope of rights	Property liability
1.	No active legal capacity	From birth to 6 years (young children)	Not entitled to independently make any transactions. All actions in their favor are performed by parents, adoptive parents or guardians.	Parents, adoptive parents or guardians bear property liability if they do not prove that the harm was caused through no fault of theirs.
2.	Partial active legal capacity	6 to 14 years old (juvenile)	Small common transactions; transactions for free receipt of benefits (without notarization or state registration); transactions for the disposal of funds provided by a legal representative.	Parents, adoptive parents or guardians are property liable unless they can prove that the obligation was violated through no fault of theirs.
3.	Incomplete active legal capacity	14 to 18 years old (minors)	Dispose of income (earnings, scholarships, etc.); to exercise intellectual property rights (works of science, literature, art, etc.); make deposits in credit institutions and dispose of them; make small common transactions; other transactions with the written (preliminary or subsequent) consent of legal representatives.	They bear independent property responsibility for the transactions they have done.
4.	full active legal capacity	From 18 years of age (of full legal age) and above or on an exceptional basis until reaching this age due to emancipation	For persons with full active legal capacity, civil law does not establish a list of transactions that they can carry out, since persons with full active legal capacity can carry out all transactions established in civil law and (or) even transactions that are not established by civil law and do not contradict its norms.	They bear independent property responsibility for all transactions done by them.
5.	Restricted active legal capacity	Regardless of age. However, the term «restricted active legal capacity» means that a person previously had full active legal capacity and that he is 18 years old or more	Has the right to independently make small common transactions. Other transactions, as well as receive earnings, pensions and other income and dispose of them, can only be done with the consent of the custodian.	Bears independent property responsibility for the transactions done by him and for the harm caused to him.
6.	Deprived of active legal capacity	Regardless of age. However, the term «deprived of active legal capacity» means that a person previously had full active legal capacity and that he is 18 years old or more	On behalf of a citizen recognized as deprived of active legal capacity, transactions are done by his guardian.	Property liability for harm caused to persons deprived of active legal capacity shall be borne by his guardian or an organization obliged to supervise him, if they do not prove that the harm has arisen through no fault of theirs.

It should also be noted that in the issue of property liability for the actions of young children under the age of six years, the same rule applies as in relation to juveniles aged six to fourteen years. The peculiarity of the property liability of parents, adoptive parents or guardian for the actions of young children under six years old is that parents, adoptive parents or guardians are responsible only for harm caused by actions of young children under six years old, and not for transactions as in cases with juveniles under the age from six to fourteen years old. This is because young children under six years old have no active legal capacity, which is why they are not entitled to carry out any transactions.

In the science of civil law, there is an opinion about the specific replenishment of the active legal capacity of a young child by the active legal capacity of his legal representatives. According to Voloshin Yu. A. one legal capacity for a young child who has no active legal capacity is enough for him to be recognized as a participant in civil law relationships. In this case, the replenishment of young child's active legal capacity is realized by that of his legal representatives (i.e., parents or guardians) [7, c. 33]. It should also be added that the issue of active legal capacity is a purely subjective category, and someone having no active legal capacity cannot be compensated by the active legal capacity of another person. Therefore, in order to protect the interests of young children in all civil law relationships, their legal representatives must participate on their own behalf in the interests of young children, and not the other way around.

However, Petrova E. A. states that the opposite opinion, in which legal representatives carry out all transactions on behalf of young children [20, c. 170-171] is unreasonable, because carrying out transactions on behalf of a person who has no active legal capacity is farcical. It should also be emphasized that for the actions if a person without active legal capacity, his legal representative bears property responsibility, which emphasizes the spread of legal consequences from these actions not to the person without active legal capacity, but to his representative. The legal structure of the institution of representation, which is expressed in the fact that transactions are made by a legal representative directly create, change, and terminate the civil rights and obligations of the represented (in our case, a young child) should be considered.

The performance of an action on behalf of the person represented may take place in the agreement of the delegation, since the person represented has active legal capacity, and the legal consequences of these actions apply to him. In this case, the legal representative of natural persons with incomplete active legal capacity must make transactions on behalf of the latter. In addition, the term "participant in civil law relationships" implies taking part in civil law relationships due to the fact that since young children have no active legal capacity, they cannot be considered a participant in civil law relationships. Juveniles aged six to fourteen and minors aged fourteen to eighteen respectively have partial active legal capacity, and incomplete active legal capacity. This is because the active legal capacity of these persons is incomplete, they can also be considered relatively without active legal capacity.

Active legal capacity may also be restricted by a court when a natural person abuses alcohol, drugs, or other potent intoxicating substances, places himself or his family in a difficult financial situation, or is deprived of active legal capacity as a result of illness or dementia and cannot understand or control his actions. Thus, legal capacity and active legal capacity together form legal personality (legal capacity + active legal capacity = legal personality). Therefore, legal personality (the right to be recognized by law, appear in court, and to be considered subject to civil law obligations) is the social and legal ability of a person to be a participant in civil law obligations.

After identifying the concept and legal status of natural persons, it is now necessary to define their participation in banking-credit obligation. The issue of legal personality of natural persons in credit obligation is viewed by legal scientists in different ways. A natural person with legal personality as a participant in civil obligations can be a legal personality in credit obligations,

subject to a number of additional conditions. Zakupen' A. V. focuses his view on five conditions: age of legal responsibility, labor status, property ownership, income, and citizenship [11, c. 74, 81]. It should be noted that the above additional conditions for the legal personality of natural persons complicate the rapid implementation of the lending process, and to some extent, restrict the right of natural persons as borrowers. However, these are justified by the position of credit institutions that bear the risk of non-repayment. The National Bank of Tajikistan with the civil legislation of Tajikistan states that citizenship is not a requirement for obtaining credit [1, 2]. As a result, individual banks may establish their own requirements for their customers.

Of the aforementioned conditions of legal personality of natural persons in credit obligations, only reaching the age of majority (full active legal capacity upon reaching eighteen years old) is mandated by law. Further, the need for other requirements is decided by individual credit institutions by virtue of their own policies. High competition in the banking industry makes it imperative for these institutions to simplify the lending process, which precludes the establishment of a large number of conditions. With regard to "reaching age of majority" it is not necessary to speak of age itself, but of acquiring full active legal capacity. This is because a healthy state of mind is also necessary, since a person in the age of majority but has a mental disorder cannot have legal personality in credit obligations. Alekseev A. A. emphasizes that a natural person has the right to act as a borrower in credit legal relationships from birth, and the right to independently participate in these relations with the acquisition of civil active legal capacity [4, c. 15]. Goncharenko E. A. adheres to the view that the possibility of concluding a credit agreement for natural persons is limited only by the rules on their general legal capacity and active legal capacity [8, c. 34-35]. There is no doubt about the legal personality of natural persons with full active legal capacity as a borrower in credit obligations. Further, according to Part 1 of Article 27 and Part 1 of Article 31 of the CCRT, natural persons with restricted active legal capacity can do transactions (except for transactions which they make on their own) with the written consent of their legal representatives. It should be noted that the CCRT does not provide for the participation of minors aged fourteen to eighteen years, and natural persons with restricted active legal capacity with consent of legal representatives in credit obligations. However, the content of these aforementioned provisions where it is stated that "they make transactions, other transactions" implies any transaction, including entering into a credit agreement for minors aged fourteen to eighteen years, and natural persons with restricted active legal capacity with the written consent of legal representatives. These persons bear independent property responsibility.

Alekseev A. A. speaks of the right of a natural person to act as a borrower in credit-legal relationships although not independently, but from the moment of birth [4, c. 15], requires deep legal scientific understanding. To understand this point of view, it is necessary to clarify the subjective provisions of having no active legal capacity (young children from birth to six years old), partial active legal capacity (juveniles from six to fourteen years old), and natural persons deprived of active legal capacity in credit obligations.

By virtue of Part 1 of Article 29 and Part 2 of Article 30 of the CCRT, transactions (including entering into a bank credit agreement) are made by their parents, adoptive parents or guardians on behalf of the following persons:

- Natural persons with no active legal capacity from birth to six years (young children);
- Natural persons partial active legal capacity six to fourteen years old (juvenile);
- Natural persons deprived of active legal capacity.

Thus, in a credit obligation, a natural person can act as a borrower in the following cases:

- Has full active legal capacity (of full legal age from 18 years old or, in exceptional cases, acquired full active legal capacity before reaching 18 years of age).

- Has incomplete active legal capacity (minors aged 14 to 18 years) and or has restricted active legal capacity - with the written consent of their legal representatives.

However, a natural person cannot act as a borrower in the following case:

- Has no active legal capacity (young children) from the moment of birth to 6 years old or deprived of active legal capacity and partial active legal capacity (juvenile) from 6 to 14 years old.

Kulikov N. I., Vdovina E. S. and Kulikova M. A. classify the types of credits with the participation of natural persons, and stress that a credit provided to natural persons is identified with consumer credit. However, this article contends that a bank credit to a natural person is a broader concept, one form of which is consumer credit [15, c. 7]. Demchenko S. S. also states that at present, bank consumer lending is the main means of providing a natural person with borrowed funds [10, c. 20].

It should also be noted that although consumer credit is provided exclusively for natural persons, their participation in this obligation cannot be restricted to this type of bank credit.

There are various classifications of bank credits. According to Telezhinkov P. A. bank credits for natural persons can be divided into two types: mortgage credits and consumer credits (i.e., car credit, education credits, childbirth credit, commodity credit etc.) [25, c. 13]. Further, Bonner E. A. classifies bank credits by types of borrowers (natural persons, judicial persons etc.), or by the number of creditors (single creditor or multiple creditors – syndicated) [6, c. 40]. Moreover, Goncharenko E. A. classifies the types of consumer credits by purpose (for investment needs, education, car credits etc.), by type of borrower (all segments of the population, students, young families etc.), and by duration (long, medium, or short term) [8, c. 107]. In addition, Pristankov D. V. on the basis of civil legislation on credit combines three concepts: bank credit (cash), commodity credit (things determined by generic characteristics), and commercial credit (sums of money and things defined by generic characteristics) [21, c. 48]. In connection with this, Kulikov N. I., Vdovina E. S. and Kulikova M. A. classify bank credits consumer and production [15, c. 16], which have a significant place in the classification of bank credits with the participation of natural persons. Taking into account the specific position of bank credits with the participation of natural persons, this article classifies them into two main groups: consumer credit and entrepreneurial credit. Both these groups can be divided into two separate types (See table №2).

Table №2

<p>1. Consumer credit:</p> <p>a) by collateral:</p> <ul style="list-style-type: none"> - collateralized; - not collateralized. <p>b) by duration:</p> <ul style="list-style-type: none"> - on demand; - urgent; - short-term; - medium-term; - long-term. <p>c) by purpose:</p> <ul style="list-style-type: none"> - for education; - for celebrations; - buying things (car, furniture, etc.). 	<p>2. Entrepreneurial credit:</p> <p>a) by purpose:</p> <ul style="list-style-type: none"> - non-production (for trade); - production. <p>b) by size:</p> <ul style="list-style-type: none"> - large; - medium; - small; - microcredits. <p>c) by form:</p> <ul style="list-style-type: none"> - cash; - commodity; - mixed.
---	---

It is important to emphasize that some of the types of consumer credit as classified in this article can be considered as types of entrepreneurial credits, for example, types of consumer credits depending on the duration and vice versa. It is also worth noting that this classification is not

exhaustive, and in fact there are a large number of bank credit types that include the participation of natural persons.

The above facts give grounds to conclude that the participation of a natural person in a bank credit as a borrower has its own characteristics. These features lie in its legal personality as a borrower of a bank credit, the types of credits in which a natural person can be a borrower, and the special legal regulation of these legal relations. As it turns out, a bank loan agreement can be concluded not only by fully capable individuals, but also by persons with incomplete and limited legal capacity. In addition, it was found that a bank loan with the participation of individual borrowers should be divided into two main groups and they, in turn, into separate types.

REFERENCES:

1. *Civil Code of the Republic of Tajikistan dated December 24, 2022 No. 1918. [Electronic resource] // <http://ncz.tj/legislation> (date of access: 06/03/2023).*
2. *Normative legal acts of the NBT: Instructions No. 186 «On the procedure for granting loans and calculating interest in credit organizations», No. 199 «On the procedure for providing micro loans in microfinance organizations», No. 195 «On working with loans in the National Bank of Tajikistan». [Electronic resource] // <https://nbt.tj/ru/normative/> (date of access: 11/24/2019).*
3. *Abdullaev F. R. Legal entities and individuals as subjects of property rights in the Republic of Tajikistan abroad / F. R. Abdullaev // Proceedings of the Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bahovaddinov of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. - 2017. - No. 2. - P. 179-184.*
4. *Alekseev A. A. Legal regulation of bank lending to individuals: dis. ... cand. legal Sciences. - M., 2008. 188 p.*
5. *Bezgonov A. V. Legal personality of an individual in civil law // State and law: problems and prospects for improving YUR-05. 2019 pp. 22-25.*
6. *Bonner E. A. Bank lending - M.: Publishing House «Gorodets», 2008 – 160 p.*
7. *Voloshina Yu. A. An individual as a subject of law. Collection of scientific papers based on the materials of the International Correspondence Student Scientific and Practical Conference. «Law, society, state: history, current trends and development prospects». Lipetsk, April 27, 2017, pp. 31-34.*
8. *Goncharenko E. A. Features of a loan agreement with the participation of a citizen (natural person) under the legislation of Russia: dis. ... cand. legal Sciences. - Vladikavkaz - 2012. 170 p.*
9. *Civil law. Textbook (in Taj. language) / O. U. Usmonov and others. Edited by Usmonov O. U. - Dushanbe: Matbuot, 2001. - 403 p.*
10. *Demchenko S. S. Legal regulation of consumer lending in the Russian Federation: dis. ... cand. legal Sciences. - SPb., 2012. 216 p.*
11. *Zakupen A. V. Legal regulation of bank lending to individuals in the Russian Federation: dis. ... cand. legal Sciences. – M.: - 2013. 233 p.*
12. *Kostina E. A. Individuals (citizens) as subjects of civil law: textbook. SPb. 2015. – 79 p.*
13. *Komzolova Yu. A. Fiction of an individual in Russian legal science // Law enforcement monitoring No. 3 (12) - 2014. pp. 68-70.*
14. *Kulikov N. I., Vdovina E. S., Kulikova M. A. Lending to individuals and directions for improving the credit policy in a commercial bank: Monograph. Tambov. FGBOU VO «TSTU», 2016. – 85 p.*
15. *Novikova S. V. Popova L. I., Trapezarova V. S. Theoretical approaches to determining legal capacity in the civil law of Russia and foreign countries // Scientific journal of KubGAU, No. 134 (10), 2017. pp. 273-282.*

16. Kurbonalizoda N. Sh. *Problems of civil capacity of individuals under the legislation of the Republic of Tajikistan* / N. Sh. Kurbonalizoda // *Bulletin of the Tajik National University. Series of socio-economic and social sciences.* - 2018. - No. 6. - P. 171-176.
17. Kurbonalizoda, N. Sh. *Formation of the institution of legal personality of citizens in the domestic legal order* / N. Sh. Kurbonalizoda // *Bulletin of the Tajik National University. Series of socio-economic and social sciences.* - 2017. - No. 2/4-1. - S. 217-225.
18. Petrova E. A. *Individuals: concept, characteristics, categories* // *International Journal of the Humanities and Natural Sciences.* No. 5-3, 2019. pp. 168-172.
19. Petrova E. A. *Problems of the legal personality of individuals* // *International Journal of the Humanities and Natural Sciences.* 2019. No. 4-3. pp. 134-139.
20. Pristankov DV *Some problems of civil law regulation of bank lending: dis. ... cand. legal Sciences.* - St. Petersburg - 2006. 189 p.
21. Pyatkov D. V. *Positions of domestic civil lawyers on the definition of the concept of «individual»: retrospectives and the present* // *Izvestiya AltGU. Legal Sciences.* 2018. No. 6 (104). pp. 187-191.
22. Repnikova Yu. V. *Citizenship and legal personality of an individual* // *Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia.* No. 7. 2016. pp. 53-55.
23. Repnikova Yu. V. *Some aspects of the ratio of legal capacity and legal capacity of individuals* // *Bulletin of economic security* No. 1 / 2017. pp. 58-60.
24. Telezhnikov P. A. *Development of forms of lending to individuals by Russian commercial banks: dis. ... cand. economy Sciences.* - M.: - 2006. 146 p.
25. Ivanov R. L. *Individuals as subjects of law: problems of theory and practice* // *All-Russian Scientific and Practical Conference "Omsk Scientific Readings" Omsk, December 11-16, 2017,* pp. 938-940.
26. Tsarkova Yu. A., Konshin A. I. *Individuals as subjects of civil legal relations* // *Symbol of Science.* 2018 No. 4, pp. 71-73.
27. Christopher Hutton. *Linkability, Personhood and State Modernity: Understanding the Affordances of Personal Identity across Different Legal Regimes* // *Law & Literature.* 2019. № 31 (2). pp. 239-257.
28. Nataliya M. O., Roman P. L. *Law and Person: Modernity and Forecasting* // *International Journal of Criminology and Sociology.* 2020. № 9. pp. 1596-1599.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Гражданский кодекс Республики Таджикистан от 24 декабря 2022 года, №1918.* [Электронный ресурс] // <http://ncz.tj/legislation> (дата обращения: 03.06.2023).
2. *Нормативно-правовые акты НБТ: Инструкции №186 «О порядке предоставления кредита и начисления процента в кредитных организациях», № 199 «О порядке предоставления микрокредитов в микрофинансовых организациях», №195 «О работе с кредитами в Национальном банке Таджикистана»* [Электронный ресурс] // <https://nbt.tj/ru/normative/> (дата обращения: 24.11.2019).
3. *Абдуллаев Ф. Р. Юридические и физические лица как субъекты права собственности в Республике Таджикистан за рубежом* / Ф. Р. Абдуллаев // *Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.* – 2017. – № 2. – С. 179-184.
4. *Алексеев А. А. Правовое регулирование банковского кредитования физических лиц: дис. ... канд. юрид. наук.* – Москва, 2008. -188 с.
5. *Безугольников А. В. Правосубъектность физического лица в гражданском праве* // *Государство и право: проблемы и перспективы совершенствования ЮР-05.* 2019. С. 22-25.

6. Боннер Е. А. *Банковское кредитование* – Москва: Издательский Дом «Городец», 2008. – 160 с.
7. Волошина Ю. А. *Физическое лицо как субъект права.* / Сборник научных трудов по материалам Международной заочной студенческой научно-практической конференции. «Право, общество, государство: история, современные тенденции и перспективы развития». Липецк, 27 апреля 2017 г. С. 31-34.
8. Гончаренко Е. А. *Особенности кредитного договора с участием гражданина (физического лица) по законодательству России: дис. ... канд. юрид. наук.* – Владикавказ, 2012.- 170 с.
9. *Гражданское право. Учебное пособие (на тадж. языке) / О. У. Усмонов и др. Под редакцией Усмонова О. У.* – Душанбе: Матбуот, 2001. – 403 с.
10. Демченко С. С. *Правовое регулирование потребительского кредитования в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук.* – Санкт-Петербург, 2012.- 216 с.
11. Закупень А. В *Правовое регулирование банковского кредитования физических лиц в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук.* – Москва, 2013. -233 с.
12. Иванов Р. Л. *Физические лица как субъекты права: проблемы теории и практики // Всероссийская научно-практическая конференция «Омские научные чтения».* Омск, 11-16 декабря 2017 г. С. 938-940.
13. Комзолова Ю. А. *Фикция физического лица в российской правовой науке // Мониторинг правоприменения.* – 2014. №3 (12). С. 68-70.
14. Костина Е. А. *Физические лица (граждане) как субъекты гражданского права: учебное пособие.* Санкт-Петербург, 2015. — 79 с.
15. Куликов Н. И., Вдовина Е.С., Куликова М. А. *Кредитование физических лиц и направления совершенствования кредитной политики в коммерческом банке: Монография.* – Тамбов: ФГБОУ ВО «ТГТУ», 2016. - 85с.
16. Курбонализода Н. Ш. *Проблемы гражданской дееспособности физических лиц по законодательству Республики Таджикистан / Н. Ш. Курбонализода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук.* – 2018. – № 6. – С. 171-176.
17. Курбонализода, Н. Ш. *Формирование института правосубъектности граждан в отечественном правовом порядке / Н. Ш. Курбонализода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук.* – 2017. – № 2/4-1. – С. 217-225.
18. Новикова С. В. Попова Л. И., Трапезарова В. С. *Теоретические подходы к определению правоспособности в гражданском праве России и зарубежных стран // Научный журнал КубГАУ,* 2017.- №134(10). С. 273-282.
19. Петрова Е. А. *Проблемы правосубъектности физических лиц // Международный журнал гуманитарных и естественных наук.* - 2019. №4-3. С. 134-139.
20. Петрова Е. А. *Физические лица: понятие, характеристика, категории // Международный журнал гуманитарных и естественных наук.* 2019.- №5-3, С. 168-172.
21. Пристанков Д. В. *Отдельные проблемы гражданско-правового регулирования банковского кредитования: дис. ... канд. юрид. наук.* – Санкт-Петербург, 2006. - 189 с.
22. Пятков Д. В. *Позиции отечественных цивилистов по определению понятия «физическое лицо»: ретроспективы и современность // Известия АлтГУ. Юридические науки.* 2018. №6 (104). С. 187-191.
23. Репникова Ю. В. *Гражданство и правосубъектность физического лица // Вестник*

Московского университета МВД России. 2016.- №7. С. 53-55.

24. Репникова Ю. В. *Некоторые аспекты соотношения правоспособности и дееспособности физических лиц // Вестник экономической безопасности. 2017. № 1. С. 58-60.*
25. Тележников П. А. *Развитие форм кредитования физических лиц российскими коммерческими банками: дис. ... канд. экон. наук. – Москва, 2006. 146 с.*
26. Царькова Ю. А., Коншин А. И. *Физические лица, как субъекты гражданских правоотношений // Символ науки. 2018.- №4.- С. 71-73.*
27. Christopher Hutton. *Linkability, Personhood and State Modernity: Understanding the Affordances of Personal Identity across Different Legal Regimes // Law & Literature. 2019. № 31 (2). pp. 239-257.*
28. Nataliya M. O., Roman P. L. *Law and Person: Modernity and Forecasting // International Journal of Criminology and Sociology. 2020, 9, pp.1596-1599.*

**РЕЦЕНЗИЯ
ТАҚРИЗ
REVIEW**

УДК: 340

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-45-50

РЕЦЕНЗИЯ
*на монографическое исследование
«Исламское право и диалог культур в
современном мире» [Текст] / Л. Р.
Сюкияйнен; Нац. исслед. ун-т «Высшая
школа экономики». — М.: Изд. дом
Высшей школы экономики, 2021. — 684,
[4] с.» доктора юридических наук,
профессора Л.Р. Сюкияйнена*

ТАҚРИЗ
*Ба рисолаи “Ҳуқуқи исломӣ ва
муқоламан фарҳангҳо дар олами муосир”
(Матн) / Л.Р.Сюкияйнен; Донишгоҳи
миллии таҳқиқотии “Мақтаби олии
иқтисодиёт”. – Москва: Нашриёти
“Мақтаби олии иқтисодиёт”, 2021. – 684
[4] с.” – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор Л.Р.Сюкияйнен*

REVIEW
*on Monograph Research “Islamic Law and
Dialogue of Cultures in the Modern World”
[Text] / L.R.Sukiyanen. – National
Research University “Economic High
School”. – Moscow: Publishing House
“Economic High School”, 2021.-684 [4]pp.
Doctor of law, full professor L.R.Sukiyanen*

*Холиқзода Абдурахим Гаффор, д-р юрид.
наук, профессор, директор ГУ «Центр
исламоведения при Президенте Республики
Таджикистан (Душанбе, Таджикистан);
Обидов Дилшод Солиджонович, канд. юрид.
наук, доцент, заведующий кафедрой теории
и истории государства и права
юридического факультета ТГУПБП
(Худжанд, Таджикистан)*

*Холиқзода Абдурахим Гаффор, д.и.х,
профессор, директори МД “Маркази
исломшиносии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон” (Душанбе, Тоҷикистон);
Обидов Дилшод Солиҷонович, н.и.х.,
доцент, мудири кафедраи назария ва
таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети
ҳуқуқшиносии ДДҲБСТ
(Хучанд, Тоҷикистон)*

*Kholikzoda Abduraahim Gaffor, doctor of law,
full professor, the president of SI “The Centre of
Islamic Studies under the President of
Tajikistan” (Dushanbe, Tajikistan);
Obidov Dilshod Solidjonovich, candidate of
law, Associate Professor, the chairman of the
department of the history of state and law, the
faculty of law of the TSULBP (Tajikistan,
Khujand) e-mail: ODS-1976@mail.ru*

Ислам и его правовая система, бесспорно, занимают центральное место в развитии цивилизации Востока начиная с VII века. Сам процесс зарождения права и государства в исламе наложил свой отпечаток на развитие и совершенствование менталитета, психологии и культуры народов данного региона. Ведь и право и государство в исламе, какими бы они не представляются исследователями, все равно в конечном итоге, будучи на службе у религии, всегда остаются элементами механизма воплощения религиозных идеалов и ценностей.

Зарождение ислама, права и государства в исламе было феноменальным явлением в истории народов, проживавших в Аравии в начале VII века. Ведь ислам возник в условиях отсутствия у арабов государственности, так как они находились на стадии перехода к раннеклассовому обществу. В подобных условиях, при полном отсутствии развитой государственности, права и законодательства, ислам проникал во все области жизни человека, став образом его жизни. Эта особенность ислама всегда сопровождала его во время крупных арабских завоеваний в период с VII по X в.

Качества священности, беспробельности и слитности ислама и его нормативной системы всегда были с ним на протяжении многих веков развития. Прежде всего именно слитность нормативной системы ислама, нерасчлененность в нем норм религии, морали и права способствовали его превращению в неотъемлемую часть менталитета и в образ жизни верующих мусульман.

В современных условиях, когда исламское право наравне с англосаксонской и романо-германской правовыми системами составляет одну из основных правовых систем мира, безусловно, в нем сохранены черты священности, беспробельности и слитности, которые в целом доказывают крепкую связь исламского права со временем его зарождения, тяготение к нему при осмыслении понятий справедливости, правды и законности. Думается, что эти черты на протяжении веков наложили отпечаток на сложение конструкции миропонимания мусульман, послужили укреплению их консервативности по сравнению с рациональным мышлением. Вместе с тем эта проблема нуждается в еще более глубоком историческом изучении с точки зрения психологии, менталитета и культуры народов, издревле заселявших эти земли.

Полагаем, что многие проблемы современного мира, связанные с осмыслением ислама, его правовой системы, связаны с необходимостью объективного познания ислама, нормативной системы его регулирования. Более того, когда речь идет о борьбе с международным терроризмом и экстремизмом псевдоисламского характера, защите национальных интересов мусульманских стран при нарастании глобализационных процессов, остается весьма актуальным объективное, академичное, научное осмысление ислама и его нормативно-правовой системы.

В этой связи монография известного российского ученого-правоведа, доктора юридических наук, профессора Леонида Рудольфовича Сюкийнена «Исламское право и диалог культур в современном мире» существенно восполняет возникший вакуум в объективных исследованиях в данном направлении.

Еще в 80-х годах XX века, с выходом в свет монографии «Мусульманское право. Вопросы теории и практики», её автор, профессор Л.Р. Сюкийнен проделал успешную работу по объективному изучению системы исламского права.

Представленное для рецензирования монографическое исследование представляется нам успешным продолжением работы, которую профессор Л.Р. Сюкийнен проводил ещё в середине 80-х годов XX века.

Ознакомившись с содержанием работы, мы пришли к мнению, что в ней предпринята успешная попытка доказывания исламского права как юридического феномена, раскрывается объективная картина понятий о шариате, фикхе, исламском праве, представлено их соотношение, роль и значение в осмыслении природы ислама через восприятие немусульман, дается подробная характеристика роли исламского права в правовых системах мусульманских стран современности.

В монографии проделана успешная работа по определению позиции исламской правовой мысли по актуальным мировым проблемам современности: глобализации, правам человека, противодействию экстремизму и терроризму и др.

В работе автор своевременно и правильно исходит из идеи, что ислам представляет собой не просто религию, элементарное религиозное верование, а культуру, образ жизни и цивилизацию. Думается, на Западе эту особенность ислама и мировоззрения его последователей попросту еще не осмыслили как на академическом, так и на простом гражданском уровне. Поэтому в странах Запада господствует упрощенный негативный взгляд на ислам в целом.

На наш взгляд, приведенные ниже мысли автора монографии наиболее ясно раскрывают его объективный подход к исследованию проблемы и к разрешению существующих глобальных трудностей:

1. Международный терроризм не может быть преодолен только военно-техническими, финансовыми, технологическими средствами. Не менее важно использовать идейные аргументы. Применительно к мусульманскому радикализму это означает необходимость обращения к исламским политико-правовым постулатам в целях развенчания преступной идеологии терроризма.

2. Трудноразрешимая задача состоит в том, чтобы превратить различия между культурами и религиями из источника конфликтов в повод и основу для диалога, взаимопонимания и духовного взаимообогащения. Практика убедительно свидетельствует о том, что именно право в наибольшей степени приспособлено к преодолению конфликтов или, во всяком случае, к снижению уровня противостояния исламской и западной культур, в частности к разрешению противоречий, вызванных несопадением религиозных догм и нравственных ценностей.

В этой связи серьезную прогрессивную роль могут сыграть исламские принципы толерантности, умеренности, рационализма, взаимоуважения и диалога культур, а также подвижные исламские рациональные правовые источники: иджтихад и аналогия.

3. Проведенные в XIX в. реформы до сих пор предопределяют основные тенденции развития правовых систем мусульманских стран, а также статус исламского права как их важного элемента. В результате этих трансформаций, к концу указанного столетия сфера действия исламского права в наиболее развитых регионах мусульманского мира стала ограничиваться главным образом регулированием отношений, касающихся личного статуса мусульман. На фоне активизации исламского фактора в начале XXI века и ужесточения противоречий между различными моделями и комбинациями толкования исламских ценностей, исламская правовая культура, по всей видимости, объективно нуждается в новых реформах.

Если до начала 70-х годов минувшего века масштабы действия исламского права в целом сужались, то в последние десятилетия наблюдается обратная тенденция — усиление его позиций, исламизация правовых систем ряда регионов мусульманского мира, где исламское право играет сегодня даже более заметную роль, чем в Средние века.

В целом исламское право играет далеко не одинаковую роль в современном правовом развитии всего мусульманского мира, отличающегося большим разнообразием. В то время как правовые системы одних стран берут за основу шариат (фикх), законодательство других практически целиком опирается на европейские традиции. Но в любом случае ни в одной из них в наши дни исламское право не является единственно действующим и часто даже не выступает центральным элементом правовой системы.

Сам феномен кодификации норм фикха, включения исламских правовых принципов, норм и отдельных институтов в законодательство, основанное на заимствовании европейских образцов, — яркий пример позитивного диалога исламской и европейской правовых культур.

4. Современный исламский экстремизм — это идейное явление. Прочность его позиций далеко не в последнюю очередь обеспечивается его теоретической базой, ориентирующейся на исламские политико-правовые концепции. Поэтому одной из важнейших сторон борьбы с исламским экстремизмом и терроризмом является идейно-теоретический аспект. Противостоять исламскому экстремизму надо не только силами спецслужб, но и с помощью аргументации, основанной на исламских идейных

концепциях [с.478]. Если по другим направлениям противодействия данному опасному явлению — военному, финансовому, организационному, информационному — уже приняты достаточно эффективные меры, в том числе с опорой на широкое международное сотрудничество, то идейно-теоретическая сторона этой задачи пока остается вне пристального внимания, в том числе, российских властей.

5. Сегодня исламские политические и правовые концепции стоят на вооружении не у Российского государства, а у сепаратистов, экстремистов и террористов. Между тем, без включения позитивного идейного потенциала ислама в арсенал государственных средств борьбы с терроризмом, окончательно подорвать влияние исламских радикалов невозможно [с.479-480].

При осмыслении вопроса о взаимоотношениях ислама с глобализацией, автор провел основательный комплексный анализ данной проблемы. Ставится интересный вопрос о соотношении ислама и глобализации, о критериях их взаимопроникновения. Вместе с тем верно проводится идея о том, что в целом ислам и нашествие западной цивилизации под видом глобализации – несовместимые явления, хотя и ислам и глобализация занимают важное место в жизни мусульманских стран в сегодняшнем мире. В этой связи автор верно замечает, что в мусульманском мире сейчас трудно найти сферу общественных отношений, полностью свободную от исламских догм и правил. В то же время здесь практически не осталось областей, в которых не ощущалось бы влияние общемировых стандартов и глобализационных процессов (это, в частности, экономика, информационное пространство, технологические процессы).

При изучении проблемы соотношения ислама, его правовой системы с современными достижениями человеческой цивилизации, автор обосновывает позицию, согласно которой ислам в большей мере склонен перенимать мировой опыт, демократические институты в области экономики, политико-правовых традиций, в организации и деятельности государственной власти и других так называемых светских вопросов, в отношении которых в основных источниках исламского права – Коране и Сунне – установлены лишь принципы и ориентиры регулирования.

В монографии автор содержательно исследует вопрос о правах человека в исламе. В этой связи наибольший интерес представляют мнения, идеи и выводы об исламском понимании прав женщины, позиция ислама по правам человека на фоне современного буддийского и христианского понимания прав человека, исламский и либеральный взгляды на права человека и др. В данном случае особую ценность может иметь видение автором преобладающей роли прав человека в исламе, нежелательности переноса преобладания обязанностей в религиозно-этической стороне шариата на его нормативную природу в целом.

По этой проблеме также небезынтересны доводы автора о том, что в целом исламский и либеральный взгляд на права человека совпадает как содержательно, так и формально. Например, если в исламе источником прав человека является шариат, то это происходит потому, что он, будучи данным «извне», стоит над государством и всем позитивным законодательством. Подобное качество источника прав человека в исламе сближает позицию исламской концепции прав человека с теорией естественного права, с нормами международного права, характерными для либеральной концепции прав человека.

В монографии, на фоне исследования проблемы противостояния исламской правовой культуры экстремизму и терроризму, проделана колоссальная работа в раскрытии причин так называемого мусульманского экстремизма, в осмыслении идейных истоков экстремизма, аргументация доводов, связанных с важной ролью исламского идейного потенциала шариата в борьбе против терроризма и экстремизма.

В свете раскрытия отношения исламской правовой мысли к исламскому государству и халифату, важным теоретическим и практическим значением обладают мысли автора о концепции халифата и ее исторической эволюции, о несовместимости с шариатом международной террористической организации ИГ по всем критериям, в том числе в вопросе халифата. В этой связи теоретическую и практическую значимость имеет выдвинутая мысль о том, что в борьбе с террористической организацией ИГ современная исламская правовая мысль выступает союзником всего цивилизованного мира, играя ключевую роль в идейном противодействии этой угрозе [с.554).

На фоне анализа многих факторов, в частности религиозно-культурных, социально-экономических, политико-правовых, психологических, ментальных, достаточно содержательно раскрывается один из главных вопросов, поставленных в монографии, а именно значение ислама, его правовой культуры в современной России. В свете сказанного актуальное значение имеют исследования автора, которые связаны с российской государственной политикой в отношении ислама, с актуальностью проблемы шариата, его сопоставление с действующим российским законодательством, характеристикой форм их взаимодействия.

В монографии также обстоятельно изучается проблема теории и практики шариатского правосудия. В частности важнейший интерес могут вызвать положения о практике воплощения шариатского правосудия в современных мусульманских странах, о его восприятии на Западе, в России, возможности воплощения модели шариатского правосудия в России в форме третейских судов или медиативных структур в противовес незаконным формам использования шариатского правосудия и др.

Вместе с тем, как нам кажется, в монографическом исследовании при изучении вопросов, связанных с природой шариата, фикха, исламского права, эволюции фикха и исламского права, при характеристике современных острых проблем, связанных с исламом (например права человека в исламе, соотношение исламского права с глобализацией, европейской культурой, антишариатская сущность экстремистских и террористических организаций псевдоисламской направленности, в частности ИГ, концепция халифата, легитимная реализация шариатской модели правосудия и др.), недостаточное внимание уделяется роли исламских религиозно-правовых школ (толков) в развитии исламского права в целом, их месту в разрешении современных проблем мусульманского мира, их будущей судьбе на фоне активизации неохариджитских и салафитских незаконных течений, отрицающих конструктивную историческую роль правовых школ - мазхабов в развитии исламского права.

Также мы не можем поддержать утверждение автора о том, что нельзя безоговорочно согласиться с часто повторяемым тезисом, будто у терроризма нет ни религии, ни национальности и что ислам как система идей и правил поведения в мирской жизни, несомненно, имеет отношение к терроризму [с.476). Думается, для того, чтобы объективно раскрыть позицию ислама и его нормативной системы в отношении экстремизма и терроризма, гуманной сущности ислама и его негативного отношения к этим преступным явлениям, следует учитывать многие другие факторы. В данном контексте следовало бы поразмышлять над исторически сложившейся в мусульманской среде аксиомой: «Ислам по своей сути не имеет изъянов, всякий существующий изъян – в нашем мусульманстве». В данном случае также необходимо раскрыть истинные причины проявления этих недугов в истории развития мусульманской цивилизации, в войнах и конфликтах между мусульманскими государствами, колониальную политику стран так называемой западной цивилизации в целях захвата богатых ресурсами территорий мусульманских государств,

попытки безжалостного проникновения в сферу жизни и быта мусульман постыдной демократии в форме излишней свободы, аморальных интимных отношений, опасности привнесения деградирующих и уничтожающих общество однополых связей, глобальных стратегических игр и состязаний великих держав в пространствах мусульманского Востока, отсутствие беспристрастного понимания и помощи в разрешении глобальных проблем мусульманской цивилизации на мировом уровне. Например, один только палестинский вопрос порождает сомнения в объективности политики по справедливому разрешению данной проблемы. Или афганская проблема, которая многие десятилетия была не разрешена, а наоборот, усложнена мировыми державами.

Наконец, для того, чтобы понять гуманистическую сущность ислама, его правовой системы, несовместимости ислама с терроризмом, следует хотя бы на мгновение познать ислам с позиции мусульманина.

В целом выводы автора по всем проблемам, освещенным в работе, характеризуются актуальностью, новизной, высоким теоретическим уровнем и практической необходимостью. В этой связи следует особо остановиться на том, что полем диалога между исламом и другими культурами может выступить исламское право, ибо оно представляется наиболее удобным языком разговора с оппонентами, средством преодоления конфликтов и нахождения точек взаимных интересов. Именно через это вполне возможен диалог культур, в котором должны быть заинтересованы все: и мусульманское сообщество, и другие цивилизации и культуры, с тем чтобы предотвратить столкновение цивилизаций. Подобный диалог не должен быть простым обменом мнениями, а действенным, жизненным включением исламских ценностей в развитие современного мира. Ибо именно такой диалог представляется стратегическим путем развития человечества.

Думается, в рецензируемой монографии автор смог успешно разрешить все поставленные задачи и достигнуть основной цели исследования, а именно: раскрыть подход исламской правовой мысли к самым острым проблемам, которые волнуют современный мир.

С этой точки зрения монографическое исследование «Исламское право и диалог культур в современном мире [Текст] / Л. Р. Сюкияйнен; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2021. — 684, [4] с.» доктора юридических наук, профессора Леонида Рудольфовича Сюкияйнена вносит неопределимый вклад в объективное освещение исламского права, определение его места в диалоге культур и в борьбе с современными вызовами. С этой точки зрения, данная работа, несомненно, достойна самой высокой научно-теоретической и прикладной оценки.

5.2 (08.00.00) ЭКОНОМИКА

5.2 ИҚТИСОДИЁТ

5.2 ECONOMICS

5.2.1 (08.00.01) ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ

5.2.1. НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИ

5.2.1. ECONOMIC THEORY

УДК: 314.74

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-51-63

**EMIGRATION FROM
TAJIKISTAN TO NAFTA
COUNTRIES: TRENDS AND
DEVELOPMENT PROSPECTS**

**МУҲОЦИРАТ АЗ
ТОҶИКИСТОН БА
КИШВАРҲОИ НАФТА:
ТАМОЮЛ ВА ДУРНАМОИ
РУШД**

**ЭМИГРАЦИЯ ИЗ
ТАДЖИКИСТАНА В
СТРАНЫ НАФТА:
ТЕНДЕНЦИИ И
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ**

Ryazantsev Sergey Vasilyevich, Doctor of Economics, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, Director, Institute for Demographic Research – Branch of the Federal Center of Theoretical and Applied Sociology of the Russian Academy of Sciences;
Rakhmonov Abubakr Khasanovich, Candidate of Economics, Senior researcher, Institute for Demographic Research – Branch of the Federal Center of Theoretical and Applied Sociology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia)

Рязанцев Сергей Василевич, д.и.и., профессор, узви вобастаи АИР, директори Институти таҳқиқоти демографӣ-ҷузви мустақили Маркази федералии таҳқиқоти илмии сотсиологии Академияи илмҳои Русия;
Раҳмонов Абӯбакр Ҳасанович, н.и.и., сарҳодими илмии Институти таҳқиқоти демографӣ-ҷузви мустақили Маркази федералии таҳқиқоти илмии сотсиологии Академияи илмҳои Русия (Москва, Русия)

Рязанцев Сергей Васильевич, д-р экон. наук, профессор, член-корр. РАН, директор Института демографических исследований – обособленного подразделения Федерального научно-исследовательского социологического центра Российской академии наук;
Рахмонов Абу́бакр Хасанович, канд. экон. наук, старший научный сотрудник Института демографических исследований – обособленного подразделения Федерального научно-исследовательского социологического центра Российской академии наук (Москва, Россия) e-mail: riazan@mail.ru

The article examines the new direction of migration from Tajikistan to NAFTA countries, trends and new channels of emigration from Tajikistan to the United States, the scale and settlement of Tajik migrants in Canada, as well as Mexico as a new channel of illegal emigration from Tajikistan to the United States. Migrants from Tajikistan after the collapse of the USSR considered Russia as the main channel of emigration. Every year, million citizens of Tajikistan come to work in Russia. But various crises in Russia, including the deterioration of Russia's economic situation due to the imposition of new economic sanctions by the EU countries and the United States, after the beginning of the Ukrainian crisis, forced part of migrants from Tajikistan to seek a new direction of labor emigration.

These new directions became the countries of the North American Free Trade Agreement (NAFTA), primarily the United States and Canada. Over the past thirty years, the USA and Canada are attracting emigrants around the world with a high standard of living and social protection, including from CIS countries. Highly skilled Tajik migrants mainly migrate to the USA and Canada, but the situation of labor migrants in Russia has led to the migration of low-skilled Tajik citizens to these countries, including through illegal means. In recent years, there has been an increase the inflow of illegal migrants from Central Asian countries to the United States. Illegal emigration through the Mexico to the United States is becoming popular among citizens of Central Asian countries. Due to the low standard of living in origin-countries, citizens of Central Asian countries are looking for any way to get to the United States through Mexico, despite the threat of arrest and death. The purpose of the article is to identify new channels of emigration from Tajikistan to the USA and Canada, as well as factors and channels of illegal emigration from Tajikistan to NAFTA countries.

Keywords: *Tajik labor emigrants, NAFTA countries, Russia, illegal migration, emigration channels, USA, Canada, Mexico*

Масоили зерин баррасӣ шудаанд: самти нави муҳоҷират аз Тоҷикистон ба мамлакатҳои НАФТА, тамоюл ва каналҳои нави муҳоҷират аз Тоҷикистон ба ИМА, миқёс ва масқуншавии муҳоҷирони тоҷик дар Канада, ҳамчунин Мексика чун канали нави муҳоҷирати ғайриқонунӣ аз Тоҷикистон ба ИМА. Қайд шудааст, ки муҳоҷирон аз Тоҷикистон баъди фурупоиши ИҚШС Русияро ба ҳайси канали асосии муҳоҷират баррасӣ мекарданд. Ҳар сол миллион шахрванди Тоҷикистон барои кор ба Русия меоянд. Вале бухронҳои мухталиф дар Русия, аз ҷумла бадшавии вазъи иқтисодии он ба сабаб қорӣ намудани муҷозоти нави иқтисодӣ аз ҷониби ИА ва ИМА баъди оғози бухрони Украина як қисми муҳоҷиронро аз Тоҷикистон водор сохт, ки самти нави муҳоҷирати меҳнатиро ҷустуҷӯ кунанд. Мамлакатҳои Созишномаи Амрикои Шимолӣ дар бораи савдои озод (НАФТА), дар навбати аввал ИМА ва Канада самтҳои нав гардиданд. Дар тӯли сӣ соли охир ИМА ва Канада тавассути сатҳи баланди зиндагӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ диққати муҳоҷиронро аз тамоми мамлакатҳои ҷаҳон, аз ҷумла мамлакатҳои ИДМ ба худ ҷалб мекунад. Таъкид шудааст, ки ба ИМА ва Канада асосан муҳоҷирони баландихтисоси тоҷик ҳиҷрат мекунанд, вале вазъи муҳоҷирони меҳнатӣ дар Русия боиси муҳоҷирати шахрвандони пастихтисоси Тоҷикистон ба ин мамлакатҳо гардид. Солҳои охир афзоиши маҷрои муҳоҷирони ғайриқонунӣ аз мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ба Иёлоти Муттаҳида шудааст. Муҳоҷирати ғайриқонунӣ аз Мексика ба ИМА дар байни шахрвандони мамлакатҳои Осиёи Марказӣ хеле вусъат ёфтааст. Ба сабаби пастии сатҳи ҳаёт дар ватанашон онҳо роҳҳои мухталифи тавассути Мексика ба ИМА гузаитанро ба хавфи ҳабсу марг нигоҳ накарда ҷустуҷӯ менамоянд. Мақсади мақола ошкор сохтани каналҳои нави муҳоҷират аз Тоҷикистон ба ИМА ва Канада, ҳамчунин омилҳо ва каналҳои муҳоҷирати ғайриқонунӣ аз Тоҷикистон ба мамлакатҳои НАФТА аст.

Калидвожаҳо: *муҳоҷирони меҳнати тоҷик, мамлакатҳои НАФТА, Русия, муҳоҷирати ғайриқонунӣ, каналҳои муҳоҷират, ИМА, Канада, Мексика*

Рассматриваются: новое направление миграции из Таджикистана – в страны НАФТА, тенденции и новые каналы эмиграции из Таджикистана в США, масштабы и расселение таджикских мигрантов в Канаде, а также Мексика как новый канал нелегальной эмиграции из Таджикистана в США. Отмечено, что мигранты из Таджикистана после распада СССР рассматривали Россию как основной канал эмиграции. Ежегодно миллион граждан Таджикистана приезжает на работу в Россию. Но различные кризисы в России, в том числе ухудшение её экономического положения из-за введения новых экономических санкций странами ЕС и США после начала украинского кризиса, вынудили часть мигрантов из Таджикистана искать новое направление для трудовой эмиграции. Новыми направлениями

стали страны Североамериканского соглашения о свободной торговле (НАФТА), в первую очередь Соединенные Штаты и Канада. На протяжении последних тридцати лет США и Канада привлекают эмигрантов со всего мира высоким уровнем жизни и социальной защиты, в том числе из стран СНГ. Подчеркнуто, что в США и Канаду в основном мигрируют высококвалифицированные таджикские мигранты, но положение трудовых мигрантов в России привело к миграции низкоквалифицированных граждан Таджикистана в эти страны, в том числе нелегальным путем. В последние годы наблюдается рост притока нелегальных мигрантов из стран Центральной Азии в Соединенные Штаты. Нелегальная эмиграция из Мексики в Соединенные Штаты становится популярной и среди граждан стран Центральной Азии. Из-за низкого уровня жизни на родине они ищут любые способы попасть в Соединенные Штаты через Мексику, несмотря на угрозу ареста и смерти. Цель статьи – выявить новые каналы эмиграции из Таджикистана в США и Канаду, а также факторы и каналы нелегальной эмиграции из Таджикистана в страны НАФТА.

Ключевые слова: таджикские трудовые эмигранты, страны НАФТА, Россия, нелегальная миграция, каналы эмиграции, США, Канада, Мексика

Introduction

The North American Free Trade Agreement (NAFTA) is a free trade agreement between Canada, the United States and Mexico [14]. In recent decades, the migration flow of youth from Tajikistan to the developed countries of the NAFTA, primarily to the United States and Canada, has increased significantly.

The United States attracts migrants from Central Asian countries with a high standard of living, high wages, business opportunities, a comfortable political environment, etc.

For several decades, Canada has been deliberately encouraging the influx of new residents to the country to continue the grow up its population and economy [7]. At the expense of immigrants, the government expects to compensate the Canadian economy for the shortage of labor, aggravated by the aging of the population and mass retirement [1]. Thus, Canada's active policy of attracting migrant workers may lead to Russia losing a significant part of the migration potential in Tajikistan.

Also, among the NAFTA countries, Mexico were a new illegal migration destination in recent years [8]. Mexico became a transit country for illegal migrants from Tajikistan to the United States. Low-skilled migrants from Tajikistan are looking for any emigration channels to get to the United States. Mexico and its neighboring countries have become such a channel [13].

Relations between NAFTA countries and Tajikistan

Diplomatic relations between the Republic of Tajikistan and the United States of America were established on February 14, 1992. In March of the same year, the US Embassy in Tajikistan (with residence in Kazakhstan) was opened. In 2006, a new building of the US Embassy was built in Dushanbe. The Embassy of the Republic of Tajikistan in Washington has been functioning since 2002¹.

Diplomatic relations were established between the Republic of Tajikistan and Canada on March 28, 1992. The Embassy of Canada in the Republic of Tajikistan is located in the city of Nur-Sultan of the Republic of Kazakhstan. The Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Canada to the Republic of Tajikistan is Mr. Alan Hamson (March 1, 2022)².

¹ Relations between the Republic of Tajikistan and the United States of America. // Ministry of Foreign Affairs of Tajikistan [Electronic resource] Available at: <https://mfa.tj/ru/main/view/175/otnosheniya-tadzhikistana-s-soedinennymi-shtatami-ameriki> (Accessed: 26.12.2022)

² Tajikistan's relations with Canada. // Ministry of Foreign Affairs of Tajikistan [Electronic resource] Available at: <https://mfa.tj/ru/main/view/176/otnosheniya-tadzhikistana-s-kanadoi> (Accessed: 26.12.2022)

Military-technical cooperation

Military assistance from the United States intensified in the 2000s, but remained small: in 2005-2006, about \$ 40 million was allocated for the reconstruction, repair and equipping of 15 outposts on the Tajik-Afghan border, in 2011 the United States opened a training center for the Armed Forces of Tajikistan in Tursunzade [3].

When in October 2001, the US military, Canada and other NATO countries launched an offensive against the Taliban (banned in Russia) in Afghanistan, Tajikistan granted the US military the right to fly through its airspace. In 2007, a bridge over the Panj River was built on the border between Afghanistan and Tajikistan at the expense of the United States at a cost of \$ 36 million.

Tajikistan's cooperation with USAID¹

The United States Agency for International Development (USAID) has been cooperating with Tajikistan since 1992 and through various projects contributes to the development of the economy, health, education and agriculture.

The USAID Food for the Future program has helped farmers increase the production of nutritious crops.

In the health sector, since 2003, USAID has been supporting a program to combat the HIV epidemic/AIDS in Tajikistan and the National Tuberculosis Control Program. USAID is helping Tajikistan to implement a renewable energy program and, for example, in cooperation with the Government of Tajikistan, a 200 kilowatt solar power plant was built in Murghab district.

USAID pays special attention to the development of education and contributes to Tajikistan's efforts in the development of the industry. In 2022, the Ministry of Education and Science of the Republic of Tajikistan and the US Agency for International Development signed a Memorandum of Understanding on the implementation of the "Learning Together" program.

Trade and economic cooperation

Over the past 20 years, the United States has invested over \$ 1 billion in the Republic of Tajikistan². The annual trade turnover between the countries has grown from 10 million in the early 90s to about 270 million US dollars.

Tajikistan's cooperation with Canada is developing through the programs of the Canadian International Development Agency (CIDA) and covers the fields of agricultural production, health and education. CIDA works in Tajikistan with the assistance of the Aga Khan Foundation.

Although Tajikistan and the United States of Mexico do not have any diplomatic agreements, Tajikistan has been establishing closer relations with Mexico in recent years. On November 22, 2022, the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan hosted a meeting of the First Deputy Minister of Culture of the Republic of Tajikistan with the Ambassador of the United States of Mexico with a residence in Tehran of the Islamic Republic of Iran³, which became the first shalom for establishing diplomatic relations.

Trends and channels of emigration from Tajikistan to the USA

An increasing number of Central Asians, including Tajikistan, are moving to the United States for permanent residence. Millions of residents of the Central Asian region leave their countries every year in search of earnings [7].

¹ Relations between the Republic of Tajikistan and the United States of America. // Ministry of Foreign Affairs of Tajikistan [Electronic resource] Available at: <https://mfa.tj/ru/main/view/175/otnosheniya-tadzhikistana-s-soedinennymi-shtatami-ameriki> (Accessed: 26.12.2022)

² Tajikistan–United States relations // Wikipedia [Electronic resource] Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Tajikistan%E2%80%93United_States_relations (Accessed: 02.02.2023)

³ Days of Tajik culture will be held in Mexico // Sputnik Tajikistan [Electronic resource] Available at: <https://tj.sputniknews.ru/20221123/mexico-tajikistan-dni-kultury-1053017834.html> (Accessed: 14.03.2023)

In 2018-2022, the inflow of Tajik citizens to the United States amounted about 24.2 thousand people (Table 1). In 2020, the coronavirus pandemic had a big impact on the growth of the inflow of migrants from Tajikistan. According to the US Department of State, in 2020, 915 people from Tajikistan migrated through immigration and non-immigration channels of emigration, which is 3 times less than in 2022 (2.7 thousand people).

Table 1.

The scale and channels of emigration from Tajikistan to the USA for 2018 – 2022, people.

	Refugees/Asylum-seekers	Green card	Nonimmigrant visas	Immigrant visas
2018	731	1171	1864	793
2019	806	1401	1672	1067
2020	848	2332	711	204
2021	1008	2122	688	444
2022	1140	2485	1710	959

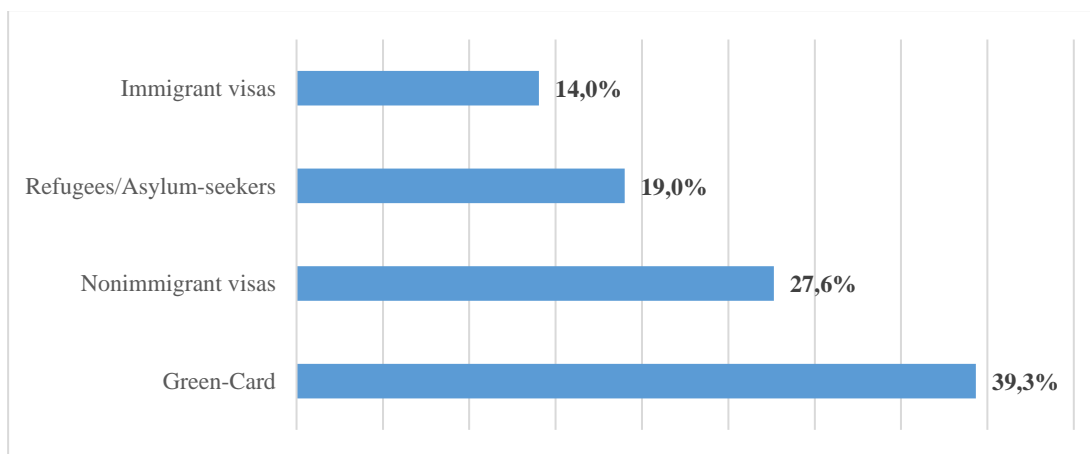
Sources: compiled by author based on data: U.S. Department of Homeland Security¹; U.S. Department of Homeland Security²; UNHCR³; The U.S. Department of State⁴

According to our research data, Tajik migrants for 2018-2022 migrated to the United States most of all using a Green Card – 39.3%. Then migrated via “Nonimmigrant visas” - about 28%, “Refugees/asylum seekers” – 19% and “Immigration visas” – 14% (Fig. 1).

The popularity of the “Green Card” among citizens of Tajikistan is growing every year [12].

Figure 1.

Channels of emigration from Tajikistan to the USA for 2018 – 2022, %

Source: compiled by author based on tab. 1.

Tajik migrants are primarily helped by other compatriots and Tajik diasporas in adapting and integrating into the United States [10]. In addition to helping with adaptation and integration, another of the functions of the diaspora is instant response to emergencies. For example, the issue of sending the bodies of deceased people to their homeland, which is difficult and expensive to

¹ U.S. Department of Homeland Security [Electronic resource] Available at: <https://www.dhs.gov/>

² U.S. Department of Homeland Security [Electronic resource] Available at: <https://www.dhs.gov/>

³ UNHCR [Electronic resource] Available at: <https://www.unhcr.org/ru/>

⁴ The U.S. Department of State [Electronic resource] Available at: <https://travel.state.gov/content/travel/en/legal/visa-law0/visa-statistics.html>;

solve this problem alone for citizens of Tajikistan.

Also, Tajik diasporas in the United States annually support the economy of Tajikistan. They are engaged in charity work, regularly raise funds for various purposes, help in some emergency situations in the Republic of Tajikistan. For example, in 2018, a group of Tajiks regularly helped an entire village in Tajikistan¹. This proves that the majority of American Tajiks maintain close ties with Tajikistan. First of all, because many people have relatives and families there.

Many Tajik citizens in the United States raise their children within the framework of national traditions so that they know their language and their history, and the diaspora plays a big role in this.

Among the US states, migrants from Tajikistan mainly live in such states as Colorado, New-York, Washington, New Jersey, Pennsylvania, etc.²

The scale and settlement of migrants from Tajikistan in Canada

Tajiks migrated to Canada in the 1970s from the USSR, and in the 1980s, after the Soviet troops entered Afghanistan, and during restructuring (perestroika). But the majority of Tajiks came to Canada from Tajikistan after 1991 (Table 2), when the civil war began, and from Afghanistan, when the Taliban came to power there in 1996, which led to a flow of Tajik refugees.

From Tajikistan migrate to Canada most of all via immigration visas. According to table 2, the number of Tajik migrants for the period 1991-2021 amounted about 1.6 thousand people. In 2001-2010, the number of migrants from Tajikistan to Canada reached 750 people, which is 1.4 times more than in 2011-2021 (Table 2).

Table 2.

Statistics of migrants from Tajikistan to Canada for 1980 – 2021, by age, people.

	Total-Immigrant status and period of immigration	Non-immigrants	Immigrants	Before 1980	1980 to 1990	1991 to 2000	2001 to 2010	2011 to 2021	2011 to 2015	2016 to 2021	Non-permanent residents
Total	1670	10	1590	30	10	255	750	540	255	285	70
0 to 14 years	160	0	145	0	0	0	15	135	30	105	0
15 to 24 years	325	0	305	0	0	0	210	90	30	60	20
25 to 54 years	910	0	865	15	0	150	405	295	180	110	45
55 to 64 years	180	0	180	10	0	55	100	10	10	0	0
65 years and over	90	0	90	15	0	45	20	10	0	0	0

Source: compiled by author based on data of the Canadian National Statistical Agency³

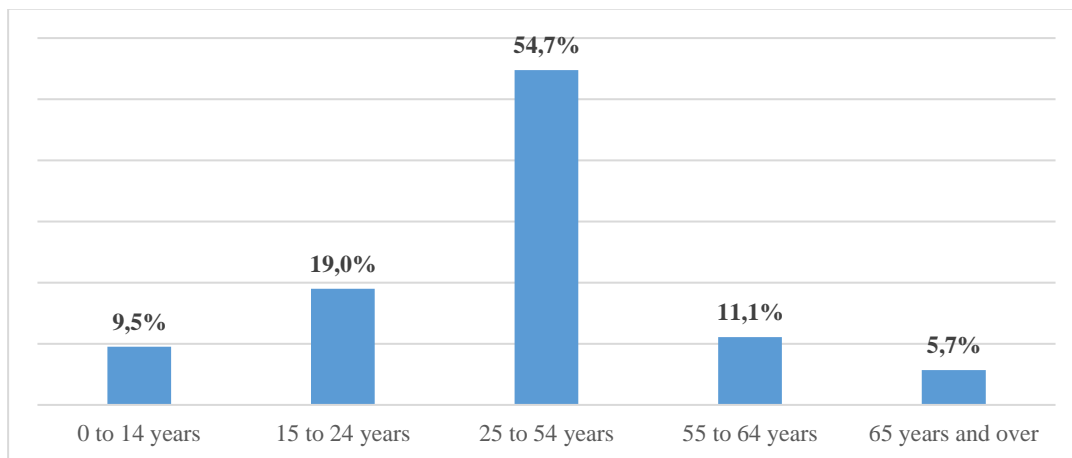
The age structure of migrants from Tajikistan to Canada is presented as follows: the young and middle age structure prevails - about 55%, the most active and in-demand of any economy. Then there is the youth (19%) and the elderly (11%) structure (Fig. 2).

¹ Abdulloev Z. Tajiks of the USA create their own diaspora // Radio Ozodi («Radio Ozodi» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://rus.ozodi.org/a/29529180.html> (Accessed: 18.01.2023)

² Mukhtorov F. How Tajiks do business in America // Asia-Plus [Electronic resource] Available at: <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20171207/tadzhikskie-vstrechi-v-amerike> (Accessed: 07.02.2023)

³ The Canadian National Statistical Agency [Electronic resource] Available at: <https://www12.statcan.gc.ca>

Figure 2.

The age structure of Tajik migrants in Canada for 1980 – 2021, %

Source: compiled by author based on tab. 2.

There is no discrimination against migrants in Canada. According to a native of Tajikistan, Zarina Dododzhanova, who has been living and working in Canada since 2010: *“People in Canada are very open, kind, tolerant. Due to the great cultural diversity, there are practically no manifestations of intolerance to behavior, appearance, political, religious or other views. Any company employs employees of various nationalities, with varying degrees of physical limitations. Although, some claim that Canadians have fake strained smiles. In my opinion, this is not the case, at least, I have not encountered this”*¹.

In Canada, there are two official languages – English and French. It is easier for Tajik citizens to migrate to Canada through French language than English language. Those citizens of Tajikistan who will not be able to get a sufficient score on the English test to move to an English-speaking province, there is another alternative - immigration to a French-speaking province under the Federal Skilled Worker program².

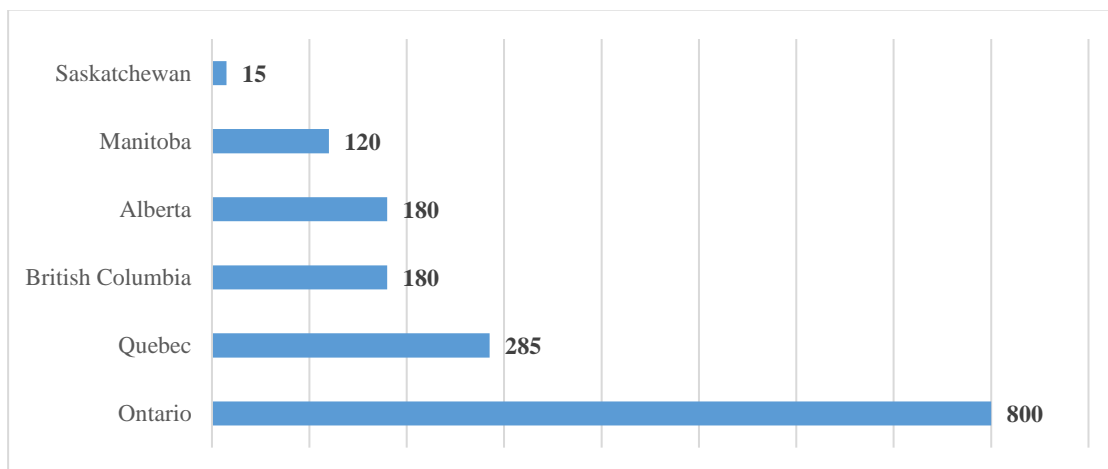
According to the Canadian National Statistical Agency, in 2021, among the provinces of Canada where Tajik citizens were the most, about 51% accounted for the province of Ontario, 18% - Quebec, 11% - British Columbia, 11% - Alberta, etc. (Fig. 3).

¹ Matveev D. The path of a native of Tajikistan from Dushanbe to Montreal // Sputnik Tajikistan [Electronic resource] Available at: <https://tj.sputniknews.ru/20171205/urozhenki-tadzhikistan-dushanbe-monrealya-kanada-1024070044.html> (Accessed: 29.01.2023)

² Matveev D. The path of a native of Tajikistan from Dushanbe to Montreal // Sputnik Tajikistan [Electronic resource] Available at: <https://tj.sputniknews.ru/20171205/urozhenki-tadzhikistan-dushanbe-monrealya-kanada-1024070044.html> (Accessed: 29.01.2023)

Figure 3.

The number of migrants from Tajikistan in the provinces of Canada in 2021, people.

Source: compiled by author based on data of the Canadian National Statistical Agency¹

Tajik citizens easily adapt and integrate in Canada. Since the newly arrived Tajik migrants receive an allowance, which is enough to rent an apartment and not starve. Language courses are paid for by the state, as well as medical insurance. It takes a family a year to adapt and get a job, sometimes two or one and a half. And all this time, until the family has received its sources of income, the state pays them an allowance². During this time, Tajik migrants will be able to learn the language and find a job.

Tajik diasporas doing everything to familiarize Canadians with the histories of Tajikistan and with culture of Tajik people. According to journalist Ravshan Temirov who lives in Canada: “Previously, in Canada, practically nothing was known about Tajiks and Tajikistan. But we have already held several conferences and seminars on the topics "Tajiks and Ancient Iran", "History and Culture of Tajiks", "Navruz and Tajiks" at Concordia University, the Nimo Yushidj Iranian Library and the Zoroastrian Culture Center. But Tajikistan became a known for Canadians by the Tajik dance performed by our young compatriot Tovus Navruz-Zurobekova at the Navruz parade in Montreal. This dance was played dozens of times by all Canadian TV channels”³.

For Tajik migrants, emigration and moving to Canada is not an easy matter, since it is associated with large monetary costs, problems with settling in a new place and a language barrier. There is no embassy and consulate of Canada in Tajikistan. To submit documents, citizens of Tajikistan need to go to Kazakhstan and submit documents there. Despite all the difficulties, the influx of migrants from Tajikistan to Canada is growing every year, which suggests that in the near future Canada may become new destinations for labor emigration from Tajikistan.

¹ The Canadian National Statistical Agency [Electronic resource] Available at: <https://www12.statcan.gc.ca>

² How do Tajiks live in Canada // CentrAsia [Electronic resource] Available at: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1252482480> (Accessed: 30.02.2023)

³ How do Tajiks live in Canada // CentrAsia [Electronic resource] Available at: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1252482480> (Accessed: 30.02.2023)

Mexico as a new direction of illegal emigration from Tajikistan to the USA: factors and channels of emigration

In recent years, citizens of Central Asian countries have been looking for any ways to migrate to the United States through Mexico.

Among the main factors of illegal emigration from Tajikistan to the United States through Mexico are the following: - the situation of Tajik labor migrants in Russia after the implementation of new economic sanctions by the EU and the United States against Russia [11]; - popularization of the United States through the media among citizens of Tajikistan; - reduced earnings in the Russian Federation; - difficulties obtaining a US visa; - deportation in the Russian Federation, etc.

Despite the threat of arrest and death, some migrants are trying to find asylum in the United States through Mexico. Mexico has simplified entry to its territory for citizens of Russia, Turkey and Ukraine. In this way, the Mexican authorities planned to attract more tourists. Due to the difficulties in obtaining an American visa, the number of people trying to achieve the "American dream" through Mexico is growing every year.

The channel of illegal emigration from Tajikistan to the USA appears as follows: "Tajikistan – Turkey", "Turkey – Mexico", "Turkey – Ecuador – Mexico", from Mexico through the border wall in the Yuma sector in neighboring US cities.

Consider each channel separately.

From Turkey to Mexico

Recently, cases have become more frequent when many citizens of Tajikistan are trying to fly to Mexico through Turkey, and from there to move to the United States.

Previously, mostly migrants from Central and South America tried to get to the United States through Mexico. Now they have been joined by migrants from Afghanistan, Iran and Central Asia. In most cases, this is done through Turkey. Because citizens of Central Asian countries will have to go to Kiev, Moscow, Istanbul or Tehran for a visa, there are no other Mexican consulates in the region. And also in Turkey there is very weak control over the flow of illegal migration¹. There are various recruitment agencies from CIS countries in Turkey which help Tajik citizens with a Mexican visa.

According to the OECD, the inflow of Tajik citizens to Turkey in 2021 amounted to 2.3 thousand people². Most of these migrants use Turkey as a channel of emigration to a third country, including Mexico. The Dushanbe – Istanbul – Amsterdam– Cancun flight is a common tourist destination to Mexico.

From Ecuador to Mexico

It is not always possible for migrants from Tajikistan to obtain a visa to Mexico, so they are looking for an alternative like Ecuador.

The number of Central Asian migrants trying to enter Mexico illegally from Ecuador is growing every year. In 2021, about 30 citizens of Tajikistan and Uzbekistan from Ecuador went to Mexico³.

Also, another way to reach Mexico from Ecuador, first need to go to Colombia. The transit time from Ecuador to Colombia for migrants takes more than 10 hours. With the support of intermediaries, migrants reach the Colombian cities of Medellin and Necocli. Further to Panama, thousands of migrants make their way through the dense jungle, a road that sometimes leads to death. According to

¹ Kemal Eker: The problem of illegal migration in Turkey. [Electronic resource] Available at: <http://acikerisim.deu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/6615/226690.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Accessed: 13.02.2023)

² World Bank data [Electronic resource] Available at: <https://stats.oecd.org/> (Accessed: 20.03.2023)

³ Tajiks who enter America through Mexico // Parviz Tv. («Instagram» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://www.instagram.com/reel/Cn9oTLRj9GX/?igshid=MDJmNzVkMjY> (Accessed: 09.03.2023)

the migrant who survived all these difficulties: *"On the way, we prepared food supplies for ourselves and took rubber boots. The jungle, it turns out, is called the "road of death", as thousands of people overcome mud, off-road and a stormy river. Other migrants told me that there were people who died on the road. I saw the body of a man in the river with my own eyes. And you have to go through a river where the water reaches your chin. There were thousands of people in this jungle at the same time. I had two Kyrgyz guys with me, but most of them were Venezuelans. We rested for about 5-10 minutes, and for almost three days we walked without stopping"*¹.

Then, to reach Mexico, migrants will pass through Nicaragua, Honduras and Guatemala. Migrants from Guatemala to Mexico are floating on water. In general, the road from Ecuador will take more than 20 days to get to the forests of Mexico².

In Mexico, Tajik migrants immediately need to obtain a special humanitarian visa after crossing the border. If the migrant is alone, he is granted it for a week, and if with his family, then for 11-12 days [6]. Obtaining this visa is also not easy for illegal migrants.

Through Russian citizenship to Mexico

Another of the channels of emigration from Tajikistan to Mexico is dual citizenship (Russian-Tajik). In Mexico, there is an electronic permit for Russian citizens, which replaces a visa and gives the right to enter the country³. The government website for issuing an electronic permit to Mexico allows anyone to issue such a permit, as long as the country of citizenship corresponds to one of the three (Russia, Turkey, Iran). There have been cases when citizens of Central Asian countries with fake Russian passports were detained in Mexico.

Also, to Mexico can migrate those citizens who have visas of the Schengen countries [9].

From Mexico to USA

According to the US Customs and Border Protection Service, up to 1.3 thousand migrants are registered daily through Yuma between Arizona and Mexico. According to the US border guards: *"Although most of the detained migrants in Yuma are from Central American states, such as Mexico, El Salvador and Guatemala, there is an increase in arrivals from Central Asia"*⁴.

Persons who have illegally entered the territory of the United States are usually sent to jail, or sent back to the country from whose territory they entered the American territory, that is, to Mexico [2]. In the USA, there is a program for illegal migrants from Mexico "Stay in Mexico".

Some Tajik citizens, after being caught and deported in Mexico, apply from Mexico for asylum in the United States under the "Stay in Mexico" program. The program assumes that those wishing to obtain asylum in the United States are required to wait for the decision of the immigration court while in Mexico⁵. According to the migrant, from Tajikistan: *"Migrants deported to Mexico are being held in difficult conditions and can wait up to a year and a half for*

¹ Tajiks who enter America through Mexico // Parviz Tv. («Instagram» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://www.instagram.com/reel/Cn9oTLRj9GX/?igshid=MDJmNzVkMjY> (Accessed: 09.03.2023)

² "A journey of three months and 13 thousand dollars spent." How did Aizhamal get to the USA // Radio Azattyk («Radio Azattyk» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://youtu.be/8J64Sdrq7Yw> (Accessed: 06.01.2023)

³ Electronic visa to Mexico // Coral Travel [Electronic resource] Available at: <https://www.coral.ru/main/mexico/visa/visa-elektronnaya/> (Accessed: 15.02.2023)

⁴ Babadzhanov H. In search of the "American dream". In recent years, Uzbekistanis have been looking for any ways to get to the United States through Mexico // Radio Ozodlik («Radio Ozodlik» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://rus.ozodlik.org/a/31609151.html> (Accessed: 02.02.2023)

⁵ CBS News: The US will force migrants to stay in Mexico, as in the time of Trump // RT [Electronic resource] Available at: <https://russian.rt.com/inotv/2021-12-04/CBS-News-SSHA-zastavyat-migrantov> (Accessed: 09.03.2023)

a decision on a US asylum application"¹.

According to the US Customs and Border Protection Service, in 2021, 4.1 thousand illegal migrants from Russia came into contact with American border guards on the southern border of the United States, which is almost ten times the number of such contacts last year². The US Border and Customs Service has little statistical data on Tajiks, this may be due to the fact that many Tajiks go to Mexico with Russian passports.

The expenses of migrants from Tajikistan to reach the United States through Mexico range from 5 to 27 thousand US dollars, and in most cases they do not manage to get to the United States³.

Many migrants take great risks to get to the United States. For example, according to the migrant: "*Before coming to the USA, I worked in Moscow for five years. I know the situation there. I really wanted to go to America. After getting married and having two children, he began to fulfill his dream. I needed money for travel and a visa. To do this, I borrowed from relatives and relatives, mortgaged my father's house and got a loan. So, with two children and a spouse, the four of them went on the road. We lived in Istanbul for about three months to get a visa to Mexico. In the city of Tijuana on the border of Mexico and the United States, we stayed for a month and a half, waiting for our turn. After crossing the border into Mexico, it took another week to interrogate and decide on asylum at the border from the United States. So my family and I passed. To be honest, if I had known about it, I wouldn't have gone. We are lucky, because some migrants from Tajikistan stay in such a center for a year. Therefore, I would not advise others to go this way*"⁴.

It is very difficult for citizens of Central Asian countries to obtain a US visa. In most cases, more than half of the citizens of Central Asian countries who applied for an American visa are refused. Because of this, they are looking for any other illegal channels to migrate to the USA.

Conclusion

After the collapse of the USSR, the situation in Tajikistan was aggravated by the civil war, because of which more than half a million citizens of the country were forced to leave their homeland and start a new life in dozens of countries around the world [4], including the United States.

Migration from Tajikistan to NAFTA countries is gradually gaining growth. Among the main reasons for the reorientation of Tajik migrants to a new direction of migration to the NAFTA countries can be considered the active policy of the NAFTA country to attract migrants, the spread of English among Tajik citizens, the high standard of living in the United States and Canada, information factors, support for the diaspora, etc.

¹ Babadzhanov H. In search of the "American dream". In recent years, Uzbekistanis have been looking for any ways to get to the United States through Mexico // Radio Ozodlik («Radio Ozodlik» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://rus.ozodlik.org/a/31609151.html> (Accessed: 02.02.2023)

² The number of migrants from Russia on the southern border of the United States has increased tenfold // Radio Svoboda («Radio Svoboda» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://www.svoboda.org/a/31531322.html> (Accessed: 27.01.2023)

³ "A journey of three months and 13 thousand dollars spent." How did Aizhamal get to the USA // Radio Azattyk («Radio Azattyk» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://youtu.be/8J64Sdrq7Yw> (Accessed: 06.01.2023)

⁴ Kenenbayeva E., Budaichieva E. Suffering from entering the USA through Mexico // Radio Azattyk («Radio Azattyk» is included by the Ministry of Justice of the Russian Federation in the register of media-foreign agents) [Electronic resource] Available at: <https://www.azattyk.org/a/31606950.html> (Accessed: 19.02.2023)

Among the NAFTA countries, the main migration channels for Tajik citizens are the United States and Canada, and Mexico has become new destinations for Tajik migrants to illegally migrate to the United States.

In the adaptation and integration of migrants from Tajikistan to NAFTA countries, other compatriots and diasporas primarily help. For Tajiks, Persian is considered their native language. Thus, in addition to the Tajik diasporas in the USA and Canada, there are also many Persian-speaking diasporas in which Tajik citizens participate. Every year in the USA and Canada, Tajiks celebrate the Navruz holiday together with the Iranian and Afghan communities.

REFERENCES:

1. Gayeva A. *Policy of Integration of Immigrants: Canadian Experience // Political Science*. 2017. 3(15). pp. 89-101 (in Russ.).
2. Garusova L.N. *The Evolution of US Immigration Policy: the factor of illegal migration. // Russia and AT*. 2020. No.1. pp. 104-117. DOI 10.24411/1026-8804-2020-10008
3. Kudratov K. A. *Relations of the Republic of Tajikistan with the United States of America and Security Problems // Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, Philology*. — 2014. — Vol. 13. — No. 4. — pp. 218-219
4. Ryazantsev S. V., Moiseeva E. M. *The Impact of Global Climate Change on Population Migration in Russia and Central Asian Countries // Population*. 2022. Volume. 25. No. 3. pp. 18-32. DOI: <https://doi.org/10.19181/population.2022.25.3.2>
5. Tsapenko I.P. *US Migration Policy Towards the States of the North American Continent. MGIMO Review of International Relations*. 2021. 14(5). pp. 101-129. (In Russ.) DOI: 10.24833/2071-8160-2021-5-80-101-129
6. Ashley A. *Migration from Mexico to the US: the impacts of NAFTA on Mexico and the United States and What to do Going Forward // International Review of Business and Economics*. 2018. Vol. 2. No. 1. pp. 115-128
7. Harold T. *Canada's Immigration Policy since 1945 // International Journal*. 1993. Vol. 48, No. 2. pp. 255-281. doi: 10.2307/40202881
8. Joshua R. *Invasion of the Invaded: NAFTA and the rise of illegal immigration. // Inquiries Journal/Student Pulse*. 2009. Vol. 1 No. 10. pp. 110-125
9. Nelson S, Verma S, Hall L, Gastaldo D, Janjua M. *The Shifting Landscape of Immigration Policy in Canada: implications for health human resources. // Healthc Policy*. 2011. Vol. 7 No. 2. pp. 60–67
10. Rakhmonov A.Kh. *Impact of Remittances of Labor Migrants from OECD Countries on Job Creation in Tajikistan. // Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. 2021. Vol. 5. No. 393. pp. 108–119.
11. Rakhmonov A.Kh. *New Sanctions of the European Union and United States against Russia and their Impact on Tajikistan's Socio-Economic Development. // Upravlenie / Management (Russia)*. 2022. 10 (4), pp. 121–131. DOI: 10.26425/2309-3633-2022-10-4-121-131
12. Ryazantsev S.V., Rakhmonov A.Kh. *Labor Force Recruitment to the OECD and Middle East countries in the Republic of Tajikistan: trends, mechanisms, consequences. Central Asia and the Caucasus*, 2020, Vol. 21, Issue 4, pp. 96-111. DOI: <https://doi.org/0.37178/ca-c.20.4.10>
13. Sohn H., Pebley A., Landrian A., Goldman N. *Deportations and Departures: undocumented Mexican immigrants' return migration during three presidential administrations. // Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)*. 2023. Vol. 120. No. 9. pp. 20-27. doi: 10.1073/pnas.2212184120.
14. Vereva M. *Immigration Trends after 20 years of NAFTA // Norteamérica. Revista Académica del CISAN-UNAM*. 2014. Vol. 9. No. 2. pp. 109-143. DOI: 10.20999/nam.2014.b005

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гаева А. Политика интеграции иммигрантов: канадский опыт // *Политология*. 2017. 3(15). С. 89-101
2. Гарусова Л.Н. Эволюция иммиграционной политики США: фактор нелегальной миграции. // *Россия и АТ*. 2020. №1. С. 104-117. DOI 10.24411/1026-8804-2020-10008
3. Кудратов К. А. Отношения Республики Таджикистан с Соединенными Штатами Америки и проблемы безопасности // *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология*. — 2014. — Т. 13. — № 4. — С. 218—219
4. Рязанцев С. В., Моисеева Е. М. Влияние глобального изменения климата на миграцию населения в России и странах Центральной Азии // *Народонаселение*. 2022. Том. 25. № 3. С. 18-32. DOI: <https://doi.org/10.19181/population.2022.25.3.2>.
5. Цапенко И.П. Миграционная политика США в отношении государств Северо-Американского континента. // *Вестник МГИМО-Университета*. 2021. 14(5). С. 101-129. DOI: 10.24833/2071-8160-2021-5-80-101-129
6. Ashley A. Migration from Mexico to the US: the impacts of NAFTA on Mexico and the United States and What to do Going Forward // *International Review of Business and Economics*. 2018. Vol. 2. No. 1. pp. 115-128
7. Harold T. Canada's Immigration Policy since 1945 // *International Journal*. 1993. Vol. 48, No. 2. pp. 255-281. doi: 10.2307/40202881
8. Joshua R. Invasion of the Invaded: NAFTA and the rise of illegal immigration. // *Inquiries Journal/Student Pulse*. 2009. Vol. 1 No. 10. pp. 110-125
9. Nelson S, Verma S, Hall L, Gastaldo D, Janjua M. The shifting landscape of immigration policy in Canada: implications for health human resources. // *Healthc Policy*. 2011. Vol. 7 No. 2. pp. 60–67
10. Rakhmonov A.Kh. Impact of remittances of labor migrants from OECD countries on job creation in Tajikistan. // *Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. 2021. Vol. 5. No. 393. pp. 108–119.
11. Rakhmonov A.Kh. New sanctions of the European Union and United States against Russia and their impact on Tajikistan's socio-economic development. // *Upravlenie / Management (Russia)*. 2022. 10 (4), pp. 121–131. DOI: 10.26425/2309-3633-2022-10-4-121-131
12. Ryazantsev S.V., Rakhmonov A.Kh. Labor force recruitment to the OECD and Middle East countries in the Republic of Tajikistan: trends, mechanisms, consequences. *Central Asia and the Caucasus*, 2020, Vol. 21, Issue 4, pp. 96-111. DOI: <https://doi.org/0.37178/ca-c.20.4.10>
13. Sohn H., Pebley A., Landrian A., Goldman N. Deportations and departures: undocumented Mexican immigrants' return migration during three presidential administrations. // *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)*. 2023. Vol. 120. No. 9. pp. 20-27. doi: 10.1073/pnas.2212184120.
14. Vereva M. Immigration trends after 20 years of NAFTA // *Norteamérica. Revista Académica del CISAN-UNAM*. 2014. Vol. 9. No. 2. pp. 109-143. DOI: 10.20999/nam.2014.b005

5.2.3. (08.00. 05) РЕГИОНАЛЬНАЯ И ОТРАСЛЕВАЯ ЭКОНОМИКА
5.2.3. ИҚТИСОДИЁТИ МИНТАҚАВӢ ВА СОҲАВӢ
5.2.3. REGIONAL AND BRANCH ECONOMY

УДК: 330

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-64-71

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ
РАЗВИТИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ
ОБРАЗОВАНИЙ РЕГИОНА:
СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

**РУШДИ ИҚТИМОЙ-
ИҚТИСОДИИ ТАШКИЛАҲОИ
ҲУДУДИИ МИНТАҚА:
ВАЗӢЯТ ВА ДУРНАМО**

**SOCIO-ECONOMIC
DEVELOPMENT OF THE
TERRITORIAL FORMATION OF THE
REGION: STATUS AND PROSPECTS**

*Асророва Мавлуда Абдушукуровна,
канд. экон. наук, доцент, заведующий
отделом магистратуры ТГУПБП
(Худжанд, Таджикистан)*

*Асророва Мавлуда Абдушукуровна,
н.и.и., дотсент, мудири шуъбаи
магистратураи ДДҲБСТ
(Хучанд, Тоҷикистон)*

*Asrorova Mavluda Abdushukurovna,
candidate of economy, associate professor, the
head of the Master Studies department of
TSULBP, (Khujand, Tajikistan)
e-mail: mav_as@mail.ru*

Рассматриваются социально-экономическое развитие и управление территориальными образованиями по направлениям их формирования и развития. Отмечена необходимость исследования социального развития, эффективного формирования и использования потенциала трудоспособного населения. Рассмотрен теоретический и методологический подход к исследованию проблемы. Показана актуальность развития сельских территорий, туризма и народных ремесел как социально-экономических направлений регионального развития. Обоснован характер повышения занятости населения, в особенности женского. Раскрыты состояние и перспективы развития туризма и сферы услуг. Выделена связь производства изделий народных промыслов и туризма. Подчеркнуты усилия Правительства и местного руководства в развитии этих отраслей экономики на основе освобождения от налогов производства и реализации изделий народных промыслов. Отмечено быстрое восстановление экономики республики после пандемии COVID-19. Представлена стабильная экономическая активность в первой половине 2021 года в исследуемых направлениях. Обосновано, что рост социальной сферы способствует росту всех сфер экономики.

Ключевые слова: *государственное управление, местное самоуправление, социально-экономическое развитие, народные ремесла, туризм, территориальное развитие*

Рушди иқтимоӣ-иқтисодӣ ва идоракунии ташкилаҳои ҳудудӣ тибқи самтҳои ташиқкул ва тараққи онҳо баррасӣ шудааст. Зарурати таҳқиқи инкишофи иқтимоӣ, ташиқкулу истифодаи самарабахии иқтисодӣ аҳолии қобили меҳнат зикр гардидааст. Муносибати назарӣ ва методологӣ ба таҳқиқи масъалаи мавриди назар баррасӣ шудааст. Мубрамияти рушди ҳудудҳои деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои халқӣ чун самтҳои иқтимоӣ-иқтисодӣ рушди минтақаӣ нишон дода шудааст. Хусусияти болоравии иштиголи аҳоли, махсусан занон мудалла карда шудааст. Вазъият ва дурнамои рушди сайёҳӣ ва соҳаи хизматрасонӣ ошкор карда шудаанд. Робитаи истеҳсоли маснуоти ҳунарҳои халқӣ ва сайёҳӣ ошкор карда шудааст. Ҷидду ҷаҳди ҳукумат ва роҳбарияти маҳаллӣ дар рушди ин соҳаҳои иқтисодӣ дар асоси аз андоз

озод кардани истеҳсол ва фурӯши маснуоти ҳунарҳои халқӣ таъкид гардидааст. Босуръат барқарор шудани иқтисодиёти ҷумҳурӣ баъди пандемияи COVID-19 қайд шудааст. Фаъолнокии устувори иқтисодӣ дар нимаи аввали соли 2021 дар самтҳои мавриди таҳқиқ зикр шудааст. Исбот шудааст, ки руши соҳаи иҷтимоӣ ба руши ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: идоракунии давлатӣ, худидоракунии маҳаллӣ, руши иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ҳунарҳои халқӣ, сайёҳӣ, руши ҳудудӣ

The article deals with the socio-economic development and management of territorial entities in the areas of their formation and development. The necessity of studying social development, effective formation and use of the potential of the able-bodied population is noted. The theoretical and methodological approach to the study of the problem is considered. The theoretical and methodological approach to the study of the problem is considered. The relevance of the development of rural areas, tourism and folk crafts as socio-economic areas of regional development is shown. The nature of the increase in employment of population, especially women's, is substantiated. The state and prospects for the development of tourism and the service sector are disclosed. The connection between the production of handicrafts and tourism is highlighted. The efforts of the Government and local leadership in the development of these sectors of the economy on the basis of tax exemption for the production and sale of handicrafts were emphasized. The rapid recovery of the republic's economy after the COVID-19 pandemic was noted. Stable economic activity in the first half of 2021 in the studied areas is presented. It is substantiated that the growth of the social sphere contributes to the growth of all spheres of the economy.

Keywords: public administration, local self-government, socio-economic development, crafts, tourism, territorial development

Сегодня экономику Таджикистана невозможно представить без социально-экономических формирований, а для этого необходимо, чтобы была исследована степень социального развития, эффективное формирование и использование потенциала трудоспособного населения, особенно его незанятой части. Для достижения этой цели государству необходимо провести определенные мероприятия. Для реализации национальных приоритетов и повышения уровня и качества жизни народа в среднесрочный и долгосрочный периоды, в 2016 году была принята Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Как отмечено в данной стратегии, важный фактор социально-экономического развития страны и её регионов и территориальных подразделений тесно связан с развитием всех отраслей экономики, особенно сферы туризма и народных промыслов. Правительство Республики Таджикистан определило социально-экономическое развитие территориальных подразделений в качестве приоритетного направления, так как оно занимает ведущее место среди долгосрочных факторов общественного производства, формирующих устойчивое развитие национальной экономики. Кроме того, подобная политика тесно связана с активным и эффективным использованием женских трудовых ресурсов, особенно их незанятой части [4, с.7].

Известно, что Республика Таджикистан отличается достаточно высокими темпами рождаемости, восполнением численности трудоспособной части населения, а также исторически традиционным развитием народных ремесел.

Теория эффективного использования трудового потенциала населения указывает на необходимость выявления активной продуктивной части населения в качестве ресурсного формирования для обеспечения устойчивого социально-экономического развития регионов и всей страны.

В основу системы управления региональной экономикой заложен важнейший принцип,

который необходимо особо отметить, – принцип сбалансированности развития. В соответствии с этим принципом, перед руководством региона стоит важнейшая задача по обеспечению сбалансированного развития всех отраслей регионального хозяйства и хозяйствующих субъектов. Однако и практическое, и научное решение данной задачи является крайне сложным процессом в связи с динамичными изменениями в экономике региона. В частности, все еще не до конца разработана методология управления региональной хозяйственной системой. На сегодняшний день сформировано несколько методологических концепций, в которых определяются подходы к управлению регионом.

Среди таких подходов могут быть отмечены: системный, нормативный, программный, комплексный, количественный.

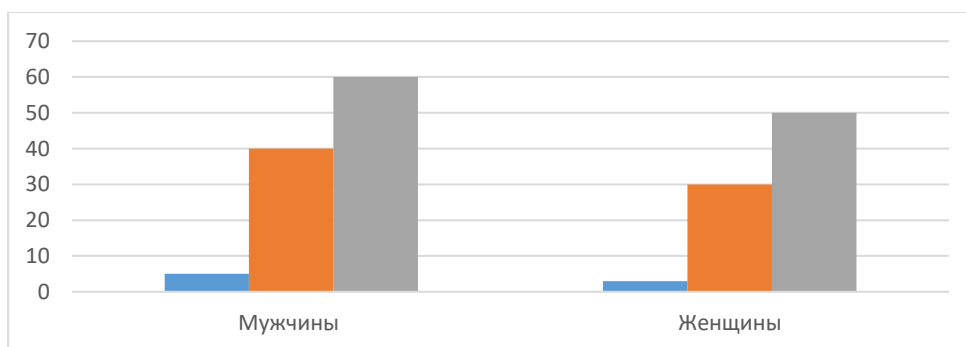
Особо следует остановиться на системном подходе, который в течение долгого времени применялся в процессе управления как базовый. Его суть сводится к рассмотрению объекта управления в комплексе, на основе принципов системного анализа. При этом исследуется каждая из структурных частей, а также существующие между ними связи и их влияние на состояние всей системы. В данной работе предлагается изучение социально-экономического развития и управления им в территориальном образовании и по направлениям его формирования и развития [6, с. 96].

Так, заслуживает внимания проблема эффективного использования трудоспособного населения, особенно его женской части.

Согдийская область как одна из наиболее развитых областей Таджикистана активно участвует в реализации приоритетных направлений, содержащихся в стратегических документах, например в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Она исходит из основного критерия обеспечения устойчивого экономического развития по выполнению высшей цели долгосрочного развития Таджикистана – повышения уровня жизни населения путём привлечения ресурсов и поиска возможности для выполнения четырех стратегических целей. Это обеспечение энергетической независимости страны и эффективное использование электроэнергии, ускоренная индустриализация, выход из коммуникационного тупика и преобразование в транзитную страну, обеспечение продовольственной безопасности и доступа населения к качественным продуктам питания, а также расширение продуктивной занятости.

Поэтому более миллиона таджикских граждан зарабатывают на жизнь за пределами родины и число трудовых мигрантов непрерывно растет. Между тем численность населения только увеличивается и уже к середине 2022 года достигла 10 миллионов человек.

В ходе исследования был проведен анализ половозрастной структуры населения Республики Таджикистан, состоящего из трёх возрастных групп:

Источник: Разработка автора

Возрастная диаграмма населения Республики Таджикистан демонстрирует преобладание молодежи, а также динамичный рост численности населения, что является характерным для развивающихся стран. Следует отметить, что в среднем таким странам присуща короткая ожидаемая продолжительность жизни, поскольку данный показатель рассчитывается не только на основании показателя смертности (достаточно высокого в развивающихся странах), но и на базе показателя рождаемости, который традиционно имеет высокое значение в развивающихся странах. Основной причиной больших значений указанных показателей является низкий уровень медицинского обслуживания и образования.

Коэффициент демографической нагрузки предназначен для определения доли нетрудоспособного населения в экономике. К данной категории населения при вычислении коэффициента относят в первую очередь граждан, еще не достигших трудоспособного возраста либо уже вышедших из него (до 15 лет и старше 64 лет).

Использование коэффициента демографической нагрузки позволяет определить соотношение трудоспособного и нетрудоспособного населения, а также косвенно характеризует расходы, которые несет государство при реализации социальной политики. Также данный коэффициент служит для определения необходимости увеличения либо возможности уменьшения социальных расходов государства.

Расчет общего коэффициента демографической нагрузки производится путем выявления соотношения нетрудоспособной и трудоспособной (производительной) части населения. Значение этого показателя в Согдийской области Республики Таджикистан составляет 60,5%, что свидетельствует о высокой социально-экономической нагрузке в регионе и о том, что каждый работающий в этой ситуации должен производить в 1,5 раза больше товаров и услуг для обеспечения нетрудоспособной части населения.

С объявлением 2019-2021 годов Годами развития села, туризма и народных ремесел у органов местного самоуправления городов и сел (территориальных образований) появился большой потенциал в реализации объявленной экономической и социальной политики, а также возможности для определения ее роли в общественном и государственном устройстве. Потому что, с одной стороны, если орган самоуправления территориального образования имеет самостоятельность в системе управления, то, с другой стороны, он играет роль главного местного органа в системе государственного устройства, а осуществление решения той или иной задачи, государственной и общественной цели во многом зависит от эффективной деятельности местного самоуправления.

На основе характеристики формирования местного самоуправления территориального образования как наилучшего примера в контексте реализации успешной политики Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона, из его Послания Маджлиси Оли можно сделать вывод, что для формирования местного самоуправления в территориальном образовании необходима новая комплексная конструкция. Поэтому была выдвинута конструктивная стратегия. Если, например, в предыдущие годы его конкретное название было направлено на укрепление и развитие избранного направления, то в следующем послании были предусмотрены три года: 2019-2021, когда указом Президента страны было утверждено усиление решения трех вопросов: развития села, туризма и народных ремесел.

Руководитель государства упомянул о цели объявления этих трёх лет следующим образом: «Главная цель этого предложения – реализовать усилия Правительства страны в целях дальнейшего развития Таджикистана и решения социальных проблем населения путем совершенствования инфраструктуры, в первую очередь в сфере образования и здравоохранения, создания рабочих мест, обеспечения сельского населения качественной питьевой водой, строительства и реконструкции дорог местного значения, развития туристической инфраструктуры и развития народного творчества, адаптации уровня обслуживания к современным требованиям и улучшения благосостояния людей в каждом

селе и поселке» [1, с.12].

Имеется большой исторический и мировой опыт по сельскому развитию, функционированию сельского хозяйства, самоуправлению. Что касается развития села, то мы должны внедрить посильный историко-политический и правовой прогресс и посмотреть, какие системы самоуправления и развития мы уже реализовали в прежней истории страны и какие правовые и политические условия существуют сегодня, потому что более 73 процентов населения проживает в сельской местности.

В Согдийской области Республики Таджикистан расположены следующие территориальные образования – 14 районов, 23 поселка и 93 джамоата.

С древних времен города и села Таджикистана славились национальным декоративно-прикладным искусством, ремесла были тесно связаны с традиционным бытом и обычаями народа.

Для реализации поставленных государственных целей было принято решение освободить от налогов производство изделий народных промыслов в домашних условиях и их реализацию, что является крайне важной мерой, позволяющей создавать новые рабочие места и возрождать народные ремесла. В этом контексте, в частности сельское население, большая часть которого находится в трудовой миграции в Российской Федерации, может быть обеспечено работой, улучшить местные условия развития и получить широкие возможности за счет реализации своей продукции на внутреннем и внешнем рынках.

Таджикский народ имеет богатую культуру, огромное наследие, многовековые традиции и ценности, к которым относится и народное декоративно-прикладное искусство. Наш народ внес весомый вклад в сокровищницу мировой цивилизации. Задача каждого жителя Таджикистана - беречь и приумножить это наследие.

Культура является неотъемлемой частью общества и признаком цивилизованности государства и значительно влияет на становление государственности. Высокий уровень культурного развития играет ключевую роль в создании благоприятных условий жизни для населения.

Северный Таджикистан богат культурным наследием и привлекательными ландшафтами. Заслуживает пристального внимания древний историко-археологический комплекс - городище Саразм в Пенджикенте. Худжанд – единственный город в Средней Азии, раскинувшийся по обе стороны Сырдарьи.

В последние годы руководство Согдийской области предприняло значительные усилия для развития национальной культуры и расширения туризма, возрождения ремесел. В парке культуры и отдыха имени Камола Худжанди был построен архитектурный ансамбль, который включает мавзолей и дом-музей поэта, восстанавливается древняя крепость и другое ценное историческое наследие.

Возрождение ремесел является одним из важных направлений экономической деятельности. Исторически ремесленничество было тесно связано с культурой и народными традициями [7, с.1-5].

Возрождение ремесел является одним из важных направлений деятельности. Исторически ремесленничество было тесно связано с культурой и традициями. Согдийская область является важным центром декоративно-прикладного искусства. За последние годы в области было открыто свыше ста центров по обучению женщин ремеслам; создано более 150 производственно-образовательных центров по обучению ковроткачеству, ручному ткачеству традиционных тканей атлас и адрас. Более 2 500 женщин прошли обучение в этих центрах и получили сертификаты. На данный момент обучением охвачено свыше 9 тысяч женщин и девушек.

Туризм и ремесла тесно связаны. Продажа ремесленных изделий в основном ориентирована на приезжих, особенно иностранных туристов. Следовательно, при

реализации данной льготы будет снижена первоначальная стоимость изделий кустарных промыслов и стабилизирована их конкурентоспособность. Это позволит предложить больше изделий ручной работы на мировых рынках и международных выставках, а ремесленники могут повышать прибыльность их труда (см. табл.1).

Таблица 1

Основные показатели в сфере туризма

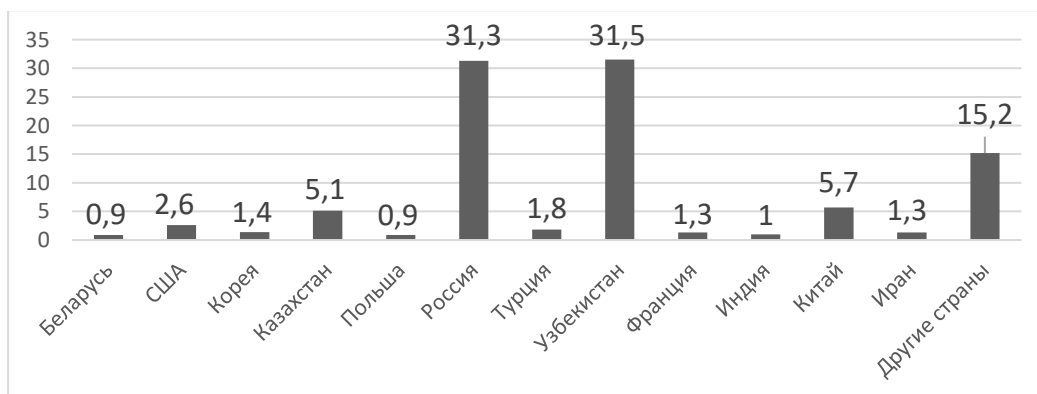
№	Показатели	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Число туристических агентств, единиц	20	26	26	26	38	38	40
2.	Количество жителей области, выехавших через турагентства, человек	6330	3492	3753	1318	1452	165	266
3.	Количество туристов, въехавших через турагентства, человек	1205	1526	2071	3494	4250	21	444
4.	Общий финансовый оборот от туристических услуг (без учёта НДС), тыс. сомони	1532,1	2151,1	2619,3	4714,6	6639,1	243,0	790,2

Источник: Статистический ежегодник Согдийской области Республики Таджикистан, 2022.- С.459.

Из данных, приведенных в таблице 1, видно, что развитию сферы туризма в последние годы было уделено большое внимание и названные годы способствовали его росту. Однако в период пандемии и обострения COVID-19 (особенно в 2020 году), наблюдался резкий спад в сфере туризма. Но в последующие годы возрастают обороты по привлечению туристов и развитию этого социального направления. Необходимо отметить, что до 2020 года количество турагентств выросло почти в два раза, а количество въехавших туристов – почти в 3,5 раза, соответственно, финансовый оборот от туристических услуг вырос в 4 раза [2, с. 637]. Это показывает востребованность развития сферы туризма (см.рис.1)

Рисунок 1.

Соотношение въезда зарубежных туристов в 2021-2022 гг. (в процентах)¹

¹ Статистический ежегодник Согдийской области Республики Таджикистан, 2023. - С.73.

В приведенной диаграмме можно рассмотреть соотношение въезда туристов в Согдийскую область Республики Таджикистан в 2021-2022 годах, из них иностранных туристов в экологических целях – 2 744 чел., по трудовым и профессиональным целям – 1692 чел., в оздоровительно-лечебных целях – 384 чел., в целях отдыха и культурного просвещения – 1486 чел., в целях посещения святых мест – 101 чел., в целях повышения квалификации – 163 чел., по другим причинам – 4 648 чел. Приобретение туристов из Российской Федерации и Узбекистана означает большую потребность в тесном социально-экономическом сотрудничестве и партнерстве между нашими государствами [3, с. 640].

Среднесписочная численность работников предприятий сферы обслуживания за этот период составляет 1 871 человека, а доход от оказания услуг в этот период составил 58 777,3 тыс. сомони (5,2 млн долл.).

Комитет по развитию туризма направляет все усилия и ресурсы на развитие ремесленного производства и поддержку ремесленников, представление и продвижение ремесленной продукции из республики на мировой рынок [5, с.15].

Следует отметить, что первозданные пейзажи в сельской местности особенно приятны для глаз туристов, и в этом контексте народные промыслы также имеют устойчивую основу для развития.

Экономика Таджикистана быстро восстанавливается после пандемии COVID-19. После принятия ряда мер, начиная с 2021 года руководство республики осуществляло бюджетную консолидацию в соответствии с принятым законом о бюджете на последующие годы. Истечение срока налоговых льгот, связанных с COVID-19, и стабильная экономическая активность в первой половине 2021 года способствовали росту доходов. Почти во всех секторах наблюдалось увеличение бюджетного финансирования, в основном за счет социальных расходов и инфраструктурных проектов в области энергетики и транспорта.

Постепенное развитие социальной сферы способствует росту экономики во всех сферах деятельности. Привлечение населения к трудовой деятельности и обеспечение занятости путем создания новых рабочих мест, насыщение внутреннего рынка товарами и услугами собственного производства и привлечение туристов даёт возможность стратегически решать поставленные задачи во благо населения страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 26.12.2018/ www.president.tj.*
2. *Социально-экономическое состояние Согдийской области на 2021 год. - Худжанд: Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Согдийской области, 2022.*
3. *Социально-экономическое состояние Согдийской области на 2022 год. – Худжанд: Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Согдийской области, 2023.*
4. *Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Худжанд, 2016. – 100 с.*
5. *Стратегия развития туризма в Республике Таджикистан на период до 2030 года [Электронный ресурс]. <http://www.adlia.tj/> (дата обращения: 01.02.2023).*
6. *Аминджанов Б.С. Становление и развитие органов местного самоуправления в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Б.С. Аминджанов. – Москва, 2009.*
7. *Таджикистан – страна туризма [Электронный ресурс]/ www.trend.az*

REFERENCES:

1. *The Address of the President of Tajikistan Republic Emomali Rahmon to Majlisi Oli of Tajikistan dated 26.12.2018, www.president.tj.*
2. *Socio-economic Condition of Sughd Region in 2021 year. – Khujand: The Main Management of Statistic Agency under the President of Tajikistan Republic in Sughd Region, 2022.*
3. *Socio-economic Condition of Sughd Region in 2022 year. – Khujand: The Main Management of Statistic Agency under the President of Tajikistan Republic in Sughd Region, 2023.*
4. *The Development of National Strategy of Tajikistan Republic for the Period 2030 year. – Khujand, 2016.-100pp.*
5. *Tourism Development Strategy in Tajikistan Republic for the Period of 2030 year. [Electronic resource]. <http://www.adlia.tj/> (date of appeal: 01.02.2023).*
6. *Aminjanov B.S. Formation and Development of Institutions of Local Self-government in Tajikistan Republic: dissertation of the candidate of law/ B.S.Aminjanov.-Moscow, 2009.*
7. *Tajikistan – the Tourism World [Electronic resource]. www.trend.az*

УДК: 332

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-72-78

**ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ В
СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОМ
РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ РТ И
МЕХАНИЗМ ЕЕ СНИЖЕНИЯ**

Батуров Хуршедхон Дадоджанович, канд. экон. наук, доцент кафедры мировой экономики факультета бизнеса и менеджмента ТГУПБП;
Тошматова Мунира Далиловна, канд. экон. наук, доцент кафедры мировой экономики ТГУПБП (Худжанд, Таджикистан)

**ДИФФЕРЕНЦИОНЦИЯ ДАР
ТАРАҚЌИЁТИ ИҚТИМОИЮ
ИҚТИСОДИИ ВИЛОЯТҲОИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА
МЕХАНИЗМИ КОСТОНИИ ОН**

Батуров Хуршедхон Дадоджанович, н.и.и, дотсенти кафедраи иқтисодии ҷаҳонӣ факултаи бизнес ва идоракунии ДДХБСТ;
Тошматова Мунира Далиловна, н.и.и. дотсенти кафедраи иқтисодии ҷаҳонӣ факултаи бизнес ва идоракунии ДДХБСТ (Хучанд Тоҷикистон)

**DIFFERENTIATION IN SOCIO -
ECONOMIC DEVELOPMENT OF
THE REGIONS OF THE
REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND
THE MECHANISM OF ITS
REDUCTION**

Baturov Khurshedkhon Dadadjanovich, candidate of economy, associate professor of the department of world economy of the faculty of business and management of TSULBP;
Toshmatova Munira Dalilovna, candidate of economy, associate professor of the department of world economy of the faculty of business and management of TSULBP (Khujiand, Tajikistan,) e-mail: hurshed-68@mail.ru

Сделана попытка поднять проблему дифференциации в социально-экономическом развитии регионов Республики Таджикистан. Обосновано, что накопившиеся диспропорции в социально-экономическом развитии страны и её отдельных территориальных образований выступают препятствием для стабильного развития национальной экономики. Поднят вопрос о необходимости усиления государственного участия в решении проблемы диспропорций в социально-экономическом развитии регионов. Уточнены факторы, которые оказывают влияние на возникновение региональных диспропорций, на примере промышленности регионов страны показана происходящая структурная трансформация, а также её глубина и скорость. Обоснована необходимость отслеживания изменений, происходящих в экономике регионов, которые влияют на уровень их социально-экономического развития. Выдвинута идея о необходимости разработки концепции социально-экономического развития регионов РТ, которая бы комплексно учитывала потенциал каждого региона.

Ключевые слова: регион, региональная экономика, мониторинг регионального развития, дифференциация, социально-экономическое развитие, промышленность

Масъалаи тафриқа дар руиди иқтимоӣ-иқтисодии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Асоснок карда шудааст, ки номутаносибии дар руиди иқтимоӣ-иқтисодии мамлакат ва ташиқилаҳои алоҳидаи ҳудуди он ба миён омада, садди роҳи инкишофи устувори иқтисодиёти миллӣ мегарданд. Масъалаи зарурати тақвияти иштироки давлат дар ҳалли муаммои номутаносибӣ дар руиди иқтимоӣ-иқтисодии минтақаҳо ба миён гузошта шудааст. Омилҳои таъсиррасон ба пайдо шудани номутаносибии минтақавӣ аниқ карда шудаанд, дар мисоли саноати минтақаҳои мамлакат дигаргунишавии сохтори ба амалоянда, ҳамчунин умқ ва суръати он нишон

дода шудаанд. Зарурати пайгирии таъйироте, ки дар иқтисодиёти минтақаҳо ба амал меоянд ва ба сатҳи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии онҳо таъсир мерасонанд, асоснок карда шудааст. Ғояи зарурати таҳияи консепсияи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳои ҶТ, ки иқтисодори ҳар як минтақаро маҷмуан ба назар мегирад, пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: минтақа, иқтисоди минтақа, мониторинги рушди минтақаҳо, тафриқа, рушди иҷтимоию иқтисодӣ, саноат

The article deals with differentiation in socio-economic development of the regions of the Republic of Tajikistan. It is substantiated that the accumulated disproportions in the socio-economic development of the country and its individual territorial entities act as an obstacle to the stable development of the national economy. It stresses the need to strengthen state participation in solving the problem of disproportions in the socio-economic development of regions. The factors that influence the emergence of regional disproportions are clarified, the ongoing structural transformation, as well as its depth and speed, are shown on the example of the industry of the country's regions. The necessity of monitoring the changes taking place in the economy of the regions, which affect the level of their socio-economic development, is substantiated. An idea was put forward about the need to develop a concept for the socio-economic development of the regions of the Republic of Tajikistan, which would comprehensively take into account the potential of each region.

Key words: region, regional economy, monitoring of regional development, differentiation, socio-economic development, industry

В ходе реализации экономических реформ в Республике Таджикистан обострилась проблема неравенства в социально-экономическом развитии ее регионов. В первую очередь это было обусловлено снижением регулирующей роли государства, различными возможностями регионов по внедрению элементов рыночной экономики, несовершенством и отличиями в отраслевой структуре региональной экономики; различным уровнем готовности местной власти и населения к внедрению элементов рыночной экономики в управленческий процесс.

Актуальность данной проблемы была подчеркнута в ряде публикаций отечественных ученых. В частности Ф. М. Муминова и Л. Х. Саидмурадов отмечали, что исследование проблем региональной экономики посредством использования многофункциональной и многоаспектной системы дает возможность задействовать большой объем оценок и тенденций и наметить систему деятельности исполнительных органов власти на местах [7, с. 23]. М.Т. Каримова и У. Вахидзода отмечали, что проблема снижения региональных диспропорций должна выступать важным элементом экономической модели по обеспечению экономической безопасности страны, позволяющей сохранить неизблемость существующей государственной границы и гарантировать безопасность от разнообразных внутренних и внешних угроз ее целостности [2, с. 4].

А. М. Геиев отмечал, что «наиболее остро отсутствие скоординированного стратегического управления сбалансированным региональным развитием проявляется в депрессивных территориях, характеризующихся низким значением социально-экономических факторов и условий, определяющих их способность и готовность к переходу на устойчивую сбалансированную траекторию развития» [1, с.35].

Важность отслеживания неравномерностей в социально-экономическом развитии регионов Республики Таджикистан обусловлена необходимостью оценки этого явления и выявления причин, его вызвавших. Как известно, развитие экономики любого региона зависит от имеющихся в нем ресурсов: природных, финансовых, трудовых,

географических, исторических, управленческих, кадровых, инфраструктурных и т. п. В зависимости от их качественных и количественных характеристик, уровня задействования и взаимодействия, неравенство в наличных ресурсах приводит к региональным диспропорциям в социально-экономическом развитии районов республики. Методология и методика оценки региональной дифференциации более подробно рассмотрена в работе М. Т. Каримовой «Региональная политика: проблемы и перспективы» [3, с. 32-46].

В Таджикистане в числе наиболее важных причин, которые существенно воздействуют на достаточно невысокие темпы перехода страны к рыночным отношениям, на ход социально-экономической трансформации, без сомнения, выступает недостаточное внимание к региональному фактору экономического развития. В связи с этим, для уменьшения региональной дифференциации, возникла необходимость обоснования регионально дифференцированных направлений государственной политики, основываясь на более полном структурном анализе социально-экономической ситуации в каждом районе, которая тормозит процесс устойчивого развития.

Экономика крупных административно-территориальных образований Республики Таджикистан значительно разнится по видам экономической деятельности; наличию полезных ископаемых; природному, климатическому, ресурсному потенциалу; общегеографическому положению, уровню социально-экономического развития, демографическим признакам; сложившейся ситуации с процессом миграции (межрайонной и внешней) и по иным признакам. В результате уровень и качество жизни в регионах страны разнообразны и реализуемые экономические реформы частично способствуют усилению структурной трансформации национальной экономики в аспекте усиления региональной дифференциации, которая усугубляется диспропорциями в развитии всех секторов национальной экономики.

При этом сложившиеся в совокупности факторы (как объективные, так и субъективные) оказывают неодинаковое влияние на уровень развития региональной экономики и результативность реализуемой экономической реформы. И, как следствие, скопившаяся диспропорциональность в социально-экономическом развитии регионов выступает серьезной преградой для эффективной трансформации национальной экономики и достижения ею сбалансированного развития.

Немаловажное влияние на усиление региональной асимметрии оказала ограниченность в возможностях органов местного управления для решения имеющихся проблем и управления регионом, недостаточно развитый механизм управления региональным развитием и взаимодействия органов местного управления с органами государственной власти. Это выражается в дефиците собственных источников дохода, недостаточном предоставлении финансовых ресурсов государственными органами управления, в несовершенстве законодательства по государственному регулированию регионального развития и развития местной власти, ограниченности полномочий местных органов власти в сфере экономического развития региона, пассивности местного населения и т. п.

Все это выразилось в существенных различиях в социально-экономических показателях по регионам. Так, анализ валового регионального продукта (ВРП) по Таджикистану свидетельствует, что в Хатлонской области, где проживает 1/3 населения республики, ВРП на душу населения составляет 6,5 тыс. сомони, тогда как в целом по стране ВРП на душу населения в 2020 г. составил 7,8 тыс. сомони (табл.1).

Структура ВРП и численности населения Таджикистана, в %
 [8, с.335; 6, с.18-21]

Регион	2016		2018		2020	
	ВРП	Численность населения	ВРП	Численность населения	ВРП	Численность населения
Всего по стране	100	100	100	100	100	100
Душанбе	24,92	9,44	22,50	9,27	21,08	9,27
Города и районы республиканского подчинения	16,24	23,01	18,04	23,23	18,32	23,31
Согдийская область	28,24	29,40	29,89	29,89	29,27	29,27
Хатлонская область	28,84	35,58	27,88	35,88	29,89	36,03
ГБАО	1,77	2,57	1,69	2,49	1,44	2,43

В 2020 г. в столице страны Душанбе, где проживает 9,3% населения, на одного человека приходилось 17,7 тыс. сомони ВРП при среднем по Таджикистану показателе в 8,5 тыс. сомони. Размах вариации по показателю ВРП на душу населения в 2012 г. был равен 1,73, а в 2020 г. - 1,54, т. е. наблюдается картина устойчивого снижения данного показателя.

Горно-Бадахшанская автономная область характеризуется самыми низкими значениями показателя социально-экономического развития. Так, ВРП на одного человека в 2020 г. в ней был в 1,9 раза меньше, чем в среднем по республике. Коэффициент поляризации по значению ВВП на душу населения в 2020 г. составил 3,84, тогда как в 2012 г. - 4,23. А если рассмотреть коэффициент поляризации по объему произведенного ВРП, то его величина составила в 2020 г. 20,73 против 18,21 в 2012 г. Данные показатели свидетельствуют о серьезных различиях в территориальном развитии.

Если сопоставить регионы по уровню развития промышленного производства, то и здесь наблюдается особая специфика. Согдийская область характеризуется как промышленный регион, в котором занято 39,43% общей численности промышленно-производственного персонала (ППП). Здесь работает свыше 30,4% промышленных предприятий республики, которые производят более 50,4% промышленной продукции. Но условия для развития промышленности и производственных видов экономической деятельности в каждом регионе разные. Так, в Хатлонской области, РРП и ГБАО наибольшее развитие получило сельское хозяйство, строительство и сфера услуг. Структура промышленности по видам экономической деятельности по регионам различается, что связано с объективными и субъективными факторами. При этом каждый территориально-административный район характеризуется собственной структурой промышленности.

Доля промышленности Хатлонской области, ГБАО и РРП в структуре ВРП этих регионов имеет устойчивую тенденцию к снижению. Так, за период 2010–2020 гг. доля промышленности в структуре ВРП в целом по стране выросла на 4,8 пункта, тогда как почти по всем регионам республики она снизилась, кроме Согдийской области, где ее доля возросла на 35,1 пункта. В Хатлонской области наблюдается снижение доли промышленности в структуре ВВП на 12,3 процентных пункта, в ГБАО - на 0,5, в Душанбе - на 0,9, и в РРП - на 11,8 процентных пункта [5, с.18].

Структурная трансформация промышленности происходит не в результате последовательно реализуемой реформы в промышленности и в развитии регионов, а в

результате стихийного процесса, связанного с изменением мировых цен и, как следствие, с динамикой внешнеторгового оборота, а также из-за неготовности регионов страны к внедрению инновационных подходов в развитие промышленности и региональной экономики.

Наблюдаются существенные различия между регионами республики по объему промышленной продукции на душу населения. ВВП на душу населения по крупным территориально-административным регионам значительно меняется и составил в процентах к среднему республиканскому в 2020 г. по Душанбе - 97,9%; по городам и районам республиканского подчинения (РРП) - 45,7%; по Согдийской области - 174,1%; по Хатлонской области - 80,9%; по ГБАО - 30,4%. При этом существенная величина промышленного производства на душу населения в 2020 г. наблюдалась в Согдийской области – 565,7 смн., а наименьшая - в ГБАО - 98,9 смн.

Наибольший прирост ВРП за счет развития промышленности в 2015–2020 гг. обеспечила Согдийская область. Принята программа ускоренной индустриализации Республики Таджикистан до 2025 г., в которой уделено внимание также и региональному аспекту развития промышленности.

Анализируя тенденции региональной дифференциации, важно определить специфические приоритеты, разработать механизм и инструменты проведения региональной социально-экономической политики, в основу которой может быть положен принцип разграничительного подхода к реализации мер государственной помощи регионам, опираясь на их потенциал и социально-экономические и географические особенности. Вместе с тем к основам решения проблемы уменьшения региональной дифференциации следует отнести и реализацию принципов целеустремленности, системности, учета местных особенностей, согласованности интересов и сбалансированности. Результативность проводимой политики будет зависеть от выбора и обоснования главной цели и задач, на основании которых выбирается направление развития региона.

Для уменьшения диспропорций в региональном развитии по основным социально-экономическим показателям, в проблемных регионах важно реализовывать инновационные инвестиционные проекты, направленные на создание новых предприятий в различных сферах деятельности. Созданные рабочие места будут содействовать обеспечению занятости и, как следствие, улучшению уровня и качества жизни населения.

Так как доля сельского населения в стране существенна, весьма важна поддержка развития дехканских хозяйств, а также инвестиционных проектов, направленных на развитие агропромышленных кластеров, и поддержка бизнес-структур посредством льготного налогообложения, что будет способствовать созданию новых и расширению уже действующих производств, обеспечит рост уровня и качества жизни населения и пополнение доходной части местного бюджета.

Обеспечение динамизма территориальных изменений в экономике направлено на улучшение территориального разделения труда с учетом рациональной специализации районов; создание условий для развития здоровой конкуренции на основе взаимовыгодного сочетания государственного производства и частного предпринимательства, развития малого, среднего бизнеса и государственно-частного партнерства; приближение производства к ресурсам и целесообразного сочетания территориальных и государственных (общенациональных) интересов и др. [2, с. 66].

Трансформация социально-экономической системы республики невозможна без формирования и реализации стратегического управления, важнейшей функцией которого выступает стратегическое планирование на всех его уровнях. В качестве объекта регионального стратегического планирования должно выступать устойчивое социально-экономическое развитие региональной системы с учетом ее потенциала и институциональной среды. Среднесрочные программы, региональные целевые программы,

территориальные схемы, схемы районных планировок, стратегий и программ развития городов и административных районов должны исходить из Концепции территориального развития. Речь должна идти о постепенном и поэтапном формировании на территории административного района целостной и многоуровневой системы стратегического планирования, построенной на единых методологических и методических принципах и подходах. Концепция должна быть направлена на формирование благоприятного хозяйственного и социального климата, возрождение экономической базы; повышение уровня занятости и социальной защищенности; консолидацию работы органов местного управления, государственной службы занятости, хозяйствующих субъектов, общественных и других заинтересованных организаций; развитие предпринимательской деятельности и самозанятости граждан и др.

Региональная асимметрия представляет собой важную проблему региональной экономики и замедляет темпы роста ВРП и ВВП в целом по республике. По оценкам ряда российских ученых, цена избыточной экономической дифференциации регионов приводит к потере до 3% ВВП в год. В связи с этим, как считают У. Вохидзода и М.Т. Каримова, сбалансированное развитие регионов необходимо рассматривать как стратегический ориентир для эффективного управления развитием экономики региона, обеспечивающего равный доступ регионов и населения страны к источникам социально-экономического развития [2, с. 35].

В связи с этим Концепцию развития регионов республики необходимо разрабатывать с учетом принципов, которые направлены на поддержку развития институциональных возможностей региона, обеспечивают им доступ к финансовым ресурсам и источникам экономического развития и к увеличению прав и ответственности местных исполнительных органов власти в сфере пропорционального развития района. Важно стараться обеспечить: снижение региональной асимметрии в социально-экономическом развитии страны; рост экономических возможностей регионов путем создания наиболее эффективных проектов по совместному использованию конкурентных преимуществ каждого региона; увеличение сотрудничества субъектов хозяйствования независимо от их уровня и секторов национальной экономики; целенаправленное регулирование их развития в ходе обеспечения эффективного использования госбюджетного финансирования.

М.Т. Каримова справедливо отмечала, что «наличие значительных различий в уровне социально-экономического развития территорий, представляет собой определенную угрозу для любой страны, поэтому государство должно противодействовать возникшим диспропорциям, проводя активную государственную региональную политику» [4, с.35].

К числу важных инструментов на уровне государства, обеспечивающих реализацию поставленных задач, можно отнести:

- ✓ административно-управленческий (в частности придать особый статус определенной территории как ресурсной зоне общестранового значения и выделить её из традиционной сетки административно-территориального устройства);
- ✓ сдерживание создания новых объектов в перенаселенных районах;
- ✓ пространственное распределение экономической деятельности страны (в частности путем развития и размещения объектов с целью воздействия на рынок труда в регионе, а также для организации государственных закупок);
- ✓ финансовый (посредством стимулирования создания и развития предприятий в виде дотаций, субвенций, кредитов, налоговых и финансовых льгот и т. п.);
- ✓ так называемые мягкие меры поощрения регионального развития (создание благоприятной бизнес-среды, поддержка информационных сетей, консалтинговой деятельности, образования, научных исследований и технических разработок).

Совмещая перечисленные выше инструменты, проблемные регионы могут получить тот минимум, который выступит толчком для их саморазвития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Геиев А. М. Теоретические основы государственной политики сбалансированного развития регионов / А. М. Геиев // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2010. - №3. – С. 35.
2. Каримова М.Т., Вохидхзода У.С. Дифференциация регионов Таджикистана по уровню их социально-экономического развития / М. Т. Каримова, У. С. Вохидзода // Россия в XXI веке: глобальные вызовы и перспективы развития : Пленарные доклады / Материалы VIII Международного форума, Москва, 24–25 октября 2019 года / Под редакцией В.А. Цветкова, К.Х. Зоидова. – Москва: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки «Институт проблем рынка Российской академии наук», 2019. – С. 66-76.
3. Каримова М. Т. Региональная политика: проблемы и перспективы в Таджикистане / М. Т. Каримова. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 204 с.
4. Каримова М. Т. Региональные аспекты структурной трансформации национальной экономики: теория, методология, практика : автореф. дис. ... д-ра экон. наук / М. Т. Каримова. – Душанбе, 2016. – 46 с.
5. Промышленность Республики Таджикистан: статистический сборник. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2021. – 90 с.
6. Регионы Республики Таджикистан : статистический сборник. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2021. – 332 с.
7. Саидмурадов Л. Х., Муминова Ф. М., Мирбобоев Р. М. Регионы Республики Таджикистан (теория и методология оценки). - Душанбе: Ирфон, 2012. – 150 с.
8. Таджикистан: 30 лет государственной независимости : статистический сборник. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2021. – 700 с.

REFERENCES:

1. Geiev A. M. Theoretical Foundations of the State Policy of Balanced Development of Regions // Regional Problems of Transformation of the Economy. - 2010. -№3- PP. 35.
2. Karimova M.T., Vokhidkhzoda U.S. Differentiation of the Regions of Tajikistan According to the Level of Their Socio-Economic Development / M. T. Karimova, U. S. Vohidzoda // Russia in the XXI Century: Global Challenges and Development Prospects: Plenary presentations / Proceedings of the VIII International Forum, Moscow, 24–25 October 2019 / Edited by V.A. Tsvetkova, K.Kh. Zoidova. - Moscow: Federal State Budgetary Institution of Science Institute of Market Problems of the Russian Academy of Sciences, 2019. - PP. 66-76.
3. Karimova M. T. Regional Policy: Problems and Prospects in Tajikistan. - Dushanbe. Irfon. 2014. -204pp.
4. Karimova M. T. Regional Aspects of the Structural Transformation of the National Economy: Theory, Methodology, Practice: author. dis. ... Dr. Econ. Sciences. - Dushanbe, 2016. - 46 pp.
5. Industry of the Republic of Tajikistan: Statistical Collection. - Dushanbe: Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan, 2021. – 90pp.
6. Regions of the Republic of Tajikistan: Statistical Collection. - Dushanbe: Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan, 2021. – 332pp.
7. Saidmuradov L. Kh., Muminova F. M., Mirboboev R. M. Regions of the Republic of Tajikistan (theory and methodology of assessment). - Dushanbe: Irfon, 2012. - 150 pp.
8. Tajikistan: 30 years of State Independence: Statistical Collection. - Dushanbe: Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan, 2021.-700pp.

УДК: 330

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-79-85

РОЛЬ ИНСТИТУТОВ В РАЗВИТИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ *Гоибназаров Алиджон Шухратович, докторант 3-го курса специальности 6D050600 ГОУ “ХГУ им. академика Б.Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)*

НАҚШИ ИНСТИТУТҶО ДАР ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИЁТИ МИНТАҚА *Гоибназаров Алиҷон Шӯҳратович, докторанти курси 3-юми ихтисоси 6D050600 МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)*

THE ROLE OF INSTITUTIONS IN THE DEVELOPMENT OF REGIONAL ECONOMY *Goibnazarov Alijon Shuhratovich, PhD of the 3rd year of specialty 6D050600 SEI “KhSU named after academician B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan) e-mail: baddal.alijon@gmail.com*

Делается попытка углубить понимание институциональной экономики путём изучения доминирующего в настоящее время вопроса о роли институтов в экономическом развитии. Отмечено, что по причине существования ряда теоретических проблем у исследователей проявляется недооценка причинно-следственных связей, идущих от развития к институтам. В центре внимания стоит идея, что свободный рынок и неуклонная защита права частной собственности лучше всего подходят для экономического развития. Поэтому предлагается усиление этих институтов в обеспечении стабильного социально-экономического развития экономики региона. Утверждается, что предлагаемые доказательства превосходства либерализованных институтов слишком сильно зависят от поперечных эконометрических исследований, которые страдают от дефектных концепций, ошибочных измерений и разнородных выборок. Отмечается, что формирование модели оценки качества институтов становится важным фактором оперативного исправления возникающих дефектов в институциональном развитии региона.

Ключевые слова: институциональная экономика, стабильное экономическое развитие, институциональная среда, региональная экономика, модель оценки качества, институциональное развитие региона

Бо роҳи омӯзиши масъалаи алҳол афзалият дошта дар бораи нақши институтҳо дар руидаи иқтисодӣ кушиши амиқ намудани фаҳмиши иқтисоди институционалӣ ба харҷ дода шудааст. Зикр гардидааст, ки бинобар ҳой доштани як қатор муаммоҳои назариявӣ муҳаққиқон ба робитаҳои сабабӣ оқибатие, ки аз руид ба институтҳо ҳаракат мекунад, безътиной зоҳир менамоянд. Ҷояи марказӣ дар он зоҳир мешавад, ки бозори озод ва ҳифзи устувори ҳуқуқи моликияти хусусӣ беитар ба тараққи иқтисодӣ мувофиқ аст. Аз ин рӯ, тақвияти ин ниҳодҳо дар таъмини руидаи устувори иқтисодии иқтисодиёти минтақа пешниҳод мешавад. Зикр гардидааст, ки далелҳои эҳтимолии бартарияти институтҳои либерализатсияшуда аз таҳқиқоти байнисоҳавии эконометрӣ вобастагии зиёд дорад, ки аз консепсияҳои нодуруст, андозагириҳои хато ва интиҳоби гетерогенӣ ҳалалдор мегарданд. Қайд шудааст, ки ташаккули модели арзёбии сифати институтҳо омилҳои муҳимми ислоҳи таъҷилии ҳалалҳои ба миён омада дар руидаи институционали минтақа мегардад.

Калидвожаҳо: иқтисоди институционалӣ, руидаи устувори иқтисодӣ, муҳити институционалӣ, иқтисодиёти минтақавӣ, модели арзёбии сифат, руидаи институционали минтақа

The article studies institutional economics by examining the currently dominant issue of the role of institutions in economic development. It is noted that due to the existence of a number of theoretical problems, researchers underestimate the cause-and-effect relationships that go from development to institutions. The focus is on the idea that a free market and a firm defense of private property rights are best suited to economic development. Therefore, it suggests to strengthen these institutions to ensure stable socio-economic development of the region's economy. It is argued that the alleged evidence for the superiority of liberalized institutions depends too much on cross-sectional econometric studies, which suffer from flawed concepts, faulty measurements, and heterogeneous samples. It is noted that the formation of a model for assessing the quality of institutions is becoming an important factor in the rapid correction of emerging defects in the institutional development of the region.

Key words: *institutional economics, stable economic development, institutional environment, regional economy, marking model of quality, institutional development of the region*

В условиях глобализации, с возрождением многих потенциальных преимуществ, в хозяйственном плане происходит усиление конкурентоспособности, что требует постоянной модернизации механизма управления региональной экономикой. В условиях узкоспециализированной экономики субъекты регионального хозяйства могут терять рынки сбыта. Поэтому возникает необходимость в разработке адекватной модели развития региональной экономики, где должны быть учтены её особенности.

В последние годы Правительство Республики Таджикистан реализует ряд решающих мер в обеспечении устойчивого развития регионов республики. Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, подчеркивая в очередном Послании Маджлиси Оли необходимость решения структурных социально-экономических проблем в регионах республики, отметил: «обеспечение продуктивной занятости населения является одной из стратегических целей государства, для её реализации необходимо принять отраслевые и региональные программы» [1]. Исходя из этого, для дальнейшего развития экономики Согдийской области следует разработать и реализовать подобные программы. Важно, чтобы в этих программах учитывались институциональные особенности регионов, степень их взаимодействия с другими экономическими агентами и особенно способность использовать возможности развития для привлечения инвестиций в экономику региона.

В решении указанной задачи важную роль играют региональные институты и региональная экономическая политика, которые непосредственно содействуют социально-экономическому развитию, повышению конкурентоспособности предприятий и созданию рабочих мест.

Как отмечает один из видных западных представителей современного институционализма, «в современной экономической науке институциональная экономика находится в центре внимания многих ученых как фактор, который может сдвинуть границу экономического роста и развития» [2, с.1-11]. В основе институциональной экономики лежит представление, что ведущие институты могут умело привести к экономическому росту и развитию. Согласно возникшим в последние годы концепциям, институты играют немаловажную роль в развитии экономики. С одной стороны они влияют на формирование благоприятной экономической среды в регионе, а с другой, в форме своего оптимального сочетания они способствуют решению структурных проблем региона. Согласно утверждениям группы западных экономистов, институты выступают как одно из трех фундаментальных условий регионализма, из-за которых и существуют различия между регионами. Помимо институтов, можно выделить влияние географического положения и культуры, но самые большие различия между регионами обусловлены активностью институциональных рамок.

Главный методолог новой институциональной экономической теории, Норт Дуглас, подчеркивает значение «институтов как системы стимулов, которые структурируют человеческое взаимодействие» [3, с. 7]. Из этого следует, что институты формируются и развиваются на уровне индивида, а затем в их формальном и неформальном виде определяют контуры поведения индивида в организации. В качестве организации имеется в виду форма объединения индивидов, при котором возникает институциональное взаимодействие. Самой простой формой организаций являются домашние хозяйства. Объединяя нескольких индивидов, домашние хозяйства образуют начальные формы институционального взаимодействия, в результате чего возникает и модель институционального взаимодействия в экономике. Таким образом, они способствуют формированию и развитию других экономических институтов.

В современной экономической науке существуют разные точки зрения о толковании категории «институты». В нашей статье мы придерживаемся определения институтов, данного нобелевским лауреатом Нормом Дугласом, согласно которому институты — это правила поведения в обществе, или, говоря более формально, ограничения, в основании которых лежат рамки человеческого взаимодействия. Хотя это определение широко распространено, С. Фойгт отмечает, что многие ученые подразумевают под институтами их упрощенное понимание как «правил игры» [4].

Ознакомление с исследованиями ученых новой институциональной школы показывает, что институты непосредственно влияют на экономический рост и развитие. Такой вывод поддерживают и отечественные ученые [5, с. 82-91]. Некоторые авторы считают, что «качество институтов является важным компонентом воздействия на экономический рост» [6]. Касательно экономического роста, сфера экономического развития имеет на него гораздо более широкое влияние, и зачастую очень трудно провести между ними четкие различия. Экономический рост представляет собой количественную составляющую экономического прогресса, обычно выражаемую в изменении параметров макроэкономических показателей.

В научной литературе чаще всего институты классифицируют по степени их формальности. Согласно методологии Н. Дугласа, институты разделяются на формальные и неформальные. Но, по мнению современных исследователей институционального течения экономической теории, в институциональной экономике существуют и другие классификации, в которых «в качестве критериев выступают: 1) степень формальности, 2) иерархия; 3) область, которой они «управляют» [7].

Одной из важнейших задач, определяющих степень институционального взаимодействия и влияние институтов на экономический рост и развитие, является разработка методики и способов измерения таких процессов. Хотя первые попытки создания методики измерения были заложены Н. Дугласом, наиболее адекватная методология измерения влияния институтов на экономический рост и развитие была разработана западным экономистом С. Фойгтом [8].

Процесс измерения влияния институтов на экономический рост и развитие является очень сложным, и на него воздействует ряд факторов. К этим факторам относятся:

- 1) чёткость и конкретность формы институтов: институты должны иметь конкретную форму, т.е. выбранные институты должны быть совершенными;
- 2) информационная асимметрия – не всегда можно набрать достаточно информации об институциональном воздействии. Бывают случаи, что такая информация может храниться в строгой тайне;
- 3) скрытое воздействие неформальных институтов. Неформальные институты согласно своей специфике воздействуют на поведение индивида таким образом, что иногда это

невозможно уловить. Традиции и обычаи, существующие в одних регионах, могут полностью отсутствовать в других. Это затрудняет измерения в аспекте экономического роста и развития.

Методику измерения влияния институтов на экономическое развитие можно представить в виде матрицы (табл. 1), где, исходя из видов институтов (де-юре, де-факто), они могут быть измерены через субъективные и объективные показатели. Следует отметить, что при таком измерении выбор объективных показателей имеет более важную значимость, нежели субъективных, потому что именно объективные показатели могут охарактеризовать воздействие институтов на рост и развитие.

Таблица 1.

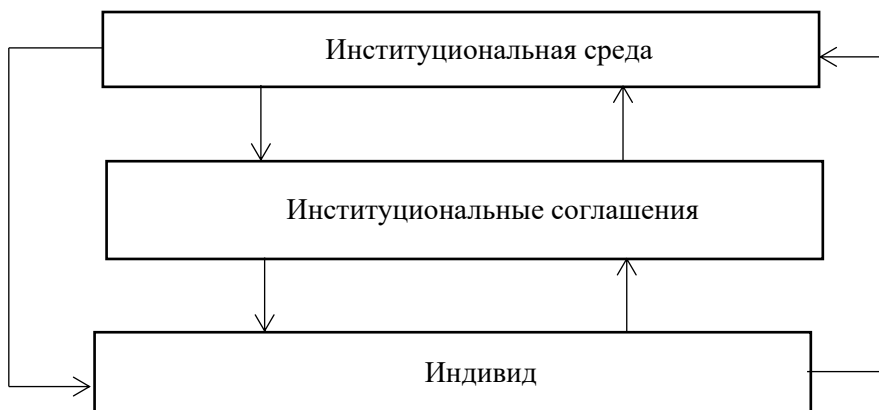
Матрица способов измерения институтов

		Способы измерения	
		Субъективные	Объективные
Виды институтов	Де-юре		
	Де-факто		

По мнению представителя новой институциональной экономической теории Оливера Итона Уильямсона [9, с.702], институциональные особенности каждого региона или страны определяют три уровня институтов: индивид, институциональные соглашения и институциональная среда (рисунок 1).

Рисунок 1.

Взаимодействие индивидов и институтов

Как отмечает Р.С. Шокиров, «между ними, как описано в научной литературе, существуют тесные взаимосвязи. Предварительно мы должны отметить, что в этих взаимосвязях проявляется методологический индивидуализм» [10, с. 58].

Индивид и контракты. Контракты, выступая как добровольные, определяют предпочтения индивидов и являются главными в заключении договора. Если в этом процессе имеет место информационная асимметрия, то эти контракты могут быть неэффективными и неперспективными. Влияние индивида на институциональную среду происходит в двух направлениях: во-первых, через участие в законодательных органах власти, а во-вторых, через соглашения, содержание которых влияет на институциональную среду. Такое влияние в конечном счёте отражается в модели развития экономики региона и страны в целом.

Институциональное взаимодействие более конкретно проявляется между государством и другими экономическими агентами. Такое взаимодействие основывается на создании

устойчивых связей в финансовых и социальных отношениях государства и других экономических агентов. Например, как отмечает отечественный исследователь А.М. Мамуров, в ходе налогового администрирования в регионе имеет место особое институциональное воздействие, которое образует институт налогового права, являющегося основой экономических отношений [11, с. 83-93].

В настоящее время преобладает мнение, что «институты являются главными факторами, определяющими экономическую эффективность» [12, с.181].

Однако причинно-следственной связью в другом направлении, то есть от экономического развития к институтам, — обычно пренебрегают.

Исходя из исторических процессов, можно предполагать, что не только институты влияют на экономическое развитие, но может быть и наоборот. Экономическое развитие также способствует формированию и развитию новых институтов. В условиях более высокого уровня развития в обществе растёт потребность в более качественных институтах. В результате существующие институты автоматически модернизируют свои формы и происходит процесс адаптации институтов к условиям экономического развития.

В XVIII веке восходящие промышленные капиталисты поддерживали развитие банковского дела вопреки противодействию ему со стороны помещиков, а в конце XIX и начале XX века растущая мощь рабочего класса привела к возникновению в государстве всеобщего благосостояния и протекционистской политики. Законы о труде действовали против капиталистов, которые думали, что эти институты приведут к концу цивилизации, какой они её знали.

Если согласиться с предположением, что свободный рынок лучше всего подходит для экономического развития, то на самом деле в современной экономической науке нет объективного способа определить свободный рынок. Это связано с тем, что многие процессы в экономике являются в большей степени абстракцией, тем более в условиях институциональной неприспособленности.

В современной экономике Согдийской области иммунитет права частной собственности имеет тенденцию к снижению. Исходя из этого, возникает необходимость его совершенствования, потому что государство должно реализовать меры по укреплению данного института, создав сильный механизм защиты права частной собственности.

Таким образом, доминирующее в настоящее время понятие об институтах и развитии в конечном счёте отражается на сущности институтов. Несмотря на внимание к ограниченным ресурсам и альтернативным издержкам, экономисты, придерживающиеся традиционных институциональных понятий, почти полностью игнорируют вопрос о затратах на создание и эксплуатацию институтов.

Из сказанного следует, что институты и их качество играют немаловажную роль в развитии экономики. Создание и внедрение наиболее эффективных институтов, с одной стороны обеспечивая рост и развитие региона, приводят к формированию более благоприятной институциональной, рыночной и социальной инфраструктуры. А с другой стороны успешные институты поглощают старые неэффективные институты, ведущие экономику к стагнации и упадку. В настоящее время формируется экономика нового информационного общества, которая получила название «цифровая экономика». Внедрение цифровой экономики в качестве эффективного института является рычагом развития экономической структуры и среды регионов и в целом национальной экономики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 23.12.2022.* / <http://prezident.tj/ru/node/29824> (Дата обращения: 12.01.2023).

2. Асемоглу Д. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста / Д. Асемоглу, С. Джонсон, Дж. Робинсон // ЭКОВЕСТ. – 2006. – № 5. – 180- 247.
3. Маъмуров А.М. Назарияи рушди маъмурикунонии андоз: мазмуну мундариҷа ва таҳаввулот дар шароити муосир / А.М. Маъмуров. С. Б. Саломов // «Иқтисодиёти Тоҷикистон». Институти демография ва иқтисодиёти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. - Душанбе, 2020. - № 4 (2). - С. 83 - 93.
4. Монастырный Е. А., Саклаков В. М. Классификация институтов развития / Е. А. Монастырный, В. М. Саклаков // Инновации. 2013. №9 (179). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-institutov-razvitiya> (дата обращения: 27.01.2023).
5. Немченко Г. И., Токарев Ю. А., Игнатов Е. С. Институциональное оформление экономической свободы / Г. И. Немченко, Ю. А. Токарев, Е. С. Игнатов // Lex Russica. 2016. №10 (119). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnoe-oformlenie-ekonomicheskoy-svobody> (дата обращения: 15.02.2023).
6. Дуглас Н. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Перевод с англ. А.Н. Нестеренко. Предисловие и научное редактирование Б.З.Мильнера: учебник / Н. Дуглас. – Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 190 с.
7. Салми Джамил, Фрумин И. Д. Как государства добиваются международной конкурентоспособности университетов: уроки для России / Джамил Салми, И. Д. Фрумин // Вопросы образования. 2013. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kak-gosudarstva-dobivayutsya-mezhdunarodnoy-konkurentosposobnosti-universitetov-uroki-dlya-rossii> (дата обращения: 15.02.2023).
8. Тамбовцев В. Л. Измерение институтов: что бы это значило? / В. Л. Тамбовцев // Журнал экономической теории. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izmerenie-institutov-chto-by-eto-znachilo> (дата обращения: 27.01.2023).
9. Терещенко Д.С., Щербаков В.С. Влияние экономических и политических институтов на инвестиционные процессы в регионе / Терещенко Д.С., Щербаков В.С. // Региональная экономика: теория и практика. 2015. №33 (408). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-ekonomicheskikh-i-politicheskikh-institutov-na-investitsionnye-protsessy-v-regione> (дата обращения: 27.01.2023).
10. Уильямсон, О. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / Научное редактирование и вступ. статья В.С. Катъкало; пер. с англ. Ю.Е. Благова, В.С. Катъкало, 179 Д.С. Славнова, Ю.В. Федотова, Н.Н. Цытович. – Санкт-Петербург: Лениздат, CEV Press, 1996. – 702 с.
11. Шокиров Р.С. Институциональные основы совершенствования рыночных отношений в аграрном секторе национальной экономики: методология, теория и практика: дисс. д-ра экон. наук / 08.00.01 / Р.С. Шокиров. – Душанбе, 2021. – 338 с.
12. Шокиров, Р.С. Институциональные факторы экономического роста в аграрном секторе экономики [Текст] / Р.С. Шокиров // Вестник ТГУПБП. – Худжанд, 2020. – № 1. – С. 82-91.

REFERENCES:

1. The Speech of the President of Tajikistan Republic Emomali Rahmon «About the Main Directions of Internal and External Policy of the Republic» from 23.12.2022. / <http://prezident.tj/ru/node/29824> (Date of appeal: 12.01.2023).
2. Asemoglu D. Institutes as the fundamental Reason of Long-term Economy Advance / D. Asemoglu, S. Johnson, J.Robinson // EKOWEST. – 2006. – № 5. – 180- 247.

3. *Mamurov A.M. The Theory of Development of Tax Administration: essence and Evolution in the Modern Condition / A.M. Mfmurov, S. B. Salomov // «Economy of Tajikistan». Institute of demography and economy of national Academy of sciences of Tajikistan. - Dushanbe, 2020. - № 4 (2). - PP. 83 - 93.*
4. *Monastyrny E.A., Saklakov V.M. Classification of Institute Development / E. A. Monastyrny, V.M.Saklakov // Innovations 2013. №9 (179). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-institutov-razvitiya> (date of appeal: 27.01.2023).*
5. *Nemchenko G.I., Tokarev U.A., Ignatov E.S. Institutional Execution of Economic Freedom / G. INemchenko, U.A.Tokarev, E.S.Ignatov// Lex Russica. 2016. №10 (119). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnoe-oformlenie-ekonomicheskoy-svobody> (date of appeal: 15.02.2023).*
6. *Duglas N. Institutes, Institutional Changes and Economy Functioning / With English Translation A.N. Nesterenko. Preface and scientific editorship B.Z. Milner: manual / N. Duglas. – Moscow: Fund of economic book “Nachala”, 1997. – 190 pp.*
7. *Salmi Jamil, Frumin I.D. How Government Reaches International Competitiveness of Universities: lessons for Russia / Jamil Salmi, I.D. Frumin // Education Questions. 2013. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kak-gosudarstva-dobivayutsya-mezhdunarodnoy-konkurentosposobnosti-universitetov-uroki-dlya-rossii> (date of appeal: 15.02.2023).*
8. *Tambovtsev V.L. Institute Dimension: What would it mean? / V. L. Tambovtsev // Economic theory journal. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izmerenie-institutov-cto-by-eto-znachilo> (date of appeal: 27.01.2023).*
9. *Tereshenko D.S., Sherbakov V.S. Influence of Economic and Politic Institutes on Investing Processes in the Region / Tereshenko D.S., Sherbakov V.S. // Regional economy: theory and practice. 2015. №33 (408). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-ekonomicheskikh-i-politicheskikh-institutov-na-investitsionnye-protsessy-v-regione> (date of appeal: 27.01.2023).*
10. *Wilyamson O. Economic Institutes of Capitalism: Firm, Market, Фирмы, рынки, relational contracting / Scientific edition and entrance of articles V.S. Katkalo; translated from English U.E. Blagova, V.S. Katkalo, 179 D.S. Slavnova, U.V. Fedotova, N.N. Tsytovich. – Saint-Petersburg: Lenizdat, CEV Press, 1996. – 702 pp.*
11. *Shokirov R.S. Institutional Basis of functioning of Marketing Relation in Agrarian Sector of National Economy: methodoly, theory and practice: dissertation of the doctor of economy / 08.00.01 / R.S. Shokirov. – Dushanbe, 2021. – 338 pp.*
12. *Shokirov R.S. Institutional Facts of Advance in the Agrarian Sector of Economy [Text] / R.S. Shokirov // Bulletin of TSULBP. – Khujand, 2020. – № 1. – PP. 82-91.*

УДК: 658

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-86-93

**ПРИРАЩЕНИЕ
КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ
ПОЛОЖЕНИЙ
СТРАТЕГИЧЕСКОГО
УПРАВЛЕНИЯ
ТЕХНОЛОГИЧЕСКИМ
РАЗВИТИЕМ ПРЕДПРИЯТИЙ**

**АФЗОИШИ
МУҚАРРАРОТИ
КОНЦЕПТУАЛИИ
ИДОРАКУНИИ СТРАТЕГИИ
РУШДИ ТЕХНОЛОГИИ
КОРХОНАҲО**

**INCREASE OF
CONCEPTUAL PROVISIONS OF
STRATEGIC MANAGEMENT BY
TECHNOLOGICAL
DEVELOPMENT OF
ENTERPRISES**

Марабаева Людмила Владимировна, д-р экон. наук, профессор, зав. кафедрой менеджмента Национального исследовательского Мордовского государственного университета им. Н.П. Огарева; Исоков Анваржон Абдуманнонович, канд. экон. наук, доцент кафедры менеджмента Национального исследовательского Мордовского государственного университета им. Н.П. Огарева (Саранск, Россия)

Мирабаева Людмила владимировна, д.и.и., профессор, мудирни кафедраи менеҷменти Донишгоҳи миллии давлатии таҳқиқоти Мордва ба номи Н.П.Огарев; Исоқов Анварҷон Абдуманнонович, н.и.и., дотсенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи миллии давлатии таҳқиқоти Мордва ба номи Н.П.Огарев (Саранск, Русия)

Marabaeva Ludmila Vladimirovna, doctor of economy sciences, full professor, the head of management department of Mordov State National Research University named after N.P.Ogarev; Isokov Anvarjon Abdumannonovich, candidate of economy sciences, associate professor of management department of Mordov State National Research University named after N.P.Ogarev (Saransk, Russia) e-mail: isanv79@mail.ru

По результатам систематизации и анализа современных исследований теории и практики стратегического управления технологическим развитием предприятий определены направления приращения ее концептуальных положений в части категориального аппарата - для более точно понимания основной категории «технологический процесс», структуры технологического процесса и классификации типов технологических процессов предприятия. Сделаны выводы о необходимости постоянного совершенствования теории стратегического управления технологическими процессами как основы разработки и реализации соответствующих функциональных стратегий предприятий. В соответствии с целью исследования проведен сравнительный анализ ряда современных подходов к уточнению классификационных признаков технологических процессов, значимых для принятия обоснованных стратегических решений по выбору приоритетных технологий, а также для выбора методов стратегического управления технологическим развитием предприятия с учетом отраслевой специфики.

Ключевые слова: предприятие, технологии, технологическое развитие, стратегическое управление, вызовы, классификация, процессы, внешняя среда

Аз рӯи натиҷаҳои низомбандӣ ва таҳлили таҳқиқоти муносири назария ва амалияи идоракунии стратегии рушди технологии корхонаҳо самтҳои афзоиши муқаррароти концептуалии он дар самти дастгоҳи категориявӣ – барои амиқтар фаҳмидани

категорияи асосии “раванди технологӣ”, сохтори раванди тиехнологӣ ва таснифи намудҳои равандҳои технологии корхона муайян карда шудаанд. Дар бораи зарурати такмили доими назарияи идоракунии стратегияи равандҳои технологӣ чун асоси таҳия ва амалигардонии стратегияҳои дахлдори функционалии корхонаҳо хулосабарорӣ шудааст. Мувофиқи мақсади таҳқиқ, таҳлили муқоисавии як қатор муносибатҳои муосир барои аниқ кардани аломатҳои таснифии равандҳои технологӣ, ки барои қабули қарорҳои асосноки стратегӣ оид ба интихоби технологияҳои афзалиятдор, ҳамчунин барои интихоби методҳои идоракунии стратегияи рушди технологии корхона бо назардошти махсусияти соҳавӣ аҳаммият доранд, гузаронида шуд.

Калидвожаҳо: корхона, технология, рушди технологӣ, идоракунии стратегӣ, таҳдидҳо, тасниф, равандҳо, муҳити беруна

Based on the results of systematization and analysis of modern research on the theory and practice of strategic management of technological development of enterprises, the article determines the directions for incrementing its conceptual provisions in terms of categorical apparatus - for a more accurate understanding of the main category "technological process", the structure of technological process and the classification of types of technological processes of enterprise. It highlights the need for continuous improvement of the theory of strategic management of technological processes as the basis for the development and implementation of appropriate functional strategies for enterprises. Following the goals of the study, it comparatively analyzes a number of modern approaches to clarifying the classification features of technological processes that are significant for making informed strategic decisions on the choice of priority technologies, as well as for choosing methods of strategic management of the technological development of an enterprise, taking into account industry specifics.

Keywords: enterprise, technology, technological development, strategic management, challenge, classification, processes, external environment

Введение. В условиях нарастания внешних вызовов для российской экономики и многократного усиления негативного влияния макроэкономических и политических факторов технологическое развитие является необходимым условием выживания и повышения конкурентоспособности предприятий. Эффективность деятельности современных предприятий все в большей степени определяется эффективностью разработки и внедрения новых технологий, что требует расширения инвестиций в интеллектуальный капитал и является базой экономического роста хозяйствующих субъектов. Но высокая неопределенность бизнес-среды вынуждает менеджмент российских предприятий принимать рискованные стратегические решения в области технологического развития. Поэтому актуальность развития концептуальных положений стратегического управления технологическим развитием как основы принятия стратегических решений в реальной практике бизнеса постоянно возрастает.

Практический интерес к приращению концептуальных положений стратегического управления технологическим развитием обусловил необходимость обобщения и анализа результатов современных исследований, среди авторов которых можно выделить труды Ю. И. Азимова, И. А. Волковой, В. Ф. Стукача, А. И. Фоменко, М.П. Переверзева, О.Н.Ярошенко, А.А.Давыдовой и др.

Однако, как показали исследования, в научной литературе отсутствует единое мнение по поводу базовых определений в рамках категориального аппарата стратегического управления технологическим развитием предприятий, классификации технологий в

контексте задач стратегического управления, а также в вопросах выбора оптимальных методов управления технологическим развитием предприятия с учетом отраслевой специфики [4, 6, 13, 14, 15].

Результаты исследования и дискуссия. В современных условиях качество продукции промышленного предприятия и в целом уровень его конкурентоспособности обуславливается организацией технологических процессов, которые составляют основу современных производств.

В обобщенном виде под процессом понимается определенная совокупность последовательных действий по достижению какого-либо результата, т.е. получения продукта в различных формах его существования.

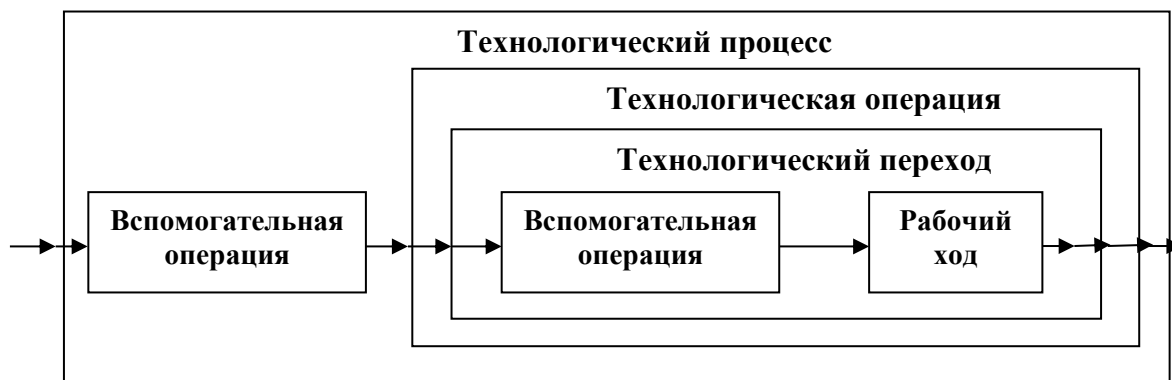
В настоящий момент в научной теории и практике нет единого подхода к определению понятия «технологический процесс». Но по результатам исследования трактовок различных авторов можно сделать следующий вывод. Чаще всего технологический процесс в различных источниках рассматривается как совокупность технологических операций, упорядоченная последовательность работы людей и механизмов, целенаправленные процессы деятельности работников, часть производственного процесса, однако большинство ученых и исследователей придерживаются последней точки зрения. То есть, технологический процесс не может существовать независимо от функционирования основного производственного процесса на конкретном предприятии и является основной составляющей данного процесса.

Многие авторы также отмечают, что при разработке технологических процессов необходимо ориентироваться на потребителей, поскольку свойства конечного продукта должны удовлетворять определенные потребительские и технические требования [5; 7; 11; 12; 16].

Любой технологический процесс имеет собственную структуру, которая в обобщенном виде представлена на рисунке 1.

Рисунок 1.

Обобщенная структура технологического процесса

По мнению специалистов, оптимизация технологических процессов на предприятии должна проводиться с учетом свойств технологического процесса, которые могут рассматриваться в качестве объектов регулирования. Всю совокупность свойств технологического процесса ученые разделяют на 4 группы:

- ✓ технические;
- ✓ экономические;
- ✓ эргономические и эстетические;
- ✓ свойство безопасности.

Качество технологических процессов необходимо оценивать по совокупности

различных качественных и количественных показателей, желаемые значения которых могут быть получены только путем совместной работы нескольких структур предприятия.

Особое внимание следует уделить классификации технологических процессов предприятия. При этом в научной литературе нет единого подхода к их классификации, что вызывает трудности при их типизации и т.п. Однако многие специалисты согласны с классификацией технологических процессов с учетом фаз осуществления – заготовительной, обработки и сборки [3; 2; 9; 10].

Систематизация признаков классификации технологических процессов, сформированная Н.Н. Сергеевым, Н.А. Евтушенко, А.Е. Гвоздевым, представлена в таблице 1.

Таблица 1.

Систематизация признаков классификации технологических процессов [9]:

Признак	Тип процессов	Краткая характеристика
По способу воздействия на предмет труда и виду применяемого оборудования	механические (технические)	осуществляются вручную или с помощью машин, станков, другого оборудования, предмет труда подвергается механическим воздействиям, то есть изменяются его форма, размеры, положение
	аппаратурные	изменение физико-химических свойств предмета труда под воздействием химических реакций, тепловой энергии и т.д.
По содержанию операций	комплексные	кроме технологий, содержит комплекс операций погрузки-разгрузки, перемещения, контроля и очистки механизмов по ходу технологического процесса
	некомплексные	включают, как правило, в основном технологические операции
По кратности обработки сырья	с открытой схемой	сырье подвергается однократной переработке (обработке)
	с замкнутой схемой	сырье неоднократно возвращается в начальную стадию процесса для повторной обработки
По достижению науки и техники	перспективные	соответствуют передовым достижениям науки и техники, методы и средства их осуществления не освоены на конкретном предприятии
	рабочие	выполняются по рабочей технологической документации (имеющейся на предприятии); используются традиционные проверенные конструкции, технологии и операции обработки материалов, инструмента и оснастки
По стадиям разработки, состоянию технологической подготовки производства и стандартизации	Проектные	выполняются по предварительному проекту технологической документации и прорабатываются для разработки новых продуктов, которые следует освоить в перспективе
	временные	применяются в течение ограниченного отрезка времени вследствие отсутствия надлежащего оборудования, а также в связи с аварией до момента его замены
	стандартные	устанавливаются стандартом

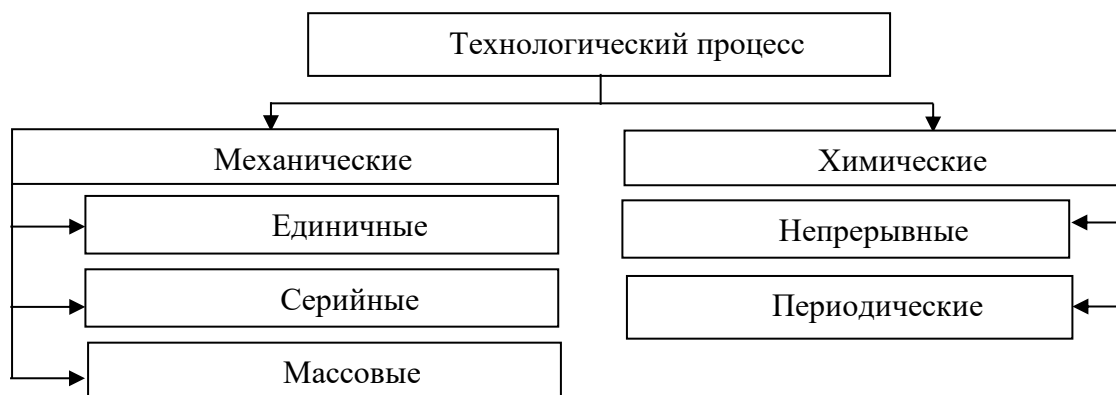
По степени детализации	маршрутный	исполняется в виде маршрутной карты, содержащей информацию верхнего уровня: перечень операций, их последовательность, класс или группа используемого оборудования, технологическая оснастка и общая норма времени
	пооперационный	исполняется в виде операционной карты, содержит детализированную последовательность обработки вплоть до уровня переходов, режимов и их параметров

Но, несмотря на очевидную многоаспектность такой систематизации, она имеет ограниченную практическую применимость, в соответствии с целями которой целесообразнее разграничить технологические процессы по содержанию операций: на комплексные и некомплексные. Следует понимать, что для эффективного технологического развития необходимо осуществлять совершенствование всех составляющих деятельности предприятия, а не ограничиваться исключительно технологическими операциями. Выбор той или иной классификации технологических процессов обуславливается целью их группировки [8].

Прикладную ценность, на наш взгляд, имеет классификация технологических процессов, предложенная Ю. И. Азимовым, В. А. Павловой и С. Н. Савдур, поскольку представленные классификационные признаки являются основными и наиболее часто применяющимися как в теории, так и в практике управления технологическим развитием предприятий. Авторы предлагают выделять технологические процессы в зависимости от характерных структурных составляющих современных производств (рисунок 2).

Рисунок 2

Классификация технологических процессов в зависимости от структурных составляющих производств [1]

Рассмотрим выделенные Ю.И. Азимовым, В. А. Павловой и С. Н. Савдур виды технологических процессов подробнее:

а) механические технологические процессы, направленные на изменение формы, размеров, физических свойств материала, соединение деталей в сборочные единицы и изделия, контроль требований чертежа и технических условий. Их виды в зависимости от значения коэффициента закрепления операций, отражающего число операций, приходящихся в среднем на одно рабочее место за период:

- единичные – коэффициент закрепления операций стремится к бесконечности;
- серийные – коэффициент закрепления операций располагается в пределах от 2 до 20;

- массовые – коэффициент закрепления операций стремится к единице;
- б) химические технологические процессы, направленные на изменение внутреннего строения, состава, свойств веществ и образование новых веществ. Их виды:
 - непрерывные – подразумевают под собой процессы, в которых поступление сырья для переработки осуществляется на постоянной основе (или систематическими порциями) в течение длительного времени (переработка нефти, производство чугуна и т.д.);
 - периодические (дискретные) – предусматривают поступление сырья в переработку, при которой оно, проходя несколько стадий обработки, выгружается в измененном виде (пищевая промышленность, производство строительных материалов и т.д.).

Следует отметить, что перечень типов технологических процессов не носит исчерпывающего характера и может быть расширен за счет включения в него других классификационных признаков. Однако, на наш взгляд, дальнейшее расширение классификационных признаков приведет к выделению таких видов технологических процессов, которые на практике применяются достаточно редко.

Выводы. Обобщая изложенное выше, можно сделать ряд выводов.

Под технологическим процессом следует понимать часть производственного процесса, заключающуюся в целенаправленных действиях по изменению или определению состояния предмета через изменение формы, размеров, свойств материала или получение полуфабриката для производства продукта в соответствии с заданными техническими требованиями.

Технологический процесс имеет определенную структуру, его главным элементом является технологическая операция, к нему предъявляется набор требований, комплексное применение которых позволяет выстроить эффективный производственный процесс.

Технологические процессы классифицируются по различным признакам. В практической деятельности, как правило, наиболее часто применяется их группировка по фазам производства, а также разделение на механические (изменение формы, физических свойств) и химические процессы (коренное изменение внутреннего строения, состава и свойств веществ).

Поступательное приращение концептуальных положений стратегического менеджмента технологического развития предприятий является объективной необходимостью и условием объективности теоретико-методологической базы разработки и реализации соответствующих функциональных стратегий. Универсальный характер концептуальных положений позволяет адекватно учитывать отраслевые особенности бизнеса и разрабатывать рациональные управленческие решения в условиях высокой неопределенности внешней среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азимов Ю. И. *Современные системы технологий* / Ю. И. Азимов, В. А. Павлова, С. Н. Савдур. – Казань : Каз. федер.ун-т, 2014. – 54 с.
2. Беляев П. С. *К вопросу управления технологическими процессами* / П. С. Беляев, В. Ц. Ху, Л. Г. Варепо // *Известия Тульского государственного университета. Технические науки.* – 2019. – № 9. – С. 555–559.
3. Волкова И. А. *Управление технологиями: теория и практика* / И. А. Волкова, В. Ф. Стукач. – Saarbrücken: LAP LAMBERT, 2016. – 197 с.
4. Воронина Н. А. *Управление инновационным развитием социально-экономических систем: монография* / Н. А. Воронина, Е. Г. Жулина, И. В. Кузнецова. – Саратов: Амирит. – 2019. – 138 с.
5. Лебедева Т. С. *Принципы управления технологическим развитием промышленных предприятий* / Т. С. Лебедева // *Экономика и менеджмент инновационных технологий.*

- 2015. – № 4. – С. 32–34.
6. Марабаева Л. В. Методический подход к оценке уровня технологического развития предприятия / Л. В. Марабаева // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. – 2016. – Т. 2. – № 2. – С. 163–168.
 7. Марабаева Л.В., Бояркина Т.А. Стратегическое управление технологическим развитием промышленного предприятия на основе концепции устойчивого развития: предпосылки и обоснование //Иновационная деятельность. - 2022. - № 1 (60). - С. 30-38.
 8. Переверзев М. П. Организация производства на промышленных предприятиях / М. П. Переверзев, С. И. Логвинов, С. С. Логвинов. – Москва : ИНФРА-М, 2020. – 331 с.
 9. Петров П. Ю. Неопределенность определения термина «технологический процесс» / П. Ю. Петров // Современные тенденции развития науки и технологий. – 2016. – № 2-1. – С. 139–142
 - 10.Сергеев Н. Н. Физические основы технологических процессов / Н. Н. Сергеев, Н. А. Евтушенко, А. Е. Гвоздев. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2019. – 150 с.
 - 11.Сопилко Н. Ю. Подходы к управлению инновационным развитием предприятий высокотехнологичной отрасли / Н. Ю. Сопилко, О. Ю. Мясникова, Н. Г. Шкатов // Экономика и предпринимательство. – 2018. – № 1 (90). – С. 269–275.
 - 12.Сюваева А. Е. Управление технологическим развитием как основа конкурентоспособности предприятия / А. Е. Сюваева // Контекстус. – 2016. – № 6 (47). – С. 202–206.
 - 13.Федотова Д. С. Проблемы управления инновационным развитием предприятия / Д. С. Федотова // Актуальные вопросы современной экономики. – 2020. – № 1. – С. 392–395.
 - 14.Фоменко А.И. Ресурсосберегающие технологии переработки: монография / А. И. Фоменко// Вологодский государственный университет. - Вологда: ФГБОУ ВО "ВоГУ", 2016. - 127 с.
 - 15.Щелконогов А. Е. Принципы совершенствования управления технологическим развитием промышленного предприятия в условиях цифровизации / А. Е. Щелконогов // В сб.: Цифровая экономика и индустрия 4.0. – 2019. – С. 435–439.
 - 16.Ярошенко О.Н. Экономические основы технологического развития / О.Н.Ярошенко, А.А.Давыдова. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2018. – 258 с.

REFERENCES:

1. Azimov U. I. *Modern Systems of technology* / U.I.Azimov, V.A.Pavlova, S.N.Savdur. – Kazan: Kazan Federal University, 2014. – 54 pp.
2. Belyaev P.S. *On the Matter of Management of Technological Processes* /P.S.Belyaev, V.Ts.Hu, L.G.Varepo //Bulletin of Tulsk State University. *Technique sciences*. – 2019. – № 9. – PP. 555–559.
3. Volkova I.A. *Management of Technology: theory and practice* /I.A.Volkova, V.F.Stukach. – Saarbrücken: LAP LAMBERT, 2016. – 197 pp.
4. Voronina N.A. *Management of Innovative Development of Socio-Economic System: monograph* /N.A. Voronina, E.G. Julina, I.V.Kuznetsova. – Saratov: Amirat. – 2019. – 138 pp.
5. Lebedeva T.S. *Principles of Management of Technology Development of Manufacturing Facilities* /T.S.Lebedeva // *Economy and Management of Innovative Technology*. – 2015. – № 4. – PP. 32–34.
6. Marabaeva L.V. *Methodical Approach to the Marking of the Level of Manufacturing Technology Development* /L.V.Marabaeva //Bulletin of Voljks University named after V.N.Tatishchev. – 2016. – V. 2. – № 2. – PP. 163–168.
7. Marabaeva L.V., Boyarkina T.A. *Strategic Management of Technology Development of*

- Manufacturing Facilities based on the concept of Stable Development: implication and rationalisation / Innovative Function.* - 2022. - № 1 (60). - PP. 30-38.
8. *Pereversev M.P. Organization of Production on Industrial Enterprise /M.P.Pereversev, S.I.Logvinov, S.S.Logvinov.* –Moscow:INFRA-M, 2020. – 331 pp.
 9. *Petrov P.U. Uncertainty of certain Terms “Technological Process” / P.U. Petrov // Modern Tendency of the Development of science and technology.* – 2016. – № 2-1. – PP. 139–142
 10. *Sergeev N.N. Physical Basis of Technology Process /N.N.Sergeev, N.A.Evtushenko, A.E.Gvozdev.* –Tula: Publishing Tul State University, 2019. – 150 pp.
 11. *Sopilko N.U. Approach to the Management of Innovative Development of Enterprises of High Tech Industry /N.U.Sopilko, O.U.Myasnekova, N.G.Shkatov // Economy and Entrepreneurship.* – 2018. – № 1 (90). – PP. 269–275.
 12. *Suvaeva A.E. Management of Technology Development as the Basis of Competitiveness of Enterprises /A.E.Suvaeva //Kontentus.* – 2016. – № 6 (47). – PP. 202–206.
 13. *Fedotova D.S. The Problems of Management of Innovative Development of Enterprises /D.S.Fedotova // Topical Questions of Modern Economy.* – 2020. – № 1. – PP. 392–395.
 14. *Fomenko A.I. Resource-conscious production technologies of Making: monograph / A.I.Fomenko// Vologda State University.* – Vologda: ФГБОУ ВО "VSU", 2016. - 127 pp.
 15. *Shelkonogov A.E. Principles of Perfection of Management of Technology Development of Manufacturing Enterprises in the condition of Digitalization /A.E. Shelkonogov // In Collection: Digital Economy and Industry 4.0.* – 2019. – PP. 435–439.
 16. *Yaroshenko O.N. Economic Basis of technology Development / O.N. Yaroshenko, A.A.Davydova.* –Minsk: ГИУСТ БГУ, 2018. – 258 pp.

УДК: 339.5

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-94-103

**РОЛЬ ТОРГОВО-
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ИНТЕГРАЦИИ В РАЗВИТИИ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

**НАҚШИ ҲАМГИРОИИ
ТИҶОРАТИЮ ИҚТИСОДӢ ДАР
РУШДИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ**

**THE ROLE OF TRADE AND
ECONOMIC INTEGRATION IN
THE DEVELOPMENT OF
CENTRAL ASIA**

Мирбобоев Раҳматуло Мадаюбович, канд. экон. наук, доцент кафедры мировой экономики Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

Мирбобоев Раҳматуло Мадаюбович, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳонӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Душанбе, Тоҷикистон)

Mirboboev Rahmatulo Madaubovich, candidate of economy, associate professor of the department of world economy, Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan) e-mail: mirrah56@mail.ru

Актуальность темы обусловлена тем, что страны Центральной Азии обладают огромным экономическим потенциалом, благодаря которому их торгово-экономическая интеграция будет в перспективе усиливаться и укрепляться. Важную роль в развитии этой интеграции играет Программа «ЦАРЭС-2030», осуществляемая при помощи Азиатского банка развития, определяющая программу экономического сотрудничества стран-участниц в перспективе до 2030 года. Для интеграции стран Центральной и Южной Азии создана также Организация экономического сотрудничества (ОЭС). Торговое соглашение ОЭС способствовало ликвидации таможенных и визовых барьеров между странами, входящими в интеграционное объединение, что привело к расширению торговли между странами-членами. Торгово-экономической интеграции стран Центральной Азии способствует строительство транспортной инфраструктуры. Целью данного исследования является изучение роли торгово-экономической интеграции в развитии региона Центральной Азии. Научная новизна исследования состоит в выявлении факторов, тормозящих торгово-экономическую интеграцию стран региона: недостаточное развитие торговой и транспортной инфраструктуры, трудности создания такой инфраструктуры силами государств Центральной Азии, потребность в иностранных инвестициях для решения данной задачи. Торгово-экономическая интеграция стран региона, имеющих общую историю, культуру и географическое соседство, имеет благоприятные перспективы дальнейшего развития.

Ключевые слова: интеграция; международная торговля; иностранные инвестиции; международные финансовые организации; энергетика; полезные ископаемые

Мубрамияти мавзуи мақола маишурат ба он аст, ки кишварҳои Осиеи Марказӣ дорони иқтисодии бузургӣ иқтисодӣ мебошанд, ки ба тӯфайли он ҳамгироии тиҷоративу иқтисодии онҳо дар оянда таҳким ва тақвият хоҳад ёфт. Дар рушди ин ҳамгироӣ Барномаи "ЦАРЭС 2030" нақши муҳим дошта, бо дастгирии Бонки Осиеи рушд амалӣ карда мешавад, ки барномаи ҳамкориҳои иқтисодии кишварҳои иштирокдорро дар дурнамои то ба соли 2030 муайян мекунад. Барои ҳамгироии кишварҳои Осиеи Марказӣ ва Ҷанубӣ инчунин Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ (СҲИ) таъсис дода шудааст. Созишномаи тиҷоратии СҲИ ба рафъи монеаҳои гумрукӣ ва раводидӣ байни кишварҳои узви СҲИ мусоидат кард, ки ба густариши тиҷорат байни кишварҳои узв оварда расонд. Ба ҳамгироии тиҷоративу иқтисодии кишварҳои Осиеи Марказӣ сохтмони инфрасохтори нақлиётӣ мусоидат мекунад. Мақсади мақолаи ҳозир омӯзиши нақши ҳамгироии тиҷоративу иқтисодӣ дар рушди минтақаи Осиеи Марказӣ мебошад. Навовариҳои илмӣ

мақола муайян кардани омилҳое мебошад, ки садди роҳи ҳамгиروي тиҷоратию иқтисодии кишварҳои минтақа мегарданд, аз қабилӣ рушди нокифояи инфрасохтори тиҷоратӣ ва нақлиётӣ, мушкилоти ташикли чунин инфрасохтор аз ҷониби ҳуди давлатҳои Осиёи Марказӣ, талабот ба сармоягузори хориҷӣ барои ҳалли ин масъала. Ҳамгиروي тиҷоратию иқтисодии кишварҳои минтақа, ки таъриху фарҳанги умумӣ доранд ва ҳаммарзанд, аз ояндаи хуби рушд бархурдор мебошад.

Калидвожаҳо: ҳамгирӣ; савдои байналмилалӣ; сармоягузори хориҷӣ; ташиклотҳои байналмилалӣ молиявӣ; энергетика; маъданҳои фойданок

The relevance of the topic is due to the fact that the countries of Central Asia have a huge economic potential, thanks to which their trade and economic integration will improve and strengthen in future. CAREC-2030 Program has an important role in the development of this integration, implemented with the help of the Asian Development Bank, which determines the program of economic cooperation of the participating countries in future until 2030. The Economic Cooperation Organization (ECO) was also created to integrate the countries of Central and South Asia. The ECO trade agreement contributed to the elimination of customs and visa barriers between countries that are members of the integration association, which led to the expansion of trade between member countries. The ECO trade agreement contributed to the elimination of customs and visa barriers between countries that are members of the integration association, which led to the expansion of trade between member countries. The trade and economic integration of the countries of Central Asia is facilitated by the construction of transport infrastructure. The article reviews the role of trade and economic integration in the development of the Central Asian region. Its scientific novelty is the identification of factors hindering the trade and economic integration of countries of the region: insufficient development of trade and transport infrastructure, difficulties in creating such infrastructure by the states of Central Asia, the need for foreign investment to solve this problem. Trade and economic integration of countries of the region, which have a common history, culture and geographical neighborhood, has favorable prospects for further development.

Keywords: integration; international trade; foreign investments; international financial organizations; energy; minerals

Экономическая история Центральной и Южной Азии в значительной степени связана с торговлей, природными и людскими ресурсами стран, входящих в неё. Экономическая интеграция Таджикистана, Узбекистана, Кыргызстана, Туркменистана и Казахстана в XX веке с другими советскими республиками осуществлялась путем планирования из Москвы в составе СССР.

В странах Центральной Азии, получивших независимость после распада СССР, рухнули все интеграционные связи, существовавшие ранее, и возникла необходимость в установлении новых и выходе на мировые рынки. В связи с новой геополитической реальностью после 1991 года странам региона необходимо было сообща решать общие экономические задачи по развитию экономического потенциала каждой из стран, по налаживанию торгово-экономических отношений между собой и на мировом рынке, по распределению энергетических ресурсов и обеспечению региональной безопасности. Для решения данных проблем страны центральноазиатской «пятерки» 13 декабря 1991 г. вошли в состав СНГ. Однако по мере нарастания недовольства темпами интеграции в рамках СНГ, в 1994 году страны региона предприняли попытку интеграции друг с другом. Между Казахстаном, Узбекистаном и Кыргызстаном был заключен договор о создании единого экономического пространства, предусматривающий создание единой таможенной, валютной, бюджетной политики, что ускорило процесс интеграции стран и послужило основой для создания Центрально-Азиатского союза (ЦАС).

В 1998 г. к союзу трех стран присоединился Таджикистан и интеграционное объединение получило название Центрально-Азиатское экономическое сообщество (ЦАЭС), которое объединило усилия стран в таких сферах, как взаимодействие в сфере транспорта, торговли, агрокомплекса, энергетики, охраны окружающей среды.

Результаты реформ в странах Центральной Азии свидетельствуют о необходимости их интеграции для решения внутрирегиональных проблем и для достижения общемировых экономических интересов [1, с.187].

Вопросы интеграции и наиболее эффективного интеграционного взаимодействия стран являются предметом научной дискуссии отечественных и зарубежных ученых.

Голландский ученый Я. Тинберген определял экономическую интеграцию «как процесс создания наиболее желательной структуры мировой экономики с одновременным введением внутри нее элементов координации и унификации, а также исключением искусственных барьеров в ее функционировании».[11]¹

Таджикский ученый Х.А. Ходжаев определяет интеграцию как «экономический процесс, в узком смысле слова представляющий собой форму интернационализации хозяйственной жизни, сводящуюся к переплетению национальных хозяйств и предполагающую проведение согласованной межгосударственной экономической политики» [6, с.10].

Пакистанский ученый М. Мехар определяет значение экономической интеграции как ресурса, который, способствуя сближению экономик разных стран, снижает политическую напряженность. Особенно ярко эта тенденция проявляется при увеличении объемов торговли и трансграничной мобилизации рабочей силы и капитала [10].

Российский ученый А.В. Цой отмечает, что в «XXI в. процессы международной экономической интеграции обретают новые, особенные формы. Этот процесс характеризуется тем, что за последнее двадцатилетие увеличилось количество интеграционных объединений разного типа, отношения которых развиваются независимо от географической близости государств, исторической ментальности и политических мотивов» [7, с.805].

Обобщая мнения ученых, можно сделать вывод, что свободное перемещение товаров, капиталов, человеческих ресурсов через границы государств способствует развитию и укреплению не только экономической, но и политической интеграции, что благоприятствует трансформации экономических союзов в политические.

Страны Центральной Азии обладают значительными энергетическими ресурсами, запасами железных руд, драгоценных металлов. «Интеграционной основой является осознанная необходимость широкого и всестороннего развития торгово-экономического и кооперационного сотрудничества, в перспективе – создание самодостаточного и защищённого общего рынка» [3, с.82]. Важность интеграционных процессов обусловлена поддержкой товаропроизводителей стран Центральной Азии и созданием для них максимально благоприятных условий на рынке стран региона.

В 1997 г. Азиатский банк развития (АБР) начал реализацию программы ЦАРЭС, целью которой являлось развитие регионального сотрудничества. В состав ЦАРЭС вошли Афганистан, Азербайджан, Казахстан, Китай, Кыргызстан, Монголия, Пакистан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан.

Именно благодаря этой программе были реализованы многие региональные проекты, которые в дальнейшем получили развитие и сотрудничество с другими международными организациями. «Именно в этой программе была сформулирована цель - обеспечить

¹ Tinbergen J. (1952). On the Theory of Centralization and Decentralization in Economic Policy. Amsterdam: North-Holland. P.80[11]

региону доступ к мировым транспортным коммуникациям, что можно назвать «глобальным проектом» для Центральной Азии» [5, с.11].

В 2020 году была завершена реализация 10-ти проектов Программы ЦАРЭС, касающихся Таджикистана, а 13 проектов на общую сумму 869 млн долл. США являются действующими, инвестированными в транспортный, торговый и энергетический секторы [2].

Программа ЦАРЭС-2030 определяет проведение экономического сотрудничества стран-участниц в перспективе до 2030 года. «Торговля энергией играет важную роль в стратегиях многих стран-членов ЦАРЭС, и национальные стратегии подчеркивают роль, которую должно играть региональное сотрудничество в обеспечении беспрепятственного ведения торговли» [9].

Важной особенностью ЦАРЭС является реализация его проектов международных финансовых организаций: Всемирного банка, ЕБРР, МВФ, АБР, которые осуществляют инвестирование средств в экономическое сотрудничество стран-участниц объединения. Этим ЦАРЭС принципиально отличается от других региональных интеграционных объединений (СНГ, ЕАЭС, ШОС), финансирование внутри которых осуществляется на уровне правительств.

На рисунке 1 приведены планируемые результаты выполнения программы ЦАРЭС-2030.

Рисунок 1.

Планируемые результаты выполнения программы ЦАРЭС-2030¹

Экономическая и финансовая стабильность	•Повышение региональной макроэкономической стабильности, финансовая интеграция
Торговля, туризм, транспортные коридоры	•Расширенная торговля, конкурентные экономические коридоры
Инфраструктура и экономическая связанность	•Повышение устойчивости региональной инфраструктуры
Сельское хозяйство и водные ресурсы	Расширенная торговля сельскохозяйственной продукцией, эффективное управление трансграничными водными ресурсами

Суммарный товарооборот стран Центральной Азии имеет динамику роста и в 2022 г. составил 16,4 млрд долл. Доля взаимной торговли выросла с 6,4% в объеме внешней торговли в 2014 г. до 9,9% в 2022 г., что свидетельствует об успехах развития региональной экономической интеграции. Вместе с тем в структуре взаимной торговли в регионе значительный удельный вес имеют аграрно-сырьевые товары. Например, в экспорте Туркменистана в Узбекистан преобладает минеральное топливо (92% в структуре экспорта), в экспорте Таджикистана в Казахстан - руды (91%), в экспорте Казахстана в Узбекистан - злаки (29%) [8].

Наибольший объем взаимной торговли имеют Казахстан и Узбекистан (см. таблицу 1). Доля их товарооборота в общем объеме взаимной торговли Центральной Азии в 2022 г. составила 45,2%. Другие значимые торговые связи в регионе: торговля Казахстана и Таджикистана (13,6%), Казахстана и Кыргызстана (11,7%), Кыргызстана и Узбекистана (11,1%) [8].

¹ **Источник:** составлено автором на основании данных CAREC Energy Strategy 2030 [9]

Таблица 1

Объем взаимной торговли стран Центральной Азии в 2022 г., %¹

Экспортеры	Импортёры				
	Казахстан	Кыргызстан	Таджикистан	Туркменистан	Узбекистан
Казахстан		7,3	9,3	2,5	33,5
Кыргызстан	4,4		0,3	0,1	2,1
Таджикистан	4,2	0,1		-	1,5
Туркменистан	6,0	0,4	0,3		8,5
Узбекистан	12,0	9,0	3,8	1,1	

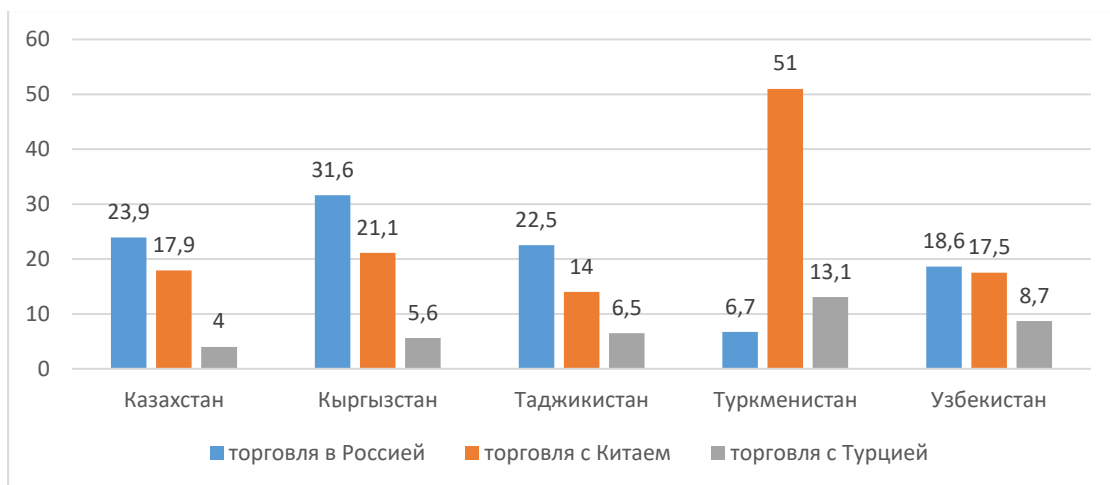
На фоне проведения экономической либерализации Узбекистан начал наращивать внешнюю торговлю, в том числе со странами Центральной Азии, с 2017 г. Доля стран региона во внешнеторговом обороте Узбекистана возрастает, что указывает на опережающий рост его региональной торговли.

Наименьший удельный вес взаимной торговли со странами региона имеет Туркменистан. Наибольший объем торговли наблюдается у него с соседним Узбекистаном, куда поставляется туркменский газ.

Нахождение стран Центральной Азии на стыке транспортных коридоров между Китаем и Россией создает возможности для развития торговли с этими странами. Кроме того, Турция наращивает торговлю с центральноазиатскими странами в рамках тюркоязычной интеграции.

Рисунок 2.

Доля основных торговых партнеров в товарообороте стран Центральной Азии².

Товарооборот стран региона с Китаем за последние 20 лет значительно возрос. Большая часть экспортируемого газа из Туркменистана направляется в Китай по газопроводу, проходящему через территорию Узбекистана и Казахстана. Торговля с Россией, в связи с исторически обусловленной интеграцией со странами региона, превышает объем торговли с Китаем в Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане. Торговля с Турецкой Республикой только начинает развиваться и имеет неплохие перспективы роста.

¹ **Источник:** составлено автором на основании данных «Экономика Центральной Азии: новый взгляд». Доклады и рабочие документы - 22/3. Алматы, Бишкек, Москва: Евразийский банк развития [8]

² **Источник:** составлено автором на основании данных «Экономика Центральной Азии: новый взгляд». Доклады и рабочие документы - 22/3. Алматы, Бишкек, Москва: Евразийский банк развития [8]

Развитию взаимной торговли центральноазиатских государств будут способствовать как структурные факторы (создание торгово-логистической инфраструктуры в приграничных зонах, совместных оптово-распределительных центров и логистических сервисов, развитие финансового сектора и др.), так и политические меры: улучшение тарифных и нетарифных условий, укрепление взаимодействия таможенных и налоговых органов.

Перспективным направлением является торговля высокотехнологичными продуктами между странами региона. На решение данной задачи направлено привлечение иностранных инвестиций в каждую из стран, создание базы для подготовки и привлечения кадров высокой квалификации, развитие кооперации и инфраструктуры в каждой стране.

Понимая высокое значение привлечения иностранных инвестиций, центральноазиатские страны усиленно создают инструменты для их привлечения. На Первом международном инвестиционном форуме в Узбекистане в 2022 г. рассматривалась инициатива по созданию интегрированного инвестиционного пространства для всех стран. Международные банковские институты (МБРР, АБР, ЕБРР) также продолжают финансовую поддержку долгосрочного экономического развития стран Центральной Азии, особенно для финансирования технической помощи и инфраструктурных проектов.

Наиболее важным институтом, который может сыграть важную роль в экономической интеграции Азии и Европы, является Организация экономического сотрудничества (ОЭС), которая в своей деятельности сталкивается с рядом проблем. В частности государствам-членам не хватает соответствующей инфраструктуры и институтов для использования имеющихся ресурсов и обеспечения устойчивого развития. Страны, входящие в оба интеграционных блока, приведены в таблице 2.

Таблица 2

Государства, входящие в ЦАРЭС и ОЭС

Страна	Членство в ЦАРЭС	Членство в ОЭС
Афганистан	+	+
Азербайджан	+	+
Китай	+	
Грузия	+	
Иран		+
Казахстан	+	+
Кыргызстан	+	+
Монголия	+	
Пакистан	+	+
Таджикистан	+	+
Туркменистан	+	+
Турция		+
Узбекистан	+	+

В настоящее время в Центральной Азии наблюдаются видимые признаки возрождения исторических маршрутов. Осуществлена ратификация Таможенной конвенции о международной перевозке грузов с применением различных соглашений и механизмов, позволяющих упростить визовые и таможенные процедуры для водителей большегрузов, бизнесменов и других категорий лиц, пересекающих границу с деловыми целями.

Такие меры осуществлялись руководством ОЭС для восстановления торговых и политических отношений, существовавших между странами Центральной и Южной Азии еще в глубокой древности.

За годы сотрудничества было подписано несколько соглашений об экономическом сотрудничестве и упрощении процедур торговли, в то время как различные двусторонние

и многосторонние организации служат укреплению экономических отношений между странами-членами ЦАРЭС.

Рост взаимной торговли имел место, но ниже ожидаемого, что объясняется отсутствием развитой торговой и транспортной инфраструктуры.

Для преодоления данной ситуации разработан и частично осуществлен план строительства Китайско-Пакистанского экономического коридора (КПЭК), который включает целый комплекс стратегий развития, реализуемый при участии и финансировании КНР.

Рисунок 3.

Составляющие экономического коридора КПЭК

Имеется также ряд других проектов на разных стадиях реализации, улучшающих транспортную доступность между Европой и Азией. Одним из самых крупных проектов является проект Трансазиатской железной дороги (ТЖД), предполагающий строительство железнодорожной сети из Европы в страны Азии. Значительный вклад в реализацию этого проекта принадлежит странам, входящим в ОЭС и ЦАРЭС.

Очевидно, что для интеграции между странами региона необходима совместимость торговой и транспортной инфраструктуры. Отсутствие или недостаточное развитие совместимой инфраструктуры между странами – участниками создает мотивацию для ее строительства или модернизации. Финансирование таких инфраструктурных проектов принесет значительные преимущества в будущем для стран-участниц после интеграции [8].

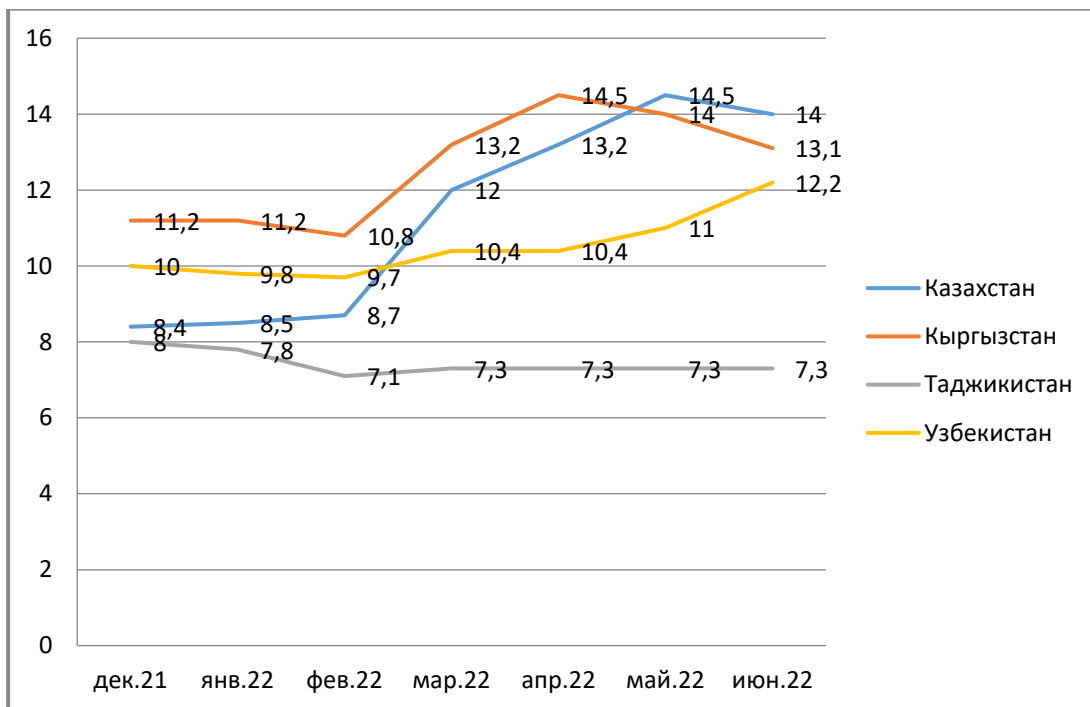
Одной из проблемных областей в развитии торговой и транспортной инфраструктуры является нехватка бюджетных средств у участвующих в проекте развивающихся стран. В современном мире применяются различные варианты финансирования региональных проектов: помощь международных организаций и банковских институтов, «привлечение к проекту государственно-частного партнерства (ГЧП), выпуск инфраструктурных суверенных облигаций, участие в акционерном капитале, государственном финансировании, финансировании частного сектора, институциональном кредитовании и

двусторонних или многосторонних заимствованиях являются возможными вариантами финансирования транспортной инфраструктуры» [4, с.104].

Ситуация с инвестициями в данные мегапроекты осложняется высоким уровнем инфляции в странах Центральной Азии в настоящее время (рисунок 4).

Рисунок 4.

Уровень инфляции в странах Центральной Азии в настоящее время¹

Прогнозы инфляции Азиатского банка развития для Центральной Азии повышены с 8,8% до 11,3% на 2022 год и с 7,1% до 8,1% на 2023 год. Дальнейший рост мировых цен на сырьевые товары и сбои в цепочках поставок из-за войны в Украине усилили инфляционное давление, которое в субрегионе и без того было преобладающим [2].

Таким образом, можно сделать вывод, что страны Центральной Азии имеют давние культурные, торговые и экономические связи. Географическая близость также способствует стремлению к торговой и экономической интеграции. Барьеры для торговли снижаются по мере усиления экономической интеграции. Однако отсутствие развитой торговой и транспортной инфраструктуры тормозит интеграцию между экономиками стран Центральной Азии.

Динамика роста товарооборота центральноазиатских стран между собой свидетельствует об успехах проводимой экономической интеграции. Одной из проблемных областей в развитии торговой и транспортной инфраструктуры является нехватка бюджетных ресурсов. Необходимость привлечения иностранных инвестиций для реализации данных инфраструктурных проектов не вызывает сомнений.

Важной отличительной особенностью интеграционного объединения ЦАРЭС является финансирование его проектов международными финансовыми организациями:

¹ Источник: составлено автором на основании данных Азиатского банка развития [2]

Всемирным банком, АБР и другими международными финансовыми организациями.

К числу крупных инфраструктурных проектов ЦАРЭС, необходимых странам региона, относится проект Трансазиатской железной дороги (ТЖД), Китайско–Пакистанский экономический коридор (КПЭК).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алиева Р.Р. Интеграция - фактор устойчивого развития и стабильности государств Центральной Азии//Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. -Худжанд, 2015. - № 2 (63). - С. 187-198.
2. Азиатский банк развития <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/811076/ado-supplement-july-2022.pdf>
3. Кодиров Ф.А. Принципы интегрированности иностранных инвестиций в национальную экономику//Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. 2008. №2. С.82-88
4. Политов И.Н., Севодин М.А. О влиянии межрегиональной торговли на характер издержек производства//Перспективы науки. – Тамбов, 2014. № 8 (59). С. 103-106
5. Сафранчук И.А. Глобализация в головах. Центральная Азия и Евразийская интеграция // Россия в глобальной политике. 2015. Т. 13. № 1. С.11-18
6. Ходжаев Х.А. Особенности развития интеграционных процессов Республики Таджикистан со странами СНГ: автореф. дис. канд. экон. наук, Худжанд, 2011. – 24 с.
7. Цой А.В. Евразийский экономический союз как специфическая форма международной экономической интеграции//Региональная экономика: теория и практика. 2018. №5 (452). С.805-815.
8. Экономика Центральной Азии: новый взгляд. Доклады и рабочие документы -22/3.- Алматы, Бишкек, Москва: Евразийский банк развития https://www.oilworld.ru/data/postfiles/335036/EDB_2022_Summary_The-Economy-of-CA_rus.pdf
9. CAREC Energy Strategy 2030 <https://www.carecprogram.org/uploads/CAREC-Energy-Strategy-2030-ru.pdf>
10. Mehar, M. A. *Economic Integration in Central Asia Regional Economic Cooperation Member Countries: Financing Economic Corridors and Sovereign Bonds Market*. ADBI Working Paper 1109. Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available: <https://www.adb.org/publications/economic-integration-carec-member-countries>
11. Tinbergen J. (1952). *On the Theory of Centralization and Decentralization in Economic Policy*. Amsterdam: North-Holland. <https://garfield.library.upenn.edu/classics1986/A1986C401200001.pdf>

REFERENCES

1. Alieva R.R. *Integration - a Factor of Sustainable Development and Stability of the Central Asian States*// *Bulletin of Tajik State University of Law, Business and Politics. Series of Social Sciences*. - Khujand, 2015. - № 2 (63). - PP. 187-198.
2. Asian Development Bank <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/811076/ado-supplement-july-2022.pdf>
3. Kodirov F.A. *Principles of Integration of Foreign Investments into the National Economy*/ *Bulletin of Tajik National University. Series of Natural Sciences*. -2008. -No.2. -PP.82-88.
4. Politov I.N., Sevodin M.A. *On the Impact of Interregional Trade on the Nature of Production Costs*//*Prospects of Science*. – Tambov, 2014. -№ 8 (59). - PP. 103-106.
5. Safranchuk I.A. *Globalization in the Heads. Central Asia and Eurasian Integration // Russia in Global Affairs*. -2015. -Vol. 13, No. 1. -PP.11-18.

6. *Khodzhaev H.A. Features of the Development of Integration Processes of the Republic of Tajikistan with the CIS Countries: abstract of the dissertation of the Candidate of Economic Sciences: Khujand, 2011. – 24 pp.*
7. *Tsoi A.V. The Eurasian Economic Union as a Specific Form of International Economic Integration//Regional economy: theory and practice. -2018. -№5 (452). - PP.805-815.*
8. *The Economy of Central Asia: A New Look. Reports and Working Papers 22/3. Almaty, Bishkek, Moscow: Eurasian Development Bank https://www.oilworld.ru/data/postfiles/335036/EDB_2022_Summary_The-Economy-of-CA_rus.pdf*
9. *CAREC Energy Strategy 2030 <https://www.carecprogram.org/uploads/CAREC-Energy-Strategy-2030-ru.pdf>*
10. *Mehar, M. A. Economic Integration in Central Asia Regional Economic Cooperation Member Countries: Financing Economic Corridors and Sovereign Bonds Market. ADBI Working Paper 1109. Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available: <https://www.adb.org/publications/economic-integration-carec-member-countries>*
11. *Tinbergen J. (1952). On the Theory of Centralization and Decentralization in Economic Policy. Amsterdam: North-Holland. <https://garfield.library.upenn.edu/classics1986/A1986C401200001.pdf>*

УДК: 338.22:004

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-104-113

МАСЪАЛАҲОИ *Мирзоалиев Абдурашид Абдунабиевич, н.и.и., дотсенти*
РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ *ДДТТ; Тулиев Муҳаммадулло Сарваркулович, н.и.и.,*
РАҚАМӢ *ДДТТ; Холиқова Парвина Исматуллоевна, унвонҷӯи*
ДДТТ (Душанбе, Тоҷикистон)

ВОПРОСЫ *Мирзоалиев Абдурашид Абдунабиевич, канд.экон.наук,*
РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ *доцент ТГУК; Тулиев Мухаммадулло Сарваркулович,*
ЭКОНОМИКИ *канд.экон.наук, ТГУК; Холикова Парвина Исматуллоевна,*
соискатель ТГУК (Душанбе, Таджикистан)

THE DIGITAL *Mirzoaliev Abdurashid Abdunabievich, PhD in*
ECONOMY DEVELOPMENT *Economics, Associate Professor of TSUC;*
ISSUES *Tuliev Muhammadullo, Sarvarkulovich, Ph.D in*
Economics, TSUC; Kholikova Parvina Ismatulloevna,
Researcher, TSUC (Dushanbe, Tajikistan)
e-mail: mukhammad.ali.82@mail.ru

Масъалаҳои ташаккул ва рушди иқтисодиёти рақамӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудааст. Асоснок карда шудааст, ки яке аз унсурҳои асосии ташаккули иқтисодиёти рақамӣ технологияҳои рақамӣ ба ҳисоб меравад. Чӣхати татбиқи технологияҳои рақамӣ, бунёди системаҳои пуриқтидори рақамӣ ва дар ин замина ба вуҷуд овардани низомҳои ягонаи электронӣ, ки аз ҷузъҳои марказии иқтисодиёти рақамӣ маҳсуб меёбад, дар асоси назарияҳои илмӣ, таҷрибаи пешоҳанги хориҷӣ тавсияҳои илман асоснок пешниҳод карда шудааст. Қайд гардидааст, ки ташаккули иқтисодиёти рақамӣ танҳо бо истифодаи технологияҳои рақамӣ маҳдуд намешавад ва барои тезонидани раванди зикргардида ҷалби сарчашмаҳои молиявӣ, мутахассисони ихтисосманди соҳаҳои рақамӣ, инчунин танзими механизми қарзию молиявӣ, андозӣ ва коркарди маҳсулоти нави рақамӣ тақозо карда мешавад. Таъкид гардидааст, ки барои рушди саривақтии иқтисодиёти рақамӣ таҷдиди инфрасохтори алоқа ва бо интернетӣ баландсуръат таъмин намудани субъектҳои хоҷагидорӣ муҳим ва саривақтӣ мебошад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти рақамӣ, технологияҳои рақамӣ, инфрасохтори телекоммуникационӣ, ҷомеаи иттилоотӣ, интернетӣ баландсуръат, маҳсулоти рақамӣ, низомҳои электронӣ

Рассматриваются вопросы становления и развития цифровой экономики. Обосновано, что одним из основных элементов формирования цифровой экономики являются цифровые технологии. На основе анализа научных теорий и передового зарубежного опыта предложены научные рекомендации по внедрению цифровых технологий, созданию мощных цифровых систем и по созданию в этом контексте надёжных электронных систем, которые считаются основной составляющей цифровой экономики. Отмечается, что формирование цифровой экономики не ограничивается использованием цифровых технологий и для ускорения этого процесса необходимо привлечение финансовых ресурсов, квалифицированных специалистов в цифровой сфере, а также регулирование кредитно-финансового механизма, налогообложения и разработка новых цифровых продуктов. Подчёркивается, что для развития цифровой экономики очень важно обновить коммуникационную инфраструктуру и обеспечить высокоскоростным Интернетом коммерческие и хозяйствующие субъекты.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые технологии, телекоммуникационная инфраструктура, информационное общество, скоростной Интернет, цифровые продукты, электронные системы

The article deals with the formation and development of digital economy. One of the key elements in the formation of digital economy is digital technology. So the authors give scientifically based recommendations on the use of digital technologies, the creation of powerful digital systems and, on this basis, the creation of a unified electronic systems based on scientific theories and advanced foreign experience. It is noted that the formation of digital economy is not limited to the use of digital technologies, but to accelerate this process, it is necessary to attract financial resources, qualified specialists in digital sphere, as well as to regulate credit and financial mechanisms, taxation and the development of new digital products in the digital economy. The article considers that in order to ensure its timely development, it is necessary to modernize the communication infrastructure and provide business entities with high-speed Internet in a timely manner.

Keywords: digital economy, digital technologies, telecommunications infrastructure, information society, smart internet, digital products, electronic systems

Чомеаи муосири рақамӣ аз дигар шакли чомеаҳо бо суръати баланди интиқоли иттилоот, нигоҳдории ҳаҷми бузурги иттилоот дар дастгоҳҳои хотира, суръати бузурги ҷустуҷӯ ва шинохти иттилоот дар пойгоҳҳои гуногуни маълумот ва микёси глобалии интиқол ва паҳнкунии иттилоот фарқ мекунад. Ҳамаи инҳо боиси босуръат паҳн шудани донишҳои илмӣ гардиданд, ки ба прогресси илмию техникӣ ва тағйири ҳолати иҷтимоии инсоният таъсири калон расонд.

Дар замони муосир рушди соҳаҳои дар низоми иқтисодиёти миллӣ амалкунанда бидуни истифодаи самараноки технологияҳои муосири рақамӣ имконнопазир аст. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ташаккул ва рушди иқтисодиёти рақамӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки меҳвари асосии таҳқиқотро баррасии паҳлуҳои гуногуни он ташкил медиҳад.

Рақамикунонии иқтисодиёт ҳамеша дар меҳвари тавачҷӯҳи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дошта, дар паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, ки ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ барои рушди минбаъдаи соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ ниҳоят муҳим мебошад [1].

Аз ин лиҳоз, вобаста ба ҳадафи мазкур ҳалли як қатор вазифаҳо пеш гузошта шудааст:

- ✓ таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣю амалии рушди иқтисодиёти рақамӣ;
- ✓ мушаххаснамоии мушкilotи ба рушди иқтисодиёти рақамӣ таъсиррасон;
- ✓ пешниҳоди тавсияҳо ҷиҳати рушди инфрасохтори иқтисодиёти рақамӣ ва ғайраҳо.

Дар таҳқиқоти пажӯҳишгарони хориҷӣ ва ватанӣ бо мафҳуми «ҷаҳони рақамӣ», «чомеаи иттилоотӣ», «фазои иттилоотӣ», «чомеаи донишбунёд», «чомеаи баъдисаноатӣ», «чомеаи технологиябунёд», «чомеаи вертуали - маҷозӣ», «солами виртуалӣ - маҷозӣ», «иқтисодиёти сабз», «иқтисодиёти шабакавӣ», «иқтисодиёти интернетӣ», «иқтисодиёти иттилоотӣ», «иқтисодиёти инноватсионӣ» «иқтисодиёти нав» вохӯрдан мумкин аст. Асоси пайдоиши мафҳумҳои зикргардидаро татбиқи технологияҳои рақамӣ, яъне рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ ташкил дода, онро ҳамчун падидаи навбатӣ дар ташаккули иқтисодиёти зудрушдкунандаи муосир номидан мумкин аст, ки боиси ба миён омадани мафҳуми «иқтисодиёти рақамӣ» гардидааст.

Таҳлили маводҳои илмӣ шаҳодат медиҳад, ки иқтисоди рақамӣ (веб, иқтисоди интернетӣ ё иқтисодиёти электронӣ) фаъолияти иқтисодии бо татбиқи технологияҳои рақамӣ асосёфта мебошад. Асоси рушди савдои электронӣ ва тичорати электрониро истехсоли маҳсулот ва хизматрасониҳои рақамӣ ташкил медиҳанд. Дар шароити иқтисодиёти рақамӣ пардохтҳо барои хизматрасониҳо аксар вақт бо аъёри рақамӣ (пулҳои электронӣ) анҷом дода мешаванд.

Дар муҳовараи электронии glossary.ru оид ба шарҳи ин падида чунин таъриф пешниҳод гардидааст: «иқтисодиёти шабакавӣ (network economy) - фаъолияти хоҷагидорие мебошад, ки бо ёрии шабакаҳои электронӣ - рақамӣ амалӣ карда мешавад.

Аз лиҳози технологӣ, иқтисоди шабакавӣ фаъолияти иқтисодие мебошад, ки дар он шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ метавонанд бо ҳам ҷиҳати амалишавии мақсади муштарак робита намоянд ва ё дар иртиботи доимӣ қарор дошта бошанд» [5].

Технологияҳои рақамӣ асоси рушди иқтисодиёт буда, мавқеи он дар ташаккули соҳаҳои иқтисодиёт ба тадриҷ боло меравад. Татбиқи технологияи рақамӣ имконият медиҳад, ки дар баробари таъмини самаранокии равандҳои истеҳсолот ва бизнес ҳолати рушди иқтисодиёт куллан тағйир ёфта, дар заминаи он тарзи ҳаётгузаронӣ, маданият ва рафтори ҷамъиятӣ низ дигаргун шаванд. Аз ин ҷо хулоса бармеояд, ки барои таъмини рушди устувори иқтисодиёт истифодаи мақсадноки технологияҳои рақамӣ ва таҳқиқи масъала ниҳоят муҳим ва саривақтӣ мебошад.

Соли 1995 мутахассис дар соҳаи бизнес ва кансалтинг аз кишвари Канада, Доналд Тапскотт барои ифода намудани раванди нав дар иқтисодиёти ҷаҳон мафҳуми «иқтисодиёти рақамӣ» (digital economy) - ро пешниҳод намуд. Дар таҳқиқоти худ Д. Тапскотт нишон медиҳад, ки ҷӣ тавр дар зери таъсири технологияи иттилоотӣю коммуникатсионӣ (ТИК), пеш аз ҳама, робитаи миёни одамон ба таври фосилавӣ, новобаста аз мавқеи географӣ ва соҳаи фаъолият, зисту зиндагии онҳо тағйир ёфт ва меёбад.

Ҳамин тариқ хизматрасониҳои электронӣ яке аз ҷузъҳои асосии иқтисодиёти рақамӣ маҳсуб ёфта, минбаъд гурӯҳбандии онҳо пешниҳод карда мешавад.

Ҷадвали 1.

Таснифи хизматрасониҳои электронӣ дар шароити рақамикунонии соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ*

Меъёри таснифи гурӯҳ	Намуд, хусусияти хизматрасонӣ
Ҳамкории субъектҳо	Хизматрасонии электронӣ байни шахрвандон, давлат ва сохторҳои он, корхонаю ташкилот.
Шакли пардохт	Нақдӣ, ғайринақдӣ.
Субъектҳои пешниҳодкунандаи хизматрасонӣ	Мақомоти давлатӣ; Ташкилоти тичоратӣ; Ширкатҳои пешниҳодкунандаи хизматрасониҳои электронӣ.
Воситаи дастрасӣ	Тариқи технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ, шабакаи Интернет.
Пешниҳоди хизматрасонӣ вобаста ба намудҳои хизматрасониҳои электронӣ	Намуди хизматрасониҳои электронӣ: бонкӣ, нақлиётӣ, сохтмон, коммуналӣ, маъмурӣ, гумрукӣ, логистӣ, суғуртавӣ, таҳсилот, молиявӣ, андозӣ, истеҳсолӣ, тичоратӣ, лонҷакашию конструкторӣ, кишоварзӣ ва ғ.
Вобаста аз суръати пешниҳод	Суст, миёна, баланд.
Вобаста аз макони пешниҳод	Дар сатҳи ҷумҳуриявӣ, минтақавӣ, байни ширкату корхонаҳо, бидуни марз.
Принсипҳои дастрасӣ	Ҳатмӣ, ихтиёрӣ, муваққатӣ, доимӣ.
Вобаста ба соҳаи пешниҳоди хизматрасонӣ	Хизматрасониҳои электронӣ дар соҳаи нақлиётӣ; молия; гумрук, бонқдорӣ, тичоратӣ, мақомоти давлатӣ, тичоратӣ, кишоварзӣ, истеҳсолот, суғурта, маориф ва ғ.
Истифодабарандагони хизматрасонӣ	Аҳоли, мақомоти давлатӣ, ташкилоти тичоратӣ, субъектҳои хоҷагидорӣ

**Сарчашма:* таҳияи муаллифон.

Таҳлили гурӯҳбандии хизматрасониҳои электронӣ нишон медиҳад, ки ташаккули иқтисодиёти рақамӣ аз истеҳсол, пешниҳоди маҳсулот ва хизматрасониҳои рақамӣ вобаста мебошанд.

Бояд зикр намуд, ки истифодаи технология дар раванди идоракунии дар миёни олимони шӯравӣ ҳанӯз аз нимаи дуюми асри XX оғоз шуда буд. Солҳои 60 – уми асри гузашта дар Институти кибернетикаи ИҶШС таҳти роҳбарии В.М. Глушков дар бораи автоматикунонии равандҳои идоракунии тариқи низомҳои автоматикунонидашуда корҳои илмӣ мушаххас анҷом дода шудааст. Ин таҳқиқот боис гардид, ки дар ИҶШС мошинҳои электронии нахустин бо номи “Мир1” сохта шаванд. Дар заминаи он ташкили низомии ягонаи идоракунии оғоз шуд ва то андозае ин низом муваффақ гардид. Бо таъя ба сарчашмаҳои муътамади илмӣ метавон асоснок намуд, ки саҳми олимони шӯравӣ дар пайдоиши мафҳуми рақамикунонӣ, ки онро истифодаи технологияҳо дар раванди идоракунии ташкил меод, бениҳоят калон аст.

Ҳанӯз соли 1944 академик В.И. Вернадский муайян намудааст, ки ибтидои ноосфера марҳилаи муҳими ба вучуд овардани системаи ягонаи иттилоот дар ҳаёти инсоният мебошад.

Ба андешаи аксарияти муҳаққиқони илмӣ иқтисодиёт инфрасохтори шабакавӣ омили асосии рушди иқтисодиёти рақамӣ мебошад. Дар ҳақиқат, ба андешаи мо низ, дар ҳамин давра омили асосии рушди бозорҳои рақамиро тақмили инфрасохтори шабакавӣ, таъмини сифати дастрасӣ, ҳам аз лиҳози физикӣ ва ҳам рақамӣ (электронӣ) ташкил дода, рушди устувори иқтисодии кишварро, ки дар заминаи дастрасӣ ва мубодилаи маҳсулот дар бозорҳои рақамӣ ба вучуд меояд, дарк намудан мумкин аст [9, p. 65 - 77].

Дар идома ба таҳлили нуктаҳои илман асоснокшудаи мепардозем, ки моҳияти аслии иқтисодиёти рақамиро инъикос менамояд. Мафҳуми иқтисодиёти рақамӣ дар корҳои илмӣ Ф. Мирзоахмедов, Н. Сафоев [4, с. 182-188], О.В. Чистякова, А.В. Бабкин [7, с. 132-152], Р.С. Исаев [3, с. 39-47], V. Avramenko, V. Kostina, A. Lazareva, T. Petrova, L. Burmistrova [8, p. 23-26], W. Usman [11] мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Пажӯҳишгарони зикргардида гарчанде тамоми паҳлӯҳои иқтисодиёти рақамиро баррасӣ карда бошанд ҳам, таърифи мушаххаси ин мафҳумро пешниҳод накардаанд. Ба андешаи мо *иқтисодиёти рақамӣ* – дар заминаи технологияҳои рақамӣ истифода намудани хизматрасониҳои электронӣ мебошад, ки боиси ба вучуд омадани робитаи мустақим ва рушди хоҷагиҳои гуногуни дар низомии иқтисодиёти миллии амалкунанда, инчунин сохторҳои ҷамъиятӣ дар муҳити маҷозӣ мегардад ва барои алоқамандии субъектҳои иқтисодӣ новобаста аз минтақаҳои ҷойгиршавӣ мусоидат менамояд.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулоса расид, ки ташкили иқтисодиёти рақамӣ яке аз вазифаҳои стратегияи кишвари мо маҳсуб меёбад. Солҳои охир масоили рақамикунонӣ беш аз пеш тамоми соҳаҳои иқтисоди Тоҷикистонро фаро гирифта истода аст. Мусаллам аст, ки дар муҳити рақамӣ масъалаи мутобиқсозӣ ба шароити ҷаҳони зудтағйирёбанда, муҳити беруна, қабул, коркарди ғаврии иттилоот ва рафъи таҳдидҳо ва хатарҳои иттилоотӣ-компютерӣ боз ҳам муҳим мегардад.

Тағйир додани муносибатҳои мавҷудаи иқтисодӣ ва қабули барномаҳои рушд бо мақсади гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ самти асосии сиёсати иқтисодии давлат аз буда, бояд азнавсозии тамоми соҳаҳои иқтисодиётро дар заминаи технологияҳои рақамӣ таъмин намояд.

Иқтисоди рақамӣ фаъолияти истеҳсоли ва иқтисодие мебошад, ки унсури асосии он миқдори зиёди маълумоти рақамист. Коркарди онҳо метавонад самаранокии равандҳои истеҳсол, ташаккули ҳаёти ҷамъиятӣ, инчунин системаи идоракунӣ корхонаҳоро беҳтар созад [10, с. 793-796].

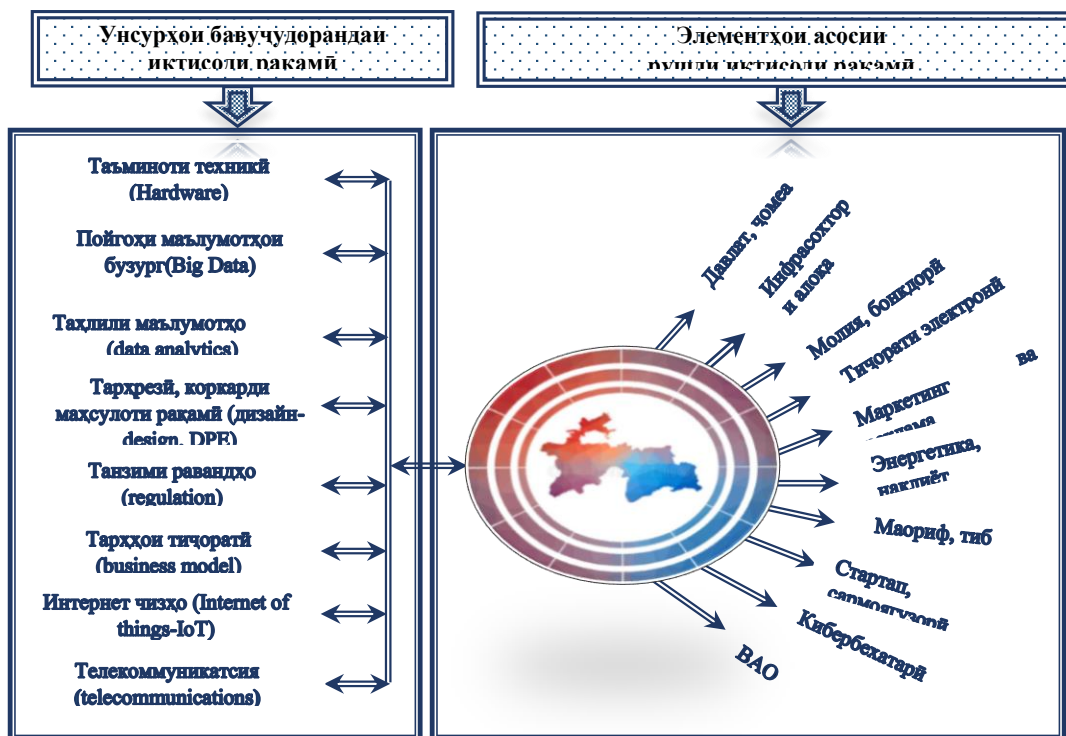
Барнома ва афзорҳои махсус дар асри технологияи рақамӣ, гузариш ба иқтисодиёти рақамиро ба вучуд оварда, ҷамъоварии маълумоти соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, инчунин

самтҳои алоҳидаи истеҳсолот ва хизматрасонии онро такмил медиҳад [2, с. 189-216].

Қорӣ намудани технологияҳои ба истилоҳ «хушманд» асоси бунёди иқтисоди рақамӣ мебошад. Имрӯз тамоми ширкатҳои бузург ва сохторҳои корпоративии фаромиллӣ ба рушди ин технологияҳо ғаёлона сармоягузори мекунанд. Дар як қатор кишварҳои хориҷӣ, аз ҷумла дар Иттиҳоди Аврупо, халиҷи Форс, кишварҳои Осиё мафҳуми «шаҳри хушманд», ки зерсохтори бунёди ва зехниро дар бар мегирад, маъмул шудааст. Консепсияи «шаҳри хушманд» дар кишварҳои ба мисли Сингапур, ИМА, Канада, Ҷопон, Испания, Фаронса, Мароқаш, Нидерландия, Финландия, Чин, АМА, Кореяи Ҷанубӣ, Қазоқистон бомуваффақият татбиқ шуда истодааст.

Расми 1.

Унсурҳои асосии ташаккулдиҳандаи иқтисодиёти рақамӣ [6, с. 45]

Ба андешаи мо татбиқи муваффақи консепсияи «шаҳри хушманд» «smart city» дар дилхоҳ кишвар ба фароҳам овардани инфрасохтори муосир алоқамандии зич дорад. Бинобар ин, такмили инфрасохтори соҳа, бунёди системаҳои рақамӣ бояд дар асоси нишондоди расми 1. сурат гирад.

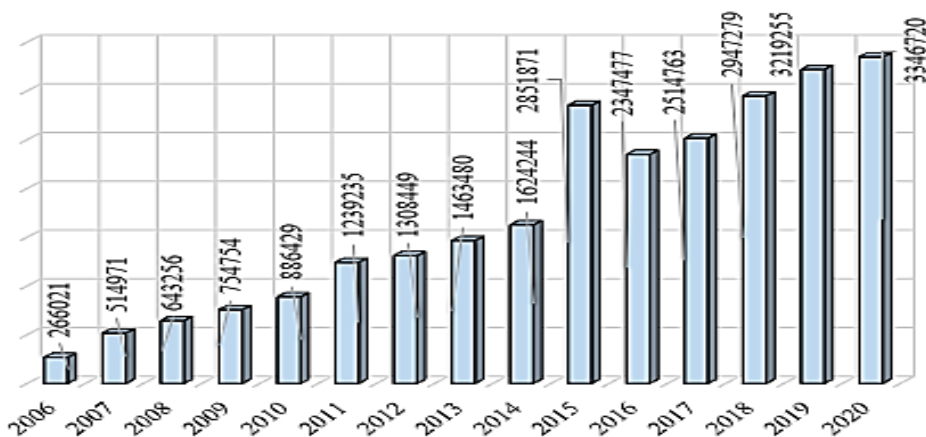
Айни замон тамоюли асосии пешравӣ дар самти рушди иқтисодиёти рақамӣ дар аксарияти кишварҳои ҷаҳон, хусусан кишвари мо мушоҳида намешавад. Бояд гуфт, ки иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон аз кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, ки дар онҳо ташаккул ва коркарди массивҳои азими иттилооту дониш бо ёрии технологияҳои пешрафтаи IT ва Smart ва системаву дастгоҳҳои пуриқтидори ҳисоббарорӣ ба воқеияти рӯзмарра табдил ёфта истодааст, ба таври назаррас ақиб мондааст.

Минбаъд таҳлили васеъ дар доираи яке аз унсурҳои асосии бавучудоварандаи иқтисодиёти рақамӣ сурат мегирад.

Мавриди зикр аст, ки дар бозори хизматрасониҳои электронӣ тағйироти кулӣ ба амал омад. Агар дар соли 1997 дар ин бозор ҳамагӣ як оператори Интернет ва як ширкати мобилӣ амал карда бошад, алҳол, шумораи ин ширкатҳо ба 16 адад расидааст ва онҳо дар раванди пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ аз технологияи пешқадам истифода менамоянд. Дар шароити феълӣ бозори хизматрасониҳои электрониро вобаста ба шумораи ширкатҳои пешниҳодкунандаи хизматрасониҳои Интернет бозори рақобатпазир номидан мумкин аст. Дар ин бозор дар баробари ширкатҳои миллий, ширкатҳои хориҷӣ низ амал менамоянд. Шумораи истифодабарандагони хизматрасониҳои интернетӣ давра ба давра зиёд шуда истодааст (расми 2).

Расми 2.

Динамикаи шумораи воқеии истифодабарандагони Интернет дар давоми солҳои 2006-2020, нафар

**Сарчашма: таҳияи муаллифон*

Натиҷаи таҳлили расми 2 нишон медиҳад, ки шумораи истифодабарандагони Интернет дар давоми солҳои мушоҳидашаванда, яъне аз соли 2020 нисбат ба соли 2006 то 12,58 маротиба тағйир ёфтааст. Нишондиҳандаи мазкур дар соли 2020 3346740 нафарро ташкил мекард. Омили асосии кам шудани истифодабарандагони Интернет дар давоми солҳои таҳлили аз нав ба қайдгирии симкортҳои алоқаҳои мобилӣ ва нархгузорӣ мебошад. Ҳангоми таҳлили муқоисавии шумораи истифодабарандагони Интернет муайян гардидааст, ки қисми зиёди истифодабарандагони шабака барои пайваستшавӣ ба Интернет аз телефонҳои мобилӣ ва планшет истифода менамоянд, ки онро «Интернети мобилӣ» ном мебаранд.

Мувофиқи таҳлилҳо ва омӯзиши таҷрибаи хориҷии пешрафта, бояд арзиши Интернет давра ба давра кам гардида, ҷойи онро дигар намудҳои хизматрасониҳои электронӣ гиранд. Аз ҷумла, ин гуна хизматрасониҳоро хизматрасониҳои электронии бонкӣ, молиявӣ, гумрукӣ, андозситонии электронӣ, умуман ҳамаи намуди хизматрасониҳои электронӣ ба аҳоли ва корхонаҳо ташкил медиҳанд. Вобаста ба меъёрҳои пешбинигардидаи марҳилаи аввали рушди иқтисодии рақамӣ, бояд дар заминаи шабакаи Интернет хизматрасониҳои блокчейн ва майнинг, ки боиси шаффофияти пардохт, хусусан муносибатҳои молиявии электронӣ дар сатҳи миллий ва байналмилалӣ мегардад, зарур мешуморем. Ин шакли фаъолият ба беҳсозии фаъолияти субъектҳои пешниҳодкунандаи хизматрасониҳои Интернет алоқаманд мебошад. Дар ҷадвали 2 миқдори истифодабарандагони Интернет аз тарафи субъектҳо оварда шудааст.

Чадавли 2.
Миқдори истифодабарандагони шабакаи Интернет вобаста ба субъектҳои неиниҳодкунандаи хизматрасониҳои электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми солҳои 2014-2020*

№	Ширкатҳо	Солҳо									Фарқият 2020-2014 (+; -)	Тағйирот 2020/2014 (мар.)
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020				
1.	ҚСП «ТТ Mobil»	821619	496732	487218	664592	742869	892133	870892	49273	1,06		
2.	ҚДММ «Teel»	829385	863454	870405	961621	1090285	1164811	1187018	357633	1,43		
3.	ҚДММ «Интерком»	35	44	44	52	611	653	656	621	18,74		
4.	ҚДММ «Вавилон-Т»	1584	16869	17923	10560	8497	8076	13109	11525	8,28		
5.	ҚДММ «Вавилон мобайл»	674914	620080	535927	568787	704448	755840	821907	146993	1,22		
6.	ҚДММ «Истара»	318	310	301	260	254	278	237	-81	75%		
7.	ҚДММ «Таком»	1005538	842004	448999	296030	381144	374343	426751	-578787	42%		
8.	ҚСП «Телеком-технологӣ»	2071	3351	4105	4105	4176	4145	4021	1950	1,94		
9.	ҚДММ «Сатурн-онлайн»	4331	4331	5462	1839	3384	3377	-	-	-		
10.	ҚДММ «Тоҷиктелеко М»	3953	4590	5483	6567	11611	15206	20761	16808	5,25		

*Сарчашма: аз тарафи муаллифрон дар асоси маълумоти Агентии омори назди Президенти ҶТ; Омори солони ҶТ. - Душанбе: АОННҶТ, 2015. - С. 313; Тоҷикистон 25-соли истиқлолияти давлатӣ. маҷмуи омори Агентии омори назди Президенти ҶТ. - Душанбе: АОННҶТ, 2016. - С. 353; Агентии омори назди Президенти ҶТ; Омори солони ҶТ. - Душанбе: АОННҶТ, 2017. - С. 330; Омори солони ҶТ. - Душанбе: АОННҶТ, 2018. - С. 333; Омори солони ҶТ. - Душанбе: АОННҶТ, 2019. - С. 325 Омори солони ҶТ. - Душанбе: АОННҶТ, 2020. - С. 341; Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ маҷмуи омори АОННҶТ, Душанбе – 2021. С. 506 таърихи иҷодасан.

Мувофиқи таҳлилҳои гузаронидаи мо (ҷадвали 2) миқдори истифодабарандагони шабакаи Интернет вобаста ба субъектҳои пешниҳодкунандаи хизматрасонӣ дар давоми солҳои 2014-2020 ба андозаи: ҚСП «ТТ Mobil» + 1,06 маротиба, ҚДММ «Tcell» + 1,43 маротиба, ҚДММ «Интерком» 18,74 маротиба, ҚДММ «Вавилон-Т» + 8,28 маротиба, ҚДММ «Вавилон мобайл» + 1,22, ҚДММ «Истэра» – 75%, ҚСК «Таком» – 42%, ҚСП «Телеком технолоджи» +1,22 маротиба, ҚДММ «Сатурн онлайн» – дар соли 2020 шумораи истифодабарандагони интернет надорад, ҚДММ «Тоҷиктелеком» +5,25 маротиба тағйир ёфтааст. Давоми солҳои охир дар мамлакат 6 ширкат: Асосиатсияи «Гарена», ҚДММ «Тоҷиклинк», ҚДММ «Ошно групп», ҚДММ «Исател», ҚДММ «Шабакаи Осмонӣ», ҚДММ «Технологияҳои Транс-Телематикӣ» ба пешниҳоди хизматрасониҳои интернетӣ машғул мебошанд.

Намуди номбаргардидаи технологияи дастрасӣ ба Интернет технологияи ҷадиди пешниҳоди хизматрасониҳои алоқаи мобилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, воситаи муосири хизматрасонии телекоммуникатсионӣ мебошад ва ба шумораи васеи истифодабарандагон пешниҳод карда мешавад.

Аз ин лиҳоз, мо дар раванди таҳқиқот монеаҳоеро муайян намудем, ки бартарф намудани онҳо дар марҳилаи аввали гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисоди рақамӣ хеле зарур мебошад:

- ✓ аз воридот вобаста будани маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ;
- ✓ аз кафолати пурраи ҳуқуқӣ бархурдор набудани ашхоси ба фаъолияти соҳибқориҳои электронӣ машғулбуда;
- ✓ аз меъёри воқеӣ кам будани даромади аҳоли;
- ✓ гаран будани арзиши хизматрасонӣ, ки тариқи воситаҳои электронӣ пешниҳоди аҳоли ва дигар ниёзмандон қарор дода шудааст;
- ✓ истифода нагардидани имкониятҳои муосири технологияи иттилоотӣ коммуникатсионӣ, ки дар натиҷаи таҳаввулоти илмӣ-техникии муосир фароҳам омадааст;
- ✓ кам будани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти ватанӣ;
- ✓ дараҷаи нокифояи даромади аҳоли;
- ✓ ба меъёрҳои ҷомеаи иттилоотӣ ҷавобгӯ набудани омодагии электронии шахрвандон;
- ✓ рушди нокифояи навҳои гуногуни бизнеси электронӣ тариқи Интернет;
- ✓ фаъол набудани шабакаҳои миллӣ ва маҳаллии интиқоли маҳсулоту хизматрасонӣ дар шакли электронӣ;
- ✓ ҷалби ками сармоягузори ба рушди инфрасохтори рақамӣ;
- ✓ норасоии мутахассисони баландсуръат ва ғайра.

Ташаққули иқтисодии рақамӣ ба ҳалли мушкилоти болозикр вобаста буда, аз ташкили шакли нави корхонаҳои дар муҳити маҷозӣ фаъолияткунанда ва рушди тичорати электронӣ алоқаманд мебошад. Дар баробари истифодаи васеи имкониятҳои мавҷудаи техникаӣ ва технологӣ, нерӯи зеҳнии қавӣ дар истеҳсолот рушди минбаъдаи иқтисоди рақамӣ ба таҳияи концепсия ва стратегияи мушаххаси илмӣ вобастагии зиёд дорад.

Барои бартараф намудани мушкилоти мавҷуда аз ҳама муҳим ҷалб намудани сармоягузори ҷиҳати рақамикунони соҳаҳо, тақмили инфрасохтори соҳаҳои рақамӣ, таъмини субъектон бо интернетӣ баландсуръат, ҷалби мутахассисони касбӣ ва ғайра ниҳоят зарур мебошад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 21.12. 2021. // [Захираи электронӣ]-Тарзи дастрасӣ: <http://president.tj/node/19088>(Санаи воридишавӣ: 04.11. 2022с).

2. Воронцовский А. В. Цифровизация экономики и ее влияние на экономическое развитие и общественное благосостояние. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. Т. 36. Вып. 2 С. 189 – 216.
3. Исаев Р.С., Тулиев М. С. Вопросы моделирования оказания электронных услуг в условиях цифровой экономики / М.С. Тулиев, Р.С. Исаев // Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук. – 2020. – № 2 (83). – С. 39-47.
4. Мирзоахмедов Ф., Сафоев Н. Аналитический обзор цифровой экономики зарубежом и в Таджикистане // Цифровая экономика в социально-экономическом развитии России: взгляд молодых: сборник статей и тезисов докладов XV Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов (26 февраля 2019 г.) / Уральский филиал Финуниверситета. – Москва: Перо, 2019. – С. 182-188.
5. Сомонаи муҳовараи электрони glossary.ru Речаи дастрасаї: http://glossary.ru/cgi-bin/gl_find.cgi?ph=%F6% &action.x=36&action.y=7 (вақти даромад 10.06.2022)
6. Тӯлиев М.С. Ташаққул ва рушди бозори хизматрасониҳои электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. н.и.и. 08.00.05: Тӯлиев Муҳаммадулло Сарварқулович. Душанбе – 2021. 168 с.
7. Чистякова, О.В. Бабкин, А.В. Особенности функционирования предпринимательских структур в условиях цифровой экономики / О.В. Чистякова, А.В. Бабкин //Тенденции развития экономики и промышленности в условиях цифровизации / под ред. д-ра экон. наук, проф. А. В. Бабкина. – СПб: Издательство Политехнического университета, 2017. С.132-152
8. Avramenko V., Kostina V., Lazareva A., Petrova T., Burmistrova L. Digital economy /V. Avramenko, V. Kostina, A. Lazareva, T. Petrova, L. Burmistrova // В сборнике: Актуальные вопросы России и мира. Материалы II научно-практической конференции. Астрахань, 2021. С. 23-26.
9. Oliinyk D., Nizhnyi D. Conceptual framework for the digital transformation of the economy and society / Oliinyk D., Nizhnyi D. // В книге: The balanced development of national economy under the conditions of modern world transformations. Daugavpils, 2019. P. 65-77.
10. Pomerantseva P.P., Lebedev D.A. The role of big data in the digital economy / P.P. Pomerantseva, D.A. Lebedev // Интеллектуальные ресурсы - региональному развитию. 2021. № 1. С. 793-796.
11. Usman W. Chohan. Some Precepts of the Digital Economy. Productivity, Innovation & Technology eJournal. Social Science Research Network (SSRN). (Accessed 27 January 2020).

REFERENCES:

1. The Address of the Founder of Peace and National Unity - Leader of the Nation President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon at the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan. 21.12. 2021. // [Electronic resource] - Access point: <http://president.tj/node/19088> (date of appeal: 04.11. 2022).
2. Vorontsovsky A. V. Digitalization of the Economy and its Impact on Economic Development and Social Welfare. Bulletin of St. Petersburg University. Economy. V. 36. Issue. 2 PP. 189 - 216.
3. Isaev R.S., Tuliev M.S. Issues of Modeling the Provision of Electronic Services in a Digital Economy / M.S. Tuliev, R.S. Isaev // Bulletin of TGUPBP. Series of Social Sciences. - 2020. - No. 2 (83). - PP. 39-47.
4. Mirzoahmedov F., Safoev N. Analytical Review of the Digital Economy Abroad and in Tajikistan // Digital Economy in the socio-economic Development of Russia: the view of

the young: a collection of articles and abstracts of reports of the XV international scientific and practical conference of students, undergraduates and graduate students (February 26 2019) / Ural branch of the Financial University. - Moscow: Pero Publishing House, 2019. - PP. 182-188.

5. Website electronic dictionary glossary.ru Access point: http://glossary.ru/cgi-bin/gl_find.cgi?ph=%F6% &action.x=36&action.y=7 (date of appeal 06/10/2022)
6. Tuliev M.S. *Formation and Development of the Market of Electronic Services in the Republic of Tajikistan: diss. Ph.D. 08.00.05: Tuliev Muhammadullo Sarvarkulovich. Dushanbe - 2021. 168 pp.*
7. Chistyakova O.V. Babkin, A.V. *Features of the Functioning of Entrepreneurial Structures in a Digital Economy / O.V. Chistyakova, A.V. Babkin // Trends in the development of the economy and industry in the context of digitalization / ed. Dr. Econ. sciences, prof. A. V. Babkina. - St. Petersburg: Polytechnic University Publishing House, 2017. PP.132-152*
8. Avramenko V., Kostina V., Lazareva A., Petrova T., Burmistrova L. *Digital Economy /V. Avramenko, V. Kostina, A. Lazareva, T. Petrova, L. Burmistrova // In the collection: Topical issues of Russia and the world. Materials of the II scientific-practical conference. Astrakhan, 2021, PP. 23-26.*
9. Oliinyk D., Nizhnyi D. *Conceptual Framework for the Digital Transformation of the Economy and Society / Oliinyk D., Nizhnyi D. // In the book: The balanced development of national economy under the conditions of modern world transformations. Daugavpils, 2019. PP. 65-77.*
10. Pomerantseva P.P., Lebedev D.A. *The Role of Big Data in the Digital Economy / P.P. Pomerantseva, D.A. Lebedev // Intellectual resources for regional development. 2021. No. 1. PP. 793-796.*
11. Usman W. Chohan. *Some Precepts of the Digital Economy. Productivity, Innovation and Technology eJournal. Social Science Research Network (SSRN). (Accessed 27 January 2020).*

УДК: 334

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-114-122

**ОИД БА БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ
АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ
ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ ДАР
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

**О НЕКОТОРЫХ
ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВАХ
ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В
РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**

**ON SOME THEORETICAL
FOUNDATIONS OF DIGITAL
ECONOMY IN THE REPUBLIC OF
TAJIKISTAN**

Турсунова Сарвархон Субҳоновна,
унвонҷӯи кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо
ва минтақаи ДДҲБСТ
(Хуҷанд, Тоҷикистон)

Турсунова Сарвархон Субҳоновна,
соискатель кафедры экономики
предприятий и региона ТГУПБП
(Худжанд, Таджикистан)

Tursunova Sarvarkhon Subhonovna, researcher
of the Department of Economy of Enterprises and
the Region of TSULBP (Khujand, Tajikistan)
e-mail: tursunova.sarvarhon@mail.ru

Марҳилаи муосири ташаккули иқтисодиёти ҷаҳонӣ бо иқтисодиёти рақамӣ алоқамандии ногурастанӣ дорад. Истифодаи технологияҳои компютерӣ ва рақамӣ яке аз асосҳои калидии ташаккули сиёсати иқтисодии давлатҳои муосир ба шумор меравад. Дар замони муосир бо пешрафти илму техника иқтисоди ҷаҳонӣ низ бомаром тағйир меёбад. Аз ин ҷост, ки солҳои охир бо дарназардошти тағйирёбии авзои иқтисодию сиёсии ҷаҳон нақши технологияҳои муосир ва навгониҳои электронии рақамӣ дар идоракунии давлатӣ бештар меафзояд. Дар ҳамин асос, аз рӯи ақидаҳои назариявӣ муаммои таъмин ва амалишавии иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Дар мақола таҷрибаи амалишавии технологияҳои рақамӣ дар баъзе муассисаҳои молиявӣ-қарзӣ нишон дода шудааст. Бо истифода аз андешаҳои олимон ва муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ хусусиятҳои илмӣ-назариявии татбиқи иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардида, самтҳои тақмили минбаъдаи он пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, иқтисодиёт, давлат, рақамикунонӣ, амалишавӣ, сиёсат, иқтисодиёти рақамӣ

Современный этап развития мировой экономики имеет тесную связь с цифровой экономикой, ибо применение цифровых компьютерных технологий выступает как одна из ключевых основ развития экономической политики любого современного государства. С развитием науки и техники мировая экономика также неуклонно меняется. Поэтому в последние годы, с учетом меняющейся экономической и политической ситуации, в мире возрастает роль современных технологий и электронно-цифровых инноваций в государственном управлении. В этой связи с теоретической точки зрения изучены проблемы обеспечения и реализации цифровой экономики в Республике Таджикистан. Продемонстрирована практика реализации цифровых технологий в некоторых финансово-кредитных учреждениях. С использованием взглядов современных зарубежных и отечественных исследователей рассмотрены научно-теоретические особенности применения цифровой экономики в Республике Таджикистан и предложены пути их совершенствования.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, экономика, государство, цифровизация, реализация, политика, цифровая экономика

The modern period of the world economy development is closely connected with the digital economy as the application of digital computer technology has become the key factor of

economic policy development of any modern state. So, the latest years have seen the growth of advanced technology and electronic digital innovation in state management following the changing economic and political situation in the world. Given that, the article theoretically studies the ways of application of digital economy in the Republic of Tajikistan. It shows the experience of application of digital economy in some financial and credit institutions. Following the views of modern foreign and home scholars, the article reviews the scientific and theoretical specifics of application of digital economy in the Republic of Tajikistan, and recommends the ways of improvement.

Keywords: *the republic of Tajikistan, economy, state, digital application, policy, digital economy*

Дар ҳама давру замон пешбурди давлат ва сиёсати давлатӣ аз иқтидори иқтисодии он вобастагии калон дорад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба даст овардани истиқлоли давлатӣ ба масъалаи мазкур эътибори махсус медиҳад.

Дар адабиёти илмӣ дуруст андешаронӣ мешавад, ки: “Дар шароити муосир масъалаи ҷойгиронии қувваҳои истеҳсолкунанда дар ҳудудҳо бо назардошти истифодаи самараноки захираҳои табиӣ ва иқтисодӣ, ҳамчун омили рушди иқтисодӣ ва баланд бардоштани некуаҳволии аҳолии ҳудуд ба миён гузошта мешавад” [4, с.38].

Ба андешаи мо, дар шароити муосири ташаккули иқтисодиёти давлат дар самти мазкур нақши калидиро на танҳо истифодаи самараноки захираҳои табиӣ ва иқтисодӣ, балки татбиқи иқтисодиёти рақамӣ низ мебозад. Дар ҳамин асос, дар замони муосир яке аз равандҳои, ки ҷиҳати тақмили иқтисодиёти давлат мақоми хоса дорад, ин рақамикунонии иқтисодиёт ба шумор меравад.

Мусаллам аст, ки технологияҳои иттилоотӣ ва барномаҳои компютерӣ дар замони муосир ба ҳаёти инсон бетаъсир наменонад, дар аксар маврид он ба пешбурди зиндагии аҳолии олам мусоидат менамояд.

Агар ба маълумотҳои оморӣ назар андозем, мувофиқи арзёбии Индекси ҷаҳонии инноватсионӣ (The Global Innovation Index, GII) соли 2022 Тоҷикистон аз рӯи сатҳи таъсири технологияҳои рақамӣ дар байни 139 кишвари дунё ҷойи 104-умро ишғол намудааст. Дар муқоиса бо арзёбии соли 2021 Тоҷикистон аз ҷойи 103 як зина паст фаромада, бо ҷои 104 дар байни давлатҳои Осиёи Миёна дар мақоми охири қарор гирифтааст [11].

Дар қатори давлатҳои ҷаҳони муосир Тоҷикистон аз ҷумлаи кишварҳои махсус меёбад, ки қадамҳои аввалини ҳудро ба марҳилаи рушди иқтисодиёти рақамӣ гузошта истодааст.

Ин аст, ки бо мақсади вусъат бахшидан ба иқтисодиёти миллӣ ва дар сатҳи иқтисоди ҷаҳонӣ муаррифӣ намудани он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 декабри соли 2018 ва тибқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъбасти натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2018 ва вазифаҳои барои соли 2019» ҳуҷҷати махсус - “Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” таҳия ва бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019 тасдиқ гардид.

Тибқи Консепсияи мазкур дар ин самт тадбирҳои дахлдор андешида, бо дарназардошти равандҳои рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар самти рақамикунонии иқтисодиёти миллии мамлакат заминаҳои бунёдии ин падида фароҳам оварда шудааст [1].

Масалан, дар асоси талаботи ин санади зерқонунӣ ба вазорату идораҳо, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳру вилоятҳои мамлакат дастур дода шуд, ки барои дар амал татбиқ намудани мазмун ва муҳтавои Консепсияи мазкур тадбирҳои мушаххас андешанд.

Илова намудан бамаврид аст, ки дар замони муосир, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъзе мушкилоти соҳаи рақамикунонӣ, ба мисоли табодули рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ, рушди самараноки низоми ягонаи давлатии хизматрасониҳои рақамӣ ва таъмини ҳамаҷонибаи хизматрасонии автоматикунонида дар ин соҳа мавҷуд мебошанд, ки танзими заруриро тақозо менамоянд.

Дар ҳамин асос, бо мақсади дуруст муайян кардани муаммоҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва дар асоси он пешниҳоди андешаҳо оид ба истифодаи самараноки технологияҳои рақамӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ кишвар баъзе масъалаҳои назариявии иқтисоди рақамӣ мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд.

Бояд зикр намуд, ки дар сарчашмаҳои муосири илмӣ оид ба мавқеъ ва ҳадафҳои асосии иқтисодӣ рақамӣ андешаҳои мухталиф мавҷуд мебошанд.

Ба этиқоди коршиноси тоҷик А. Асоев, иқтисоди рақамӣ барои расидан ба рушди устувор ва, дар маҷмӯъ, барои беҳбудии иҷтимоии кишвар афзалияти махсусро соҳиб аст. Ба андешаи мавсуф, яке аз омилҳои муҳими муваффақият дар ин самт ин «рушди муштарак» ё «рушд тавассути иштироки васеи ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор» мебошад. Азбаски он ба техникаи иттилоотӣ-коммуникатсионии рақамӣ асос ёфтааст, таъмини чунин рушд барои кишварҳои рӯбатараққӣ ва кишварҳои, ки дар ҳолати гузариш қарор доранд, дастрас аст [2].

Дар идомаи мулоҳизаи муҳаққиқи мазкур лозим ба таъкид аст, ки таҳти истилоҳи “иқтисоди рақамӣ” фаъолияти махсусгардонидашудаи соҳаи иқтисодӣ дар асоси истифодаи технологияҳои муосири рақамӣ оид ба тичорати электронии рақамӣ, хизматрасониҳои рақамӣ, тақвияти истеҳсолоти рақамӣ фаҳмида мешавад, ки амалишавии самараноки он чиҳати таъсиси модели нави идоракунии иқтисодии рақамӣ ва рушди минбаъдаи он ва, дар баробари ин, барои татбиқи навгониҳои рақамӣ дар истеҳсолот, ҷалби сармояи хориҷӣ, таҳкими тамоюли содиротӣ, тақвияти маҳсулоти воридотивазкунанда ва дарёфти роҳҳои хизматрасонии рақамӣ имкониятҳои лозимаро фароҳам меорад.

Чӣ тавре ки муҳаққиқони ватанӣ Исмоилов Ш.М., Хучамкулов Р.Б., Лутфуллоев М.Д. ибраз мебаранд, иқтисодӣ рақамӣ ба маънои васеъ истифодаи одии технологияҳои иттилоотиро дар истеҳсолот, идоракунии коммуникатсияҳо дар назар дорад [8, с.43].

Бояд таъкид дод, ки амалишавии иқтисодӣ рақамӣ ҷабҳаҳои ба худ хосро доро аст, яъне, барои татбиқи самараноки он ҷалби бевоситаи намояндагони ҳамаи тарафҳои манфиатдор (мақомоти ҳокимияти давлатӣ, соҳибкорӣ, ҷомеаи шахрвандӣ ва ҷомеаи илмию таҳсилотӣ, шарикони байналмилалӣ) зарур аст [1].

Ба андешаи мо, омилҳои мазкур метавонанд боиси роҳандозӣ намудани «инқилоби технологӣ» гарданд ва ҷуноне ки дар сарчашмаҳои илмӣ ибраз мегардад, маҳз, ҳамкориҳои самараноки намояндагони мақомоти ҳокимияти давлатӣ, соҳибкорон, ҷомеаи шахрвандӣ ва ҷомеаи илмию таҳсилотӣ барои пешбурди иқтисодӣ давлат таъсири мусбат мерасонанд [5, 408].

Д.М. Азизкулов ибраз мебаранд, ки иқтисодӣ рақамӣ низоми ягонаи фаъолияти иқтисодии тичоратӣ ва ҳамоҳангсозии технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ба шумор меравад [3]. Ба андешаи номбурда, онро ҳамчун иқтисодӣ бо технологияҳои инноватсионӣ алоқаманд асоснок намудан мумкин аст.

Рязанов В.Т. менависад, ки маҳз тавассути ташаккули илму техника сохтори иқтисодӣ дигаргун гардида, самтҳои амиқи меҳнат муайян ва шаклҳои нави иштиғол ба вуҷуд меоянд [15, с.63].

Мо андеша дорем, ки амалӣ намудани иқтисодӣ рақамӣ бо истифода аз технологияҳои муосир метавонад ба пайдо гардидани рақобати устувор миёни

иштирокдорони муносибатҳои иқтисодӣ (соҳибкорон ва ширкатҳои соҳибкорӣ) мусоидат намуда, бояд ҳамчун заминаи асосӣ ва ташаккули технологияи иқтисодиёт эътироф шавад.

Лозим ба қайд аст, ки асоси пешбурди иқтисодиёти рақамӣ дар амал татбиқ намудани тамоми усулҳои технологияҳои инноватсионӣ бо истифода аз шабакаҳои интернетӣ ба шумор меравад. Чӣ тавре ки муҳаққиқони соҳа ибраз медоранд, сохтори иқтисодиёти рақамӣ аз се унсурҳои асосӣ иборат аст:

- инфрасохтори иборат аз таъминоти барномавӣ, телекоммуникатсионӣ ва воситаҳои техникӣ;
- амалиётҳои кори электронӣ, ки тавассути шабакаҳои интернетӣ ва ҳамроҳанг намудани ҳамкорихои иштирокдорони муносибатҳои виртуалӣ амалӣ карда мешаванд;
- савдои электронӣ ва дастрас намудани молу амвол тавассути шабакаҳои интернетӣ, ки дар замони муосир хеле маъмул аст [7, с.148].

Ба андешаи олимони дигар, маҳз, истифодаи технологияҳои рақамӣ (алоқаи беноқил, зехни сунъӣ, сомонаҳои интернетӣ) метавонад ба 40% баланд гардидани маҳсулнокии меҳнат ва тиҷорат мусоидат намоянд [17].

А.А. Чуб ибраз менамояд, ки рақамикунонии иқтисодиёт боиси ба миён омадани рақобатнокӣ дар корхонаҳо гардида, барои пешбурди иқтисодиёти маҳалло имконияти лозимаро фароҳам меорад [16, с.59].

Ба андешаи мо, самаранок ба роҳ мондани иқтисодиёти рақамӣ бо истифода аз технологияҳои муосири инноватсионӣ ва шабакаҳои интернетӣ, иқтидори истеҳсолии корхонаҳоро дар минтақаҳои алоҳида афзоиш медиҳад ва боиси пайдо гардидани рақобати солим дар миёни корхонаҳо мегардад.

Олими ватанӣ Д.Д. Бобочонов таъкид кардааст, ки: «Таҳаввулоти рақамии иқтисодиёт барои давлати дилхоҳ ва бизнес новобаста аз вазъияти иқтисодӣ ё мавқеи онҳо дар бозори ҷаҳонӣ марҳилаи нави рушд ба шумор меравад» [6, с.25].

Бо ҷонибдорӣ аз ақидаи мазкур мо андеша дорем, ки пешбурди фаъолияти тиҷоратӣ бе қорқард ва татбиқи барномаҳои муҳталифи соҳаи иқтисодиёти рақамӣ номумкин аст.

Нисбати масъалаи мазкур, муҳаққиқи тоҷик А.А. Орипов андеша дорад, ки саросар ворид намудани технологияи рақамӣ ба таъмини рушди устувори иқтисодиёт ва баланд бардоштани рақобатпазирии байналмилалӣ мамлакат мусоидат мекунад [14, с.71].

Рақобатпазирӣ ба андешаи мо, яке аз самтҳои асосии ташаккули соҳаи иқтисодиёт ба шумор рафта, роҳандозӣ намудани он тавассути истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ барои пешбурди ин соҳа имкониятҳои лозимаро фароҳам меорад.

Дар баробари ин, рақамикунонӣ, ибраз намудааст А.Р. Ибодуллоев, ба фаъолияти самаранок ва устувори корхонаҳову ширкатҳои маҳаллӣ мусоидат хоҳад кард [9, с.380].

Ба андешаи мо, падидаи мазкур яке аз маҳақҳои асосии пешбурди иқтисодиёти давлат ба шумор рафта, ҳамчун воситаи автоматикунонидашудаи муосир эътироф мешавад. Амалишавии он тавассути иштирокдорони муайян ва бо истифода аз воситаҳои техникӣ ба шабакаҳои интернетӣ пайваست роҳандозӣ карда мешавад.

Дар ҳамин асос, самаранок ба роҳ мондани амалишавии иқтисодиёти рақамиро ҳамчун “инқилоби техникӣ” эътироф намудан мумкин аст. Сохтори таркибии «инқилоби технологӣ» ин мавҷудияти низоми молиявии мустақкам, ба роҳ мондани мониторинги ин соҳа, ҳамроҳанг сохтани фаъолияти низоми ҳамаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва татбиқи ҳамкорӣ дар бахши хусусӣ, ҷомеа ва шарикони рушд ба шумор меравад.

Дар навбати худ, қисми таркибии “инқилоби техникӣ” иқтисодиёти рақамӣ ҳамчун воситаи техникӣ ва ё “барномаи миёнарав” тавассути пешниҳоди маълумот ё дастрас намудани он имконият медиҳад, ки талаботи муштариён ба таври фаврӣ қонеъ гардонидани шавад. Бо ибораи дигар, тавассути барномаи мазкур ҳамкорӣ ва ташаккули самараноки ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ ба роҳ монда мешавад.

Рақамикунонӣ дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон беш аз пеш паҳн мегардад. Ин раванд бештар дар низоми бонкӣ ба назар мерасад.

Аз рӯи маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон соли 2022 шумораи умумии ҳамёнҳои электронии ташкилотҳои молиявии қарзӣ 6329772 ададро ташкил намуд, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2021 2795353 адад зиёд аст (44,1 %).

Ҷадвали 1.

Воситаҳои пардохтҳои электронии ташкилотҳои молиявӣ-қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2022
Шумораи ҳамёнҳои элетронӣ, ҳаз. адад	23,7	345,7	1708,5	3534,4	6329,7
Шумораи амалиётҳо бо ҳамёнҳои электронӣ, ҳаз. адад	52	1864	10693	10754	13427
Ҳаҷми амалиётҳо бо ҳамёнҳои электронӣ, млн. сомонӣ	2	102	543	884	1615,2

Сарчашма: https://nbt.tj/ru/payment_system/mablaghoi-elektroni.php

Аз маълумоти ҷадвали 1 аён аст, ки дар давоми соли 2022 бо воситаи ҳамёнҳои электронии ташкилотҳои молиявии қарзӣ 13,4 млн. амалиёти ғайринақдӣ ба маблағи 1615,2 млн. сомонӣ гузаронида шуд, ки нисбат ба соли 2021 мутобиқан 19,9 % ва 45,2 % зиёд аст [18].

Хизматрасониҳои ташкилотҳои қарзӣ ба мизочони худ ба воситаи истифодаи технологияҳои муосири инноватсионӣ ба таври васеъ паҳн шуда истодаанд. Афзоиши шумораи пардохтҳои электронию ғайринақдӣ бо истифодаи кортҳо бо воситаи банкоматҳо ва телефонҳои мобилӣ, бо рушди шумораи амалиётҳо оид ба пардохти хизматрасониҳои коммуналӣ, хизматрасониҳои мобилӣ, интернет-провайдерҳо, телевизионҳои кабелӣ, нуқтаҳои таъмини сӯзишвории автомобилӣ ва ғайра вобаста аст.

Мувофиқи маълумоти Департаменти пешбарии рушди тичорати ҚСП ТАҚХ «ИМОН ИНТЕРНЕТШНЛ» соли 2022 дар ихтиёри мизочони онҳо 97825 адад кортҳои пластикӣ мавҷуд буд. Соли 2016 ин нишондиҳанда 1078 ададро ташкил карда буд, яъне, нишондиҳандаҳои соли 2022 нисбат ба соли 2016 90,7 маротиба афзудааст (ҷадв. 2).

Ҷадвали 2.

Рақамикунонии низомҳои пардохт тавассути кортҳо дар ҚСП ТАҚХ «ИМОН ИНТЕРНЕТШНЛ»

ҳаз. адад

Нишондиҳандаҳо	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Шумораи кортҳои фаъол	10,7	18,8	25,6	33,3	56,6	72,6	97,8
Шумораи амалиёт бо кортҳо	383,6	705,8	650,3	764,1	1111,8	609,3	1461,1
Шумораи кортҳои, ки бо бонк (телефон)-и мобилӣ пайваст	10,7	18,8	25,6	33,3	56,6	72,6	97,8
Шумораи истифодабарандагони онлайн-банкинг	3,2	5,7	7,7	10,1	17,1	22,0	30,0

Сарчашма: маълумоти Департаменти пешбарии рушди тичорати ҚСП ТАҚХ «ИМОН ИНТЕРНЕТШНЛ»

Дар байни дигар намудҳои пардохти чакана пардохтҳои электронӣ мавқеи муайянро ишғол мекунанд. Ба инкишофи бемайлони пардохтҳои электронӣ ва рушди мунтазами нишондиҳандаҳои он нигоҳ накарда, қайд намудан мумкин аст, ки дар Ҷумҳурии

Тоҷикистон қортҳои пластикӣ то ҳол воситаи асосии пардохт барои хариди молу хизматрасониҳо нашудааст ва дар зиёда аз 95% барои гирифтани пули нақд истифода бурда мешавад. Масалан, соли 2022 мизочони ҚСП ТАҚХ «ИМОН ИНТЕРНЕТШНЛ» ба маблағи 1059,9 млн. сомони пули нақд гирифтаанд, дар ҳоле ки амалиётҳо оид ба пардохти мол ва хизматрасониҳо дар ҳамин давра 6,6 млн. сомониро ташкил кард. Ба ин ҳолат нигоҳ накарда, баъзе аз қоршиносони бозори бонкии қортҳои пластикӣ пардохтҳои электрониро яке аз самтҳои ояндадори рушди хизматрасониҳои бонкӣ барои аҳоли мешуморанд.

Таҷрибаи фаъолияти ҚСП “Бонки Арванд” нишон медиҳад, ки аз соли 2022 дар барномаи мобилии ин ташкилот нағоние қорӣ карда шуд, ки тавассути он муштарӣ метавонад дар низоми бонкии Қумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби ҳамени электронии худ маблағи муайяно интиқол ё нақд намояд. Барномаи мазкур тавассути такмил додани низоми функционалии замиаи “Арванд” бо терминали пардохти “Cash In/Cash Out” амалӣ карда шуд [12]. Дар баробари ин, қорқарди чунин барномаи мобилии бонкӣ ба муштарӣён имқоният медиҳад, то ки дар муҳлатҳои қӯтоҳ аз хизматрасониҳои бонкӣ беамаониат истифода намоянд.

Ҳамазамон, дар фаъолияти ҚСК “Бонки Эсхата” низ вобаста ба пешрафти технологияҳои иттилоотӣ ва компютерӣ барои қоннок намудани хизматрасониҳои рақамии бонкӣ баҳши «Амонатҳо» дар замиаи мобилии Eshkata Online роҳандозӣ карда шуд, ки тавассути он муштарӣёни бонк метавонанд намудҳои гуногуни пасандозқоро тавассути телефонҳои мобилии худ интиқоб намоянд [13].

Барномаи мазкур ҳамчунин ба муштарӣёни ҚСК “Бонки Эсхата” имқоният фароҳам овард, то ки онҳо дар муҳлатҳои хеле қӯтоҳ оид ба хизматрасониҳои бонки мазкур иттилооти лозимаро дастрас намоянд.

Аз ин гуфтаҳо ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки ташкилоти номбурда рақамиқунонии фаъолиятро ҳамчун яке аз самтҳои асосии такмил додани соҳтори худ интиқоб намуда, онро тавассути роҳандозӣ намудани рақамиқунонии хизматрасониҳои бонкӣ амалӣ карда истодааст.

Иловатан, қорӣ қардидани қорти нақлиётӣ «City card» дар нақлиётӣ мусофирқашонии қишвар, гузариш ба савдо ва хизматрасониҳои интернетии гуногун (ба мисоли alif mobi, Dushanbe City), роҳандозӣ намудани хизматрасониҳои муосири бонкӣ, пардохтҳои андозию гумруқӣ ва ҳоқазо мисоли барқастаи ин гуфтаҳоянд. Аммо дар самти амалӣ намудани ин гуна хизматрасониҳои муосири рақамӣ мушкилиҳои муҳталифе мавқуданд, ки тақлили ҳамақонибаро талаб менамоянд.

Аз қумла, дар Қумҳурии Тоҷикистон ба аҳолии қишвар дастрас набудани мавқи лозимаи Интернет, нисбатан қарон будани хизматрасониҳои он, дар маҳалҳо сари вақт роҳандозӣ нашудани қорҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба савдои электронӣ, самаранок ба роҳ монда нашудани сомонаҳои расмий қорқонаҳо аз қумлаи муаммоҳои асосии соҳаи мазкур ба шумор мераванд.

Ҳамзамон, ноғуфта намонад, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ дар соҳаи саноат низ хеле саривақтӣ аст, зеро тақбиқи самараноқи усулҳои технологӣ ва инноватсионӣ дар як вақт боиси пешбурди соҳаи саноат шуда метавонад. Аммо, ба андешаи мо, омили мазкур дар он сурате амалӣ мегардад, ки агар дар қувваҳои истехсолқунанда ва муносибатҳои истехсолӣ усулҳои муосири рақамиқунонии самаранок ба роҳ монда шаванд. Боиси таассуф аст, ки муаммои мазкур дар Тоҷикистон ба қуррағӣ ҳалли худро наёфтааст.

Назаре меандозем ба таҷрибаи қаҳонӣ.

Таҷрибаи пешрафтаи давлатҳои қоричӣ нишон медиҳад, ки маҳз иқтисодиётӣ рақамӣ ба рушди давлатҳои қаҳонӣ мусоидат намуда, барои расидан ба инқилоби қоруми саноатӣ имқонияти лозимаро фароҳам оварда истодааст.

Масалан, дар Стратегияи рақамии Британияи Қабир (UK Digital Strategy 2017), ки 1 марти соли 2017 қабул шудааст, ҳафт самти асосии ташаққули инфрасоҳтори рақамӣ қайд

гардидааст, ки мақсади асосии он мусоидат намудан ба дастрасии тамоми маълумотҳои рақамӣ ба аҳоли, таъмин намудани шароити беҳтари тичорат тавассути Интернет-сомонаҳо, кӯмак барои пешбурди тичорат, амнияти иттилоотӣ ва ғайра ба шумор меравад [10].

Илова намудан бамаврид аст, ки дар муҳити рақамикунонии иқтисодиёт ташкили кор бо занҷираи махсус давра ба давра тағйир ёфта, таҳлили маълумотҳои гуногун, ба нақшагирии онҳо дар соҳаи истеҳсолот тавассути ба роҳ мондани технологияҳои муосири инноватсионӣ амалӣ карда мешавад. Дар ин раванд, бо пайдо гардидани воситаҳои муосири технологияҳои компютерӣ, ҳамкориҳои мутақобилаи иштирокдорони муносибатҳои иқтисодӣ муназзам ба роҳ монда шуда, фаъолияти истеҳсолии онҳо тавассути рақамикунонии барномаҳо ва ё иттилоот амалӣ карда мешавад.

Илова бар ин, рақамикунонӣ имконияти мушаххас гардонидани вазифа ва мақсадҳои муассисаҳоро тавассути созмон додани шӯъбаҳои алоҳида (шӯъбаи иттилоотӣ, шӯъбаи коркарди иттилооти электронӣ) ба миён меорад. Дар навбати худ, рақамикунонӣ дар замони муосир соҳаи пешбари фаъолияти иқтисодӣ буда, он боиси ташаккул ёфтани самтҳои алоҳидаи фаъолияти корхона дар минтақа шуда метавонад. Натиҷае, ки тавассути рақамикунонӣ ба даст оварда мешавад, ба андешаи мо, аз маҳорати касбии шахсони масъуле, ки бо коркарди иттилоот машғул мебошанд, вобастагии калон дорад.

Амалияи роҳандозӣ намудани иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳодат медиҳад, ки имрӯзҳо дар бархе аз вазорату идораҳои мамлакат барномаю лоиҳаҳо, ки ба рушди рақамикунонии иқтисодиёти ҷумҳурӣ ва ба густариши ҳукумати электронӣ нигаронида шудаанд, татбиқ мегарданд.

Ба ҳамин тариқ, “иқтисоди рақамӣ” фаъолияти махсуси иқтисодӣ буда, он тавассути истифодаи самараноки технологияҳои рақамӣ дар соҳаи тичорати электронӣ, хизматрасониҳои рақамӣ ва ба мақсади тақвият бахшидани иқтисодиёти давлат ва ҷамъият истифода бурда мешавад.

Баррасии масъалаи мазкур ба пешниҳоди чунин хулосаҳо имкон медиҳад:

1. Андеша дорем, ки падидаи мазкурро ҳамчун модели нави идоракунии иқтисоди рақамӣ эътироф бояд намуд, ки рушди минбаъдаи он барои татбиқ намудани навгониҳои рақамӣ дар истеҳсолот, ҷалб намудани сармояи хориҷӣ, таҳкими тамоюли содиротӣ, тақвияти маҳсулоти воридотивазкунанда ва дарёфти роҳҳои хизматрасонии рақамӣ имкониятҳои лозимаро фароҳам меорад. Ҷорӣ гардидани технологияҳои муосири рақамӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ҳамчун воситаи асосии таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва тақвияти рақобатнокии байналмилалӣ кишвар арзёбӣ гардад.

2. Ба назари мо, яке аз воситаҳои асосии таъмини дастрасии аҳоли ба иқтисодиёти рақамӣ паст намудани арзиши хизматрасониҳои шабакаҳои Интернет мебошад.

3. Рақамикунонии иқтисодиёт дар Тоҷикистони муосир яке аз самтҳои асосӣ ва афзалиятноки соҳаи иқтисодиёт эътироф карда, барои ташаккули минбаъдаи он бояд тадбирҳои зерин амалӣ гардонидани шаванд:

- таҳия ва қабули низоми ягонаи қонунгузори миллии дар соҳаи иқтисодиёти рақамӣ;
- ба роҳ мондани маблағгузори давлатии иқтисоди рақамӣ ва сиёсати ҳуқуқии андоз.

ПАЙНАВИШТ:

1. *Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019. [Матн]: Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқӣ. Дастрас аз www.adlia.tj/index.html. (санаи мурочиат: 15.09.2022).*
2. *Асоев А. Таджикистан на пути цифровой экономики [Матн]: Маҳзани электронӣ. Дастрас аз: <https://avesta.tj/2021/12/02/tadzhikistan-na-puti-k-tsifrovoj-ekonomike/> (санаи мурочиат: 15.09.2022).*
3. *Азизкулов Д.М. Цифровая экономика: понятие, особенности и перспективы на российском рынке / Д.М. Азизкулов // Вектор экономики. - 2018. - № 3 (21). - С 62-72.*

- [Махзани электронӣ]. Режим доступа: URL: [https:// elibrary. ru/ download/ elibrary_32751051_13924538.pdf](https://elibrary.ru/download/elibrary_32751051_13924538.pdf) (санаи муроҷиат: 05.09.2022).
4. Бойматов А.А., Ҳайдарова М.Ҳ. Сиёсати идоракунии давлатӣ дар низоми иқтисоди бозории минтақа / А.А. Бойматов, М.Ҳ. Ҳайдарова // Ахбори ДДҲБСТ. - 2020. - № 4 (85). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/siyosati-idorakunii-davlati-dar-nizomi-itstisodibozorii-mintatsa> (санаи муроҷиат: 30.08.2022). – С.37-41.
 5. Бабкин А.В., Чистякова О.В. Цифровая экономика и ее влияние на конкурентоспособность предпринимательских структур / А.В. Бабкин, О.В. Чистякова // Российское предпринимательство. - 2017. Т. 18. - № 24. - С. 408-410.
 6. Бабаджанов Д.Д. Некоторые вопросы цифровизации экономики в Республике Таджикистан / Д.Д. Бабаджанов // Ҳамкориҳои байналмилалӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамикунӣи иқтисодиёт: ҳолат ва дурнамо. - Хучанд: Дабир, 2021. (25-28). – 476 с.
 7. Василенко Н.В. Цифровая экономика: концепции и реальность: Инновационные кластеры в цифровой экономике: теория и практика: труды научно-практической конференции с международным участием 17-22 мая 2017 года / под ред. д-ра экон. наук, проф. А. В. Бабкина / Н.В. Василенко. – Санкт-Петербург: Изд-во Политех. ун-та, 2017. - С. 147-151.
 8. Исмоилов Ш.М., Худжамкулов Р.Б., Лутфуллоев М.Д. Перспективы развития цифровой экономики в условиях Республики Таджикистан / Ш.М. Исмоилов, Р.Б. Худжамкулов, М.Д. Лутфуллоев // Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук. - 2020. - №3 (84). - С. 41-46.
 9. Ибодуллоев А.Р. Особенности проблемы цифровой экономики в странах Центральной Азии / А.Р. Ибодуллоев // Ҳамкориҳои байналмилалӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамикунӣи иқтисодиёт: ҳолат ва дурнамо. – Хучанд: Дабир, 2021. - С. 377-380
 10. Кудбиев Ш. Д. Зарубежный опыт стимулирования рынка труда в условиях цифровой трансформации / Ш. Д. Кудбиев / International scientific review. - 2019. - №LXVII. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-stimulirovaniya-rynka-truda-v-usloviyah-tsifrovoy-transformatsii> (дата обращения: 14.02.2023).
 11. Махзани электронӣ <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20221004/tadzhikistan-sdal-rozitsii-v-mirovom-reitinge-innovatsionnogo-razvitiya> (санаи муроҷиат: 06.02.2023).
 12. Махзани электронӣ: сомонаи асосии Бонки Арванд. [Матн]: <https://www.arvand.tj/pr/press-relizy/cash-out> (санаи муроҷиат: 13.03.2023).
 13. Махзани электронӣ: сомонаи асосии Бонки Эшата. [Матн]: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20210820/press-reliz-bank-eshata-uprostit-onlain-otkritie-vkladov> (санаи муроҷиат: 14.03.2023)
 14. Орипов А.А. Роль цифровой экономики в социально-экономическом развитии Таджикистана / А.А. Орипов // Ҳамкориҳои байналмилалӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамикунӣи иқтисодиёт: ҳолат ва дурнамо. - Хучанд: Дабир, 2021. (71-75) - 476 с.
 15. Рязанов, В. Т. Технологический детерминизм и экономическое развитие: что дальше? / В. Т. Рязанов // Экономическое возрождение России. - 2019. - № 2. - С. 62-68.
 16. Чуб А. А. Использование процессов цифровизации в целях развития российских регионов / А. А. Чуб // Теоретическая экономика. – 2019. – № 2 (50). – С. 58–61.
 17. WEF (2018a). Digital Transformation Initiative. Unlocking \$100 Trillion for Business and Society from Digital Transformation. Executive summary. P. 12. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://reports.weforum.org/digital-transformation/wpcontent/blogs.dir/94/mp/files/pages/files/dti-executive-summary-20180510.pdf> - (санаи муроҷиат: 30.08.2022).
 18. Махзани электронӣ. [Матн]: Дастрас аз: https://nbt.tj/ru/payment_system/mablaghoi-elektroni.php - (санаи муроҷиат: 01.04.2023).

REFERENCES:

1. Digital economy concept in Tajikistan. Decision of the Republic of Tajikistan dated 30 December, 2019. Cited at www.adlia.tj/index.html. (date: 09/15/2022).

2. Asoev A. *Tajikistan on the way of digital economy*. [text]: electronic source. Cited at: <https://avesta.tj/2021/12/02/tadzhikistan-na-puti-k-tsifrovoj-ekonomike/> (date: 09/15/2022).
3. Azizkulov D.M. *Digital economy: concept, features and prospects in the Russian market* / D.M. Azizkulov // *Vector of the economy*. - 2018. - No. 3 (21). - From 62-72. [electronic source]. Access mode: URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_32751051_13924538.pdf (date: 09/05/2022).
4. Boimatov A.A., Khaidarova M.H. *state management policy in the economic market of the region* / A.A. Boymatov, M.H. Haidarova // *Bulletin of TSULBP*. - 2020. - No. 4 (85). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/siyosati-idorakunii-davlati-dar-nizomi-itstisodi-bozorii-mintatsa> (date: 08/30/2022). - P.37-41.
5. Babkin A.V., Chistyakova O.V. *Digital economy and its impact on the competitiveness of entrepreneurial structures* / A.V. Babkin, O.V. Chistyakova // *Russian Entrepreneurship*. - 2017. V. 18. - No. 24. - S. 408-410.
6. Babadzhanov D.D. *Some issues of digitalization of the economy in the Republic of Tajikistan* / D.D. Babadzhanov // *cooperation of the republic of Tajikistan in digitalization of economy condition: situation and perspective*. - Khujand: Dabir, 2021. (25-28). – 476 p.
7. Vasilenko N.V. *Digital Economy: Concepts and Reality: Innovative Clusters in the Digital Economy: Theory and Practice: Proceedings of the Scientific and Practical Conference with International Participation May 17-22, 2017* / ed. Dr. Econ. sciences, prof. A. V. Babkina / N.V. Vasilenko. - St. Petersburg: Polytech University Publishing House. 2017. - p. 147-151.
8. Ismoilov Sh.M., Khujamkulov R.B., Lutfulloev M.D. *Prospects for the development of the digital economy in the conditions of the Republic of Tajikistan* / Sh.M. Ismoilov, R.B. Khudzhankulov, M.D. Lutfulloev // *Bulletin of TSULBP. Social Sciences Series*. - 2020. - No. 3 (84). - P.41-46.
9. Ibodulloev A.R. *Features of the problem of the digital economy in the countries of Central Asia* / A.R. Ibodulloev. *Cooperation of the republic of Tajikistan in digitalization of economy condition: situation and perspective*. - Khujand: Dabir, 2021. - S. 377-380
10. Kudbiev Sh. D. *Foreign experience in stimulating the labor market in the context of digital transformation* / Sh. D. Kudbiev // *International scientific review*. - 2019. - №LXVII. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-stimulirovaniya-rynka-truda-v-usloviyah-tsifrovoy-transformatsii> (Date of access: 02/14/2023).
11. Electronic source at <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20221004/tadzhikistan-sdal-pozitsii-v-mirovom-reitinge-innovatsionnogo-razvitiya> (date: 06.02.2023).
12. Electronic source at: Arvand bank webpage. [Matn]: <https://www.arvand.tj/pr/press-reлиз/cash-out> (date: 13.03.2023).
13. Electronic source at: Eskhate bank webpage. [Matn]: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20210820/press-reлиз-bank-eshata-uprostit-onlain-otkritie-vkladov> (date: 03/14/2023)
14. Oripov A.A. *The role of the digital economy in the socio-economic development of Tajikistan* / A.A. Oripov // *Cooperation of the republic of Tajikistan in digitalization of economy condition: situation and perspective*. - Khujand: Dabir, 2021. (71-75) - 476 p.
15. Ryazanov, V. T. *Technological determinism and economic development: what's next?* / V. T. Ryazanov // *Economic revival of Russia*. - 2019. - No. 2. - S. 62-68.
16. Chub A. A. *The use of digitalization processes for the development of Russian regions* / A. A. Chub // *Theoretical Economics*. - 2019. - No. 2 (50). – P. 58–61.
17. WEF (2018a). *Digital Transformation Initiative. Unlocking \$100 Trillion for Business and Society from Digital Transformation. executive summary*. P. 12. [Electronic resource]. Access mode: <http://reports.weforum.org/digital-transformation/wpcontent/blogs.dir/94/mp/files/pages/files/dti-executive-summary-20180510.pdf> - (sanai murojiat: 08/30/2022).
18. Electronic source at. [text]: https://nbt.tj/ru/payment_system/mablaghoi-elektroni.php - (date: 04/01/2023).

УДК: 336.564.2

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-123-130

**САМАРАНОКИИ
ИҚТИСОДИЮ МОЛИЯВИИ
ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗИ ДАР
СОҲАИ САЙЁҲИИ КИШВАР**

Чумъабоев Хуришед Қодирович, директори
ПИТ молия, н.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва
андозбандии Донишгоҳи давлатии молия ва
иқтисоди Тоҷикистон (Душанбе, Тоҷикистон)

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И
ФИНАНСОВАЯ
ЭФФЕКТИВНОСТЬ НАЛОГОВЫХ
ЛЬГОТ В ТУРИСТИЧЕСКОЙ
СФЕРЕ СТРАНЫ**

Джумабоев Хуришед Кодирович, директор НИИ
финансов, канд.экон.наук, доцент кафедры
налогов и налогообложения Таджикского
государственного финансового экономического
университета (Душанбе, Таджикистан)

**ECONOMIC AND
FINANCIAL EFFICIENCY
OF TAX INCENTIVES
IN TOURISM SECTOR
OF THE COUNTRY**

Jumaboev Khurshed Kodirovich, Director of
Finance Research Institute, Associate Professor of
Tax and Taxation Department, Tajik State
Financial and Economic University. (Dushanbe,
Tajikistan) e-mail: andoz-73@mail.ru

Мафҳуми имтиёзи андоз, зарурат ва аҳаммияти татбиқи он дар рушду нумуи соҳаи сайёҳии кишвар мавриди омӯзиши қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки шумора ва шаклҳои истифодаи амалии он дар давлатҳои хориҷаи дуру наздик вобаста ба сиёсати иҷтимоию иқтисодии пеширифтаи онҳо ва бо назардошти самтҳои афзалиятноки бахшҳои иқтисодӣ аз якдигар фарқ намуда, бо роҳҳои гуногун дар амал татбиқ мешаванд. Таҳлили ҳамаҷонибаи арзёбии самаранокии имтиёзҳои андозиву гумрукӣ имконият медиҳад, ки зарурияти муқаррар, барҳамдиҳӣ ё такмили минбаъдаи он дар соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ милли ҳаллу фасл шавад. Инчунин дар асоси маълумоти омори мақомоти андоз масъалаҳои амалии самаранокии имтиёзҳои андоз аз нуқтаи назари нишондиҳандаҳои молиявӣ иқтисодии субъектҳои иқтисодии дар соҳаи сайёҳии кишвар фаъолиятдошта, мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Аз рӯи таҳлилҳои ба анҷом расонида хулоса баровардан мумкин аст, ки имтиёзҳои амалкунандаи қонунгузори андозу гумрук, дар маҷмӯъ ба рушди соҳаи сайёҳии кишвар мусоидат намуда истодааст.

Калидвожаҳо: иқтисодӣ милли, қонунгузори андозу гумрук, ширкатҳои сайёҳӣ, вазифаи танзимӣ, буҷети давлатӣ, бахшҳои иқтисодӣ, имтиёзҳои андоз

Исследовано понятие “налоговые льготы”, а также необходимость и важность их применения для развития туристической отрасли страны. Отмечено, что количество и формы их практического использования в странах дальнего и ближнего зарубежья различны и реализуются по-разному в зависимости от проводимой социально-экономической политики с учетом приоритетных направлений экономики. Комплексный анализ эффективности налоговых и таможенных льгот позволяет решить вопрос о необходимости их установления, отмены или дальнейшего совершенствования в различных сферах народного хозяйства. Также на основе имеющихся статистических налоговых данных проанализированы практические вопросы эффективности налоговых льгот с точки зрения финансово-экономических показателей хозяйствующих субъектов, осуществляющих деятельность в сфере туризма. По проведенному анализу можно сделать вывод, что в целом действующие льготы по налоговому и таможенному законодательству способствуют развитию туристической отрасли.

Ключевые слова: национальная экономика, налоговое и таможенное законодательство, туристические компании, регулирующая функция, доходы бюджета, отрасли экономики, налоговые льготы

This article explores the concept of the term tax incentives, as well as the need and importance of its application in the development of the country's tourism industry. It is noted that the number and forms of its practical use in the countries of far and near abroad are different and are implemented differently depending on their socio-economic policy, taking into account the priority areas of economic sectors. A comprehensive analysis of the assessment of the effectiveness of tax and customs benefits allows us to resolve the issue of the need for their establishment, cancellation or further improvement in various areas of the national economy. Also, based on the available statistical tax data, practical issues of the effectiveness of tax incentives were analyzed from the point of view of financial and economic indicators of economic entities operating in the tourism sector of the country. It is noted that according to the analyzes carried out, it can be concluded that, in general, the existing tax and customs legislation benefits contribute to the development of the country's tourism industry.

Keywords: national economy, tax and customs legislation, tourist companies, stimulating function, budget revenues, economy sectors, tax incentive

Дар байни фишангҳое, ки вазифаи ҳавасмандгардонии андозро амалӣ менамоянд, имтиёзҳои андозӣ яке аз механизми муҳими татбиқи сиёсати андозии дилхоҳ давлат ба ҳисоб рафта, бо роҳандозии он мақсадҳои иҷтимоию иқтисодии ин давлат ҳаллу фасл меёбад. Тавассути пешниҳоди шаклҳои гуногуни имтиёзҳои андозӣ дар соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ, ба субъектҳои соҳибкорӣ имконият фароҳам оварда мешавад, ки қонунан ӯҳдадорҳои андозии худро бо ин васила кам карда, захираҳои иловагии молиявиро ҳамчун манбаи сармоягузорӣ, дар густариши фаъолияти хоҷагидорӣ худ сафарбар намоянд. Ҳарчанд имтиёзҳои андоз унсурҳои ҳатми низоми андозбандӣ, аз қабилӣ меъёри андоз, манбаи андозбандӣ, объекти андозбандӣ ва ғайра набошанд ҳам, онҳо дар доираи низоми андозии миллии давлатҳои ҳамаҷониба мавриди истифода қарор дода мешаванд. Дар баробари ин, чи тавре ки таҷриба нишон медиҳад, шумора ва шаклҳои истифодаи амалии онҳо дар давлатҳои хориҷаи дуру наздик вобаста ба сиёсати иҷтимоию иқтисодии пешгирифтаи онҳо ва бо назардошти самтҳои афзалиятноки бахшҳои иқтисодӣ аз якдигар фарқ намуда, бо роҳҳои гуногун дар амал татбиқ мешаванд.

Пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва дигар сабукиҳои аксар вақт ба ҳалли вазифаҳои муайяни иҷтимоӣ ва танзимӣ (масалан, дастгирии кишрҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазири аҳоли), ҳавасмандгардонии баъзе намудҳои фаъолияти иқтисодӣ (масалан, сармоягузорӣ ба фондҳои асосӣ, истеҳсолоти кишоварзӣ, технологияҳои инноватсионӣ), фаъолияти хайриявӣ равона карда мешавад. Сарфи назар аз тафовути баёни масъала, мақсади таҳияи чунин механизми имтиёзҳо аз он иборат мебошад, ки он бояд боиси зиёд шудани истеҳсолот, афзоиши манбаи андозбандӣ ва рақобатпазирии маҳсулот ва хизматрасонӣ гардад [1, с.125].

Алҳол дар адабиёти иқтисодӣ дар бораи таърифи мафҳуми «имтиёзи андозӣ» ақидаҳои гуногун вучуд дорад. Вобаста ба ин, пеш аз ҳама барои шарҳ додани таърифи мафҳуми мазкур сараввал бояд ба маънои мафҳуми «имтиёз» таваҷҷӯҳ намоем. Дар асоси шарҳи тавзеҳи мафҳуми «имтиёз», ки дар луғатҳои гуногун оварда шудааст, ин вожа маънои доро будани афзалиятро ифода менамояд. Масалан, дар луғати тафсирии Ефремова Т.Ф. мафҳуми мавриди назар ҳамчун «ҳуқуқи афзалиятнок барои озод кардан аз ҳама гуна ӯҳдадорӣ, ҳуқуқи истифодаи чизе, ки ҳамчун истисно аз қоидаҳои умумии муқаррарнамудаи қонун пешбинӣ шудааст» муайян карда шудааст [3,с.690]. Дар Луғати энциклопедиии шӯравӣ мафҳуми «имтиёз» – «додани ҳама гуна бартариятҳо, қисман озод кардан аз иҷрои қоидаҳои муқарраршуда, ӯҳдадорӣ ё сода кардани шароити татбиқи онҳо» оварда шудааст [11,с.741]. Дар “Луғати русӣ-тоҷикӣ” бошад ин мафҳуми зерин ба маънои «сабуки» шарҳ дода шудааст [15, с.354].

Чи тавре ки мебинем, мафҳуми «имтиёз» дар луғатҳои дузабона ва тафсирии мазкур ба маънои умумии афзалият шарҳи тавзеҳи шудааст ва он ҳамчун истисно пешниҳод мегардад.

Нисбати андозҳо бошад мафҳуми «имтиёзи андозӣ» ба андозсупорандаҳои мушаххас возеҳ муайян карда шудааст. Ҳамзамон, қайд намудан ба маврид аст, ки имтиёзҳои андозӣ бояд хусусияти инфиродӣ надошта бошанд [4, с.41].

Дар адабиёти иқтисодӣ таърифҳои мафҳуми «имтиёзи андозӣ» асосан ба равшан кардани муқаррароти ин мафҳум ё интиҳоби калимаҳои алоҳида, ки ҳамчун синоними онҳо маънидод мешаванд, равона карда шудааст. Масалан, олимони рус Романовский М.В. ва Врублевская О. имтиёзи андозро «ҳамчун воситаи расмии кам кардани андозаи (сатҳи) андозбандӣ муайян мекунад» [10, с.30]. Ба андешаи Малко А.В. имтиёзи андозӣ дар он ифода меёбад, ки «ба мавқеи субъекти хоҷагидор, ё шахси алоҳида сабукии қонунӣ медиҳад, ки қонун ё амалӣ гардонидани манфиатҳои он, инчунин мусоидат дар пешниҳоди ҳуқуқҳои иловагии махсус (бартариятҳо) ва озод кардан аз ӯҳдадорӣҳо равона карда шудааст» [9, с.484]. Соколовская А. имтиёзи андозиро чунин шарҳ додааст: «Саркашӣ аз талаботи меъриии (қоидаҳои муқарраршудаи) қонунгузори андозбандӣ, дар ҳолати мавҷудияти объекти андозбандӣ барои категорияҳои алоҳидаи андозсупорандагон имкони гирифтани имтиёзҳое, ки аз пардохти андоз (андозҳо) пурра ё қисман озод карда мешаванд ва он боиси кам шудани гаронии андоз мегардад», шарҳ додааст [12, с.23]. Дар асоси суханҳои дар боло гуфташуда таърифи умумии зерини «имтиёзи андозӣ» - ро пешниҳод кардан мумкин аст: бартариятҳое, ки ба фаъолияти муайян ё гурӯҳи андозсупорандагон дар шаклҳои гуногун (пурра ё қисман озод намудан, тахфифҳои андозӣ, паст намудани меъёрҳои андозӣ ва дигар сабукиҳо) пешниҳод шуда, дар қараёни иҷрои ӯҳдадорӣҳои андозсупорандагон гаронии андозро кам мекунад. Дар умум қайд намудан зарур аст, ки имтиёзҳои андозӣ хусусиятҳои зеринро доро мебошанд:

1) даромадҳои бучетии аз даст рафтаи андозиро ифода менамоянд, яъне он ба кам шудани қисми даромади бучет оварда мерасонад;

2) аз имтиёзҳо ва сабукиҳои андозии муқарраршудаи қонунгузори андоз нисбат ба инҳирофи низоми базавии андоз ба миён меояд;

3) ба найли мақсадҳои сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлат равона карда мешавад;

4) ба хароҷоти мустақими давлатӣ (маблағҳои бучетӣ) алтернатива мебошанд.

Мо чунин мешуморем, ки дар доираи арзёбии самаранокии имтиёзҳои андозӣ ба муқаррароти мафҳуми имтиёзи андозӣ, ки дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав (аз 1 январи соли 2022) пешбинӣ шудааст, таъя қардан зарур аст. Мувофиқи он «Имтиёзҳои андозӣ бартарияти пешбининамудаи қонунгузори андоз эътироф карда мешаванд, ки ба гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон дар муқоиса ба андозсупорандагони дигар, аз ҷумла вобаста ба пардохт накардани андоз ё пардохт кардани онҳо, ба андозаи камтар пешниҳод карда мешаванд» [4, с.41].

Ин таърифро метавон ба таври зерин маънидод кард:

– имтиёзи андозӣ танҳо дар доираи қонунгузори андоз муқаррар карда мешаванд;

– имтиёзи андозӣ танҳо ба гурӯҳҳо ё категорияҳои андозсупорандагон дода ё татбиқ карда мешавад;

– меъёрҳои муқаррарнамудаи қонунгузори андоз характери умумӣ доранд ва характери инфиродӣ дошта наметавонанд;

– пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ имкон медиҳад, ки категорияҳои алоҳидаи андозсупорандагон имтиёзҳои мушаххас ба даст оранд.

Пеш аз ҷорӣ намудани имтиёзҳои андозӣ он бояд ҳамеша бо далелҳои равшани дорои хусусияти иқтисодӣ ё иҷтимоӣ асоснок карда шавад, яъне ҳадаф ва мақсадҳои ҷорӣ кардани ин имтиёзҳо бо таври мушаххас маълум карда шуда, методика ё тартиби арзёбии муваффақият ё ноқомии ин тадбир муқаррар гардад. Таҳлили ҳамаҷонибаи самаранокии имтиёз ва дигар сабукиҳои андозиву гумруқӣ дар асоси нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва молиявии субъектҳои хоҷагидорие, ки тибқи қонунгузори амалкунандаи кишвар аз ин имтиёзҳо баҳравар ҳастанд, арзёбӣ карда, зарурати барҳамдиҳӣ ё тақмили

минбаъдаи он дар соҳаҳои гуногуни иқтисодии милли масъалагӯзорӣ карда шаванд. Қобили зикр аст, ки дар ин росто тибқи Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав бахшҳои афзалиятнок зикр шудаанд, ки таъсири мусбати имтиёзҳои андозиро ба сатҳи рушди иқтисоди кишвар дар ояндаи наздик пешбинӣ мекунанд. Аз ҷумла, зикр гардидааст, ки «...ба истиснои соҳаҳои афзалиятноки нав муайяншуда, хориҷкунӣ ва ё азнавтасдиқкунии номгуӣ соҳаҳои афзалиятноки дорои имтиёз дар асоси таҳлили самаранокии имтиёзҳои пешниҳодшуда барои рушди иқтисодии милли ва минтақавӣ сурат мегирад» [4, с.41].

Солҳои пеш то қабул ва дар амал татбиқ намудани таҳрири нави Кодекси андоз тибқи қонунгузорию андозу гумрук ба субъектҳои хоҷагидорӣ шумораи зиёди имтиёзҳо пешниҳод карда мешуд, аммо ба самара ё натиҷаи ниҳии сабукиҳои пешниҳодшуда ва таъсири мусбат ё манфии онҳо ва дар маҷмӯъ ба фаъолияти ин субъектҳо аз тарафи мақомоти андозии кишвар кам таваҷҷуҳ зоҳир карда мешуд.

Ҷи тавре ки Асосгузори Сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз баромадҳои худ қайд намуда буданд: «Имрӯз барои фаъолияти соҳибкорӣ қариб 100 номгуӣ имтиёзҳо пешбинӣ шудааст. Аммо таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки механизм ва муҳлати пешниҳоди имтиёзҳо ва ҳамзамон бо ин, омори онҳо ба танзим дароварда нашуда, аз ҷониби аксарияти вазорату идораҳо ҳисобот оид ба имтиёзҳои амалкунанда ва татбиқшуда ба таври дахлдор пеш бурда намешавад» [13, с.3]. Бинобар ин аз тарафи Роҳбари давлат ба вазорату идораҳои дахлдори давлатӣ супориш дода шуд, ки санади меъёрии ҳуқуқиро оид ба тартиби пешниҳод ва арзёбии самаранокии имтиёзҳо таҳия ва ба Ҳукумати кишвар пешниҳод намоянд. Аз ин рӯ, бо мақсади арзёбии самаранокии имтиёзҳои андозию гумрукӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарори дахлдор «Дар бораи тартиби пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ» ба тавсиб расонида шуд [8, с.1].

Дар умум самаранокии имтиёзҳои андозиву гумрукӣ қобилияти таъсиррасонии он ба субъектҳои хоҷагидор бо мақсади ноил шудан маҳз ба он ҳадафҳо, ки ин имтиёзҳо ба онҳо равона карда шудааст, ба ҳисоб меравад. То имрӯз арзёбии самаранокии имтиёзҳо аз рӯи се меъёри асосӣ: бучетӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ амалӣ карда мешавад. Аз ин нуқтаи назар, имконият пеш меояд, ки дар асоси таҳлили нишондиҳандаҳои молиявӣ ва иқтисодии ширкатҳои сайёҳии ватанӣ аҳамият ва вобастагии таъсири мусбат ё манфии имтиёзҳои дар ин соҳа муқарраршударо арзёбӣ намоем.

Сарфи назар аз он, ки пешниҳоди имтиёз ва сабукиҳои андозӣ ба субъектҳои хоҷагидорӣ хароҷоти маблағҳои бучетиро бевосита ба миён намеорад, вале ҳолати мазкур дар давраи кӯтоҳ метавонад қисми даромади бучетро кам кунад, ҳол он ки дар сурати гирифтани ин даромад, давлат имконият дошт, ин маблағҳоро ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодие, ки маҳз ба ҳамон имтиёзҳои андозӣ равона карда шуда буд, мавриди истифода қарор диҳад. Дар асоси ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки имтиёзҳо ва дигар сабукиҳои андозӣ, ки ба хароҷоти давлатӣ шабоҳат доранд бояд аз ҷиҳати шаффофият ва самаранокӣ ба мисли маблағҳои бучетӣ, мавриди таҳлил ва санҷиш қарор дода шаванд. Таҳлилҳо имконият медиҳанд, ки самаранок будани имтиёзҳои андозиву гумрукии амалкунандаро дар соҳаҳои муҳталифи иқтисодии кишвар, аз он ҷумла соҳаи сайёҳӣ муайян намоем.

Роҳбарияти олии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди сайёҳӣ аҳамияти махсус зоҳир менамоянд. Бо пешниҳоди Пешвои миллат соли 2018 дар кишварамон Соли рушди сайёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ, солҳои 2019-2021-Соли рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ эълон гардид. Бо назардошти дурномаи густариши соҳаи сайёҳӣ, ки яке аз соҳаҳои муҳимми рушди иқтисодии мамлакат маҳсуб меёбад, дар ҷумҳурӣ мақомоти салоҳиятдори танзимкунандаи бахши сайёҳӣ – Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ва заминаи меъёрии ҳуқуқии соҳаи сайёҳӣ тақмил дода шуд. Дар солҳои охир чандин санадҳои танзимкунандаи бахши сайёҳӣ, аз ҷумла, «Стратегияи

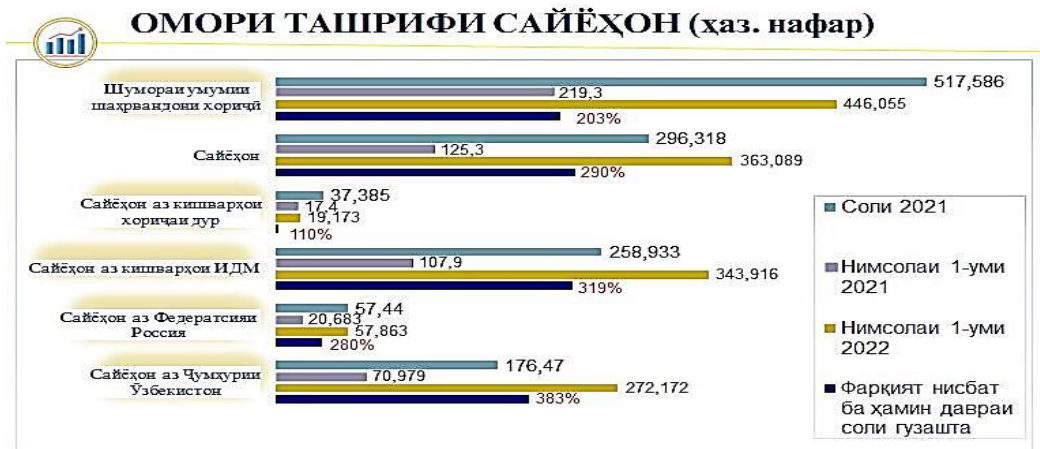
рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи рӯйхати иншооти сайёҳие, ки барои бунёди онҳо воридоти таҷҳизоту техника ва масолеҳи сохтмонӣ аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) ва боҷи гумрукӣ озод карда мешаванд», таҳия ва қабул шудааст.

Соҳаи сайёҳӣ дар замони муосир яке аз самтҳои сердаромадтарини иқтисодиёти ҷаҳон ба ҳисоб рафта, дар таъмини шуғл ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум нақши муҳим дорад. Аз ин рӯ, танзими шароити мусоид барои рушди соҳаи сайёҳӣ ва тақмили сиёсати давлатии идоракунии соҳа, аз ҷумлаи афзалиятҳои муҳимми сиёсати иқтисодию иҷтимоии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад [7, с.1].

Бо мақсади рушди соҳаи сайёҳӣ ва инфрасохтори он дар кишвар ва бо ин васила дастгирии ширкатҳои сайёҳии ватанӣ дар самти сабукнамоии пардохтҳои андозиву гумрукӣ дар солҳои охир дар конунгузории кишвар тағйироти зарурӣ ворид карда шуд. Аз ҷумла, даромадҳо аз фаъолияти сайёҳӣ ба муҳлати 5 сол аз санаи бақайдгирии давлатӣ аз пардохти андоз аз ғоида озод карда шудааст [5, с.1].

Инчунин воридоти таҷҳизоту техника ва маводҳои сохтмони иншооти сайёҳӣ (аз ҷумла меҳмонхона, осоишгоҳ ва истироҳатгоҳҳои табобатӣ, маркази сайёҳӣ ва дигар иншооти сайёҳӣ), ки рӯйхати иншооти сайёҳӣ, номгӯӣ, миқдори таҷҳизоту техника ва маводи сохтмони воридшаванда аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда мешаванд, аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) ва боҷи гумрукӣ озод гардидааст [6, с.1].

Диаграммаи №1.

Сарчашма: Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ <https://traveltajikistan.tj/>]

Ҷиҳати татбиқи имтиёзҳои гумрукӣ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №189 аз 12 апрели соли 2018 номгӯи иншооти сайёҳие, ки барои бунёди онҳо воридоти таҷҳизоту техника ва маводи сохтмонӣ аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) ва боҷи гумрукӣ озод карда мешавад, муайян карда шуд.

Имтиёзҳои ҷорикарада имконият доданд, ки дар кишвар шумораи ширкатҳои ба фаъолияти сайёҳӣ машғулбуда ва ҳаҷми хизматрасонии онҳо ба сайёҳони хориҷӣ зиёд гардад. Агар дар соли 2017 шумораи ширкатҳои сайёҳӣ 91 ададро ташкил намуда бошад, пас ин рақам дар соли 2022 ба 288 адад расидааст, ки 3,1 маротиба зиёд мебошад.

Мувофиқи маълумоти Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, шумораи шаҳрвандони хориҷие, ки ба қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардидаанд,

давра ба давра зиёд мешавад. Агар он дар соли 2021 517,586 ҳаз. нафар, аз ҷумла 296,318 ҳаз.нафар сайёҳонро ташкил карда бошад, танҳо дар нимсолаи 2-юми соли 2022 ин нишондиҳанда ба 446,065 ҳаз нафар, аз ҷумла 363,089 ҳаз.нафар сайёҳон расида, ба ҳисоби миёна 3 маротиба афзоиш ёфтааст (ниг. ба диаг. №1).

Дар асоси маълумоти Кумитаи андоз дар соли 2017 шумораи коргарони кироя дар маҷмӯъ дар ширкатҳои сайёҳӣ 570 нафар ва фонди музди меҳнат 5,6 млн сомониро ташкил додааст, ки мутаносибан ин рақамҳо соли 2018 ба 654 нафар ва 7,2 млн сомонӣ, соли 2019 ба 801 нафар ва 8,8 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 641 нафар ва 6,7 млн сомонӣ баробар гардида, дар давраи муқоисашаванда афзоиши он мутаносибан 71 нафар коргар ва 1,1 млн сомонӣ фонди музди меҳнатро ташкил кардааст [14, с.22].

Тибқи ҷадвали №1 соли 2017 музди миёнаи моҳонаи коргари соҳаи мазкур 815 сомониро ташкил дод, ки он соли 2018 ба 920 сомонӣ, соли 2019 ба 919 сомонӣ ва соли 2020 ба 867 сомонӣ баробар гардида, соли 2020 нисбат ба соли 2017 51 сомонӣ зиёд шудааст.

Ҷадвали №1.

Нишондиҳандаҳои иҷтимоии соҳаи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2020

№	Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо			
		2017	2018	2019	2020
1	Шумораи умумии кормандон (нафар)	570	654	801	641
2	Фонди музди меҳнат (млн сомонӣ)	5,6	7,2	8,8	6,7
3	Музди миёнаи меҳнат (сомонӣ)	815	920	919	867

Сарчашма: Дар асоси маълумоти Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб карда шудааст.

Таҳлили нишондиҳандаҳои омори мақомоти андози кишвар нишон медиҳад, ки агар соли 2017 даромади умумии ширкатҳои сайёҳӣ дар маҷмӯъ 8,6 млн сомониро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда соли 2018 ба 16,7 млн сомонӣ, соли 2019 ба 28,1 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 24,7 млн сомонӣ баробар гардидааст. Соли 2020 даромади умумӣ нисбат ба соли 2017 ба маблағи 16,1 млн сомонӣ ё 1,8 маротиба зиёд шудааст.

Соли 2017 фоидаи ширкатҳои сайёҳӣ 2,4 млн сомонӣ, соли 2018 4,9 млн сомонӣ, соли 2019 8,0 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 5,5 млн сомонӣ расидааст. Фоидаи соли 2020 нисбат ба соли 2017 2,3 маротиба зиёд мебошад. Тибқи ҳисобот соли 2020 даромаднокии соҳаи мазкур 22,4 фоизро ташкил кардааст, ки нисбат ба соли 2017 6,1 фоиз кам мебошад [14, с.23].

Арзиши воситаҳои асосии ширкатҳои дар соҳаи сайёҳӣ фаъолияткунанда дар соли 2017 маблағи 8,0 млн сомониро ташкил намудааст. Нишондиҳандаи мазкур соли 2018 ба 12,8 млн сомонӣ, соли 2019 ба 29,6 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 200,8 млн сомонӣ баробар гардидааст. Нишондиҳандаи мазкур соли 2020 нисбат ба соли 2017 ба маблағи 192,8 млн сомонӣ ё худ 24,1 маротиба афзоиш ёфтааст.

Маблағи ҳисобшудаи андозҳои соҳаи мазкур дар соли 2017 5,9 млн сомониро ташкил дода, он соли 2018 ба 6,8 млн сомонӣ, соли 2019 ба 8,0 млн сомонӣ ва соли 2020 ба 6,5 млн сомонӣ баробар гардидааст. Афзоиш дар соли 2020 нисбат ба соли 2017 дар маҷмӯъ 11,9 фоизро ташкил медиҳад. Имтиёзҳо ва дигар сабуқиҳои андозиву гумрукӣ ба соҳаи мазкур ба қисми даромади бучети давлатӣ таъсири худро гузошанд. Дар асоси маълумоти омории мақомоти андози кишвар дар маҷмӯъ маблағи андоз аз фоидаи (андози низоми содакардашуда) ба бучети давлатӣ вориднагардида аз ҳисоби татбиқи имтиёзҳо ба соҳаи сайёҳӣ барои даврони таҳлилшаванда дар маҷмӯъ ба 2,4 млн сомонӣ баробар гардидааст, ки ин нишондиҳанда дар соли 2017-ум 0,3 млн сомонӣ, дар соли 2018-ум 0,6 млн сомонӣ, дар соли 2019-ум 1,0 млн сомонӣ ва дар соли 2020 бошад 0,5 млн сомониро ташкил кардааст.

Маблаги пардохтҳои гумрукии ба бучети давлатӣ вориднагардида аз ҳисоби татбиқи имтиёзҳо дар соҳаи сайёҳӣ дар солҳои 2017-2020

№	Номгӯй	Солҳо			
		2017	2018	2019	2020
1	Шумораи субъектҳои аз имтиёз бархурдоршуда, аз ҷумла (адад)	0	3	5	11
1.1	- соҳибкорони инфиродӣ	0	1	1	0
1.2	- шахсони ҳуқуқӣ	0	2	4	11
2	Арзиши гумрукӣ (бо млн доллари ИМА)	0	3,5	1,4	3,7
3	Пардохтҳои гумрукии озодшуда, аз ҷумла (бо млн сомонӣ)	0	8,2	3,5	9,2
3.1	- ААИ	0	6,3	2,4	7,3
3.2	- бочи гумрукӣ	0	1,9	1,1	1,9

Сарчашма: дар асоси маълумоти Хадамоти гумруки назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб карда шудааст.

Дар давраи солҳои 2017-2020 маблағи андоз аз Ҷоидаи (андози низоми содакардашуда) ба бучети давлатӣ вориднагардида аз ҳисоби татбиқи имтиёзҳо ба ширкатҳои сайёҳӣ мутаносибан 5,4 Ҷоиз, 9,0 Ҷоиз, 12,8 Ҷоиз ва 7,3 Ҷоизи маблағи андозҳои ҳисобшудаи ширкатҳои мазкурро дар давраҳои мазкур ташкил намуд.

Мувофиқи нишондиҳандаҳои ҷад.№2 маблағи пардохтҳои гумрукии аз ҳисоби татбиқи имтиёзҳои дар соҳаи сайёҳӣ ба бучети давлатӣ вориднагардида дар маҷмӯъ 20,9 млн сомонӣ, мутаносибан дар соли 2018 8,2 млн сомонӣ, дар соли 2019 3,5 млн сомонӣ ва дар соли 2020 9,2 млн сомонино ташкил медиҳад.

Таҳлил ва арзёбии нишон дод, ки имтиёзҳои андозиву гумрукии ба соҳаи сайёҳӣ пешниҳодшуда дар маҷмӯъ самаранок мебошанд, зеро аз нишондиҳандаҳои Ҷоидаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва молиявӣ субъектҳои соҳаи мазкур маълум гардид, ки он дар солҳои охир тамоюл ба зиёдшавӣ дошта, ба рушди он таъсири мусбат расонида истодааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Джумабобов Х.К. [Текст] *Вопросы теории и практики эффективности налоговых льгот / Х.К. Джумабобов // Современная налоговая система: состояние, проблемы и перспективы развития. Материалы XV Международной научной конференции. – Уфа, 8 июня 2022г. – С. 14-20.*
2. Джумабобов Х.К. [Текст] *Этапы становления и развития налоговой системы Республики Таджикистан и пути ее совершенствования в условиях рыночной экономики / Х.К. Джумабобов, Ф.Т.Шодиев // Вестник Кыргызского экономического Университета имени М.Р. Рыскулбекова №2(36). – Бишкек, 2016. -С.21-24-ISSN 1694-5778.*
3. Ефремова Т.Ф. *Толковый словарь русского языка. Москва: Русский язык, 2000. – 1356 с.*
4. *Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Шарқи озод, 2021. – 324 с.*
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Оид ба тағйиру иловаҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, таҳти №1423. [Манбаи электронӣ <https://andoz.tj>] (санаи муроҷиат: 25.04.23)
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Оид ба тағйиру иловаҳо ба Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, таҳти №142. [Манбаи электронӣ <https://.customs.tj>] (санаи муроҷиат: 25.04.23)
7. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз «1» августии соли 2018, таҳти №372 «Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030». [Манбаи электронӣ: <https://traveltajikistan.tj/>] (санаи муроҷиат: 25.04.23)

8. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва ғумрукӣ» аз 31.12.2020, таҳти №670 / – Душанбе, 2020. – 31с.
9. Малько А.В. [Текст] Льготы, привилегии и иммунитеты в праве / Матузов П.П., Малько А.В. Теория государства и права. Москва: Юрист, 2006. – 645 с.
10. Налоги и налогообложение [Текст] / Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской. СПб.: Питер, 2010. – 528 с.
11. Советский энциклопедический словарь.-Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 1356 с.
12. Соколовская А. [Текст] Материалы третьего Украина-Российского налогового симпозиума «Теоретические и практические аспекты предоставления налоговых льгот».- Киев, 2012. – 175 с.
13. Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суханронии Пешвои миллат, Асосгузори Сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, ғумрук ва бонкдорӣ кишвар 10.05.2019. ш. Душанбе. [Манбаи электронӣ: <http://www.president.tj>] (санаи муруҷиат: 25.04.23)
14. Ҳисобот оид ба баҳодиҳии самаранокии имтиёзҳои андозию ғумрукӣ. –Душанбе, 2021. – 39с.
15. Лугати русӣ-тоҷикӣ. М.: Русский язык. 1985. – 1280с.

REFERENCES:

1. Jumaboev Kh.K. [Text] Questions of Theory and Practice of Efficiency of Tax Incentive / Kh.K. Jumaboev // Modern Tax System: Condition, Problems and Prospects of Development. Materials of XV International Scientific Conference. – Ufa, June 8, 2022 – PP. 14-20
2. Jumaboev Kh.K. [Text] Steps of Formation and Development of tax System of Tajikistan Republic and the Ways of its Effect in the Condition of Market Economy / Kh.K. Jumaboev, F.T. Shodiev // Bulletin of Kyrgyz Economic University named after M.R. Ryskulbekov №2(36). – Bishkek, 2016. -PP.21-24- ISSN 1694-5778.
3. Efremova T.F. Glossary of Russian Language. M.: Russian language, 2000. – 1356 pp.
4. Tax Code of Tajikistan Republic. – Dushanbe: Sharqi Ozod, 2021. – 324 pp.
5. Law of Tajikistan Republic “About the Supplements to the Tax Code of Tajikistan Republic from May 30, 2017, under the number №1423. [Electronic resource <https://andoz.tj>] (date of appeal: 25.04.23)
6. Law of Tajikistan Republic “ On the Supplements to the Customs Code of Tajikistan Republic from May 30, 2017, under the number №142. [Electronic resource <https://.customs.tj>] (date of appeal: 25.04.23)
7. The Order of the Government of Tajikistan Republic from August 1, 2018, under the number №372 « Tourism development strategy in the Republic of Tajikistan for the period up to 2030». [Electronic resource: <https://traveltajikistan.tj/>] (date of appeal: 25.04.23)
8. The Order of the Government of the Republic of Tajikistan "On the procedure for providing tax and customs benefits" from 31.12.2020, under the number №670 / – Dushanbe, 2020. – 31pp.
9. Malko A.V.. [Text] Benefits, privileges and immunities in rights /Matuzov P.P., Malko A.V. State Theory and Law. M.: Urist, 2006. – 645 pp.
10. Tax and Taxing [Text] / Under the Editorship M.V. Romonovsky, O.V. Vrublevsky. Saint-Petersburg: Peter, 2010. – 528 pp.
11. Soviet Encyclopedia. M.: Soviet Encyclopedia, 1990. – 1356 pp.
12. Sokolovskaya A. [Text] The Third Materials of Ukraine-Russian Tax Symposium «Theoretical and Practical Aspects of Awarding of Tax Benefits» Kiev – 2012. – 175 pp.
13. Press service of the President of the Republic of Tajikistan. Speech of the Leader of the Nation, Founder of National Peace and Unity, President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon at a meeting with employees of the finance, tax, customs and banking sectors of the country 10.05.2019. Dushanbe. [Electronic resource: <http://www.president.tj>] (date of appeal: 25.04.23)
14. Report on the assessment of the effectiveness of tax and customs benefits. –Dushanbe, 2021. – 39pp.
15. Russian-Tajik Dictionary. M.: Russian language. 1985. – 1280pp.

5.2.5. (08.00.14) МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА
5.2.5. ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҶОНӢ
5.2.5. WORLD ECONOMY

УДК: 339.5

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-131-142

**МЕТОДЫ И
ИНСТРУМЕНТЫ
СТИМУЛИРОВАНИЯ
ЭКСПОРТА В УСЛОВИЯХ
ЧЛЕНСТВА РЕСПУБЛИКИ
ТАДЖИКИСТАН В ВТО**

**УСУЛҶО ВА ФИШАНҶОИ
ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ
СОДИРОТ ДАР ШАРОИТИ
АЪЗОГИИ ҶУМҶУРИИ
ТОҶИКИСТОН ДАР СОЗМОНИ
БАЙНАЛМИЛАЛИИ САВДО (СБС)**

**METHODS AND
INSTRUMENTS FOR EXPORT
PROMOTION UNDER THE
CONDITIONS OF THE REPUBLIC
OF TAJIKISTAN'S MEMBERSHIP
IN THE WTO**

Кодирзода Диловар Бахридин, профессор кафедры экономической теории Таджикского национального университета; Гулзода Фаррух Махмадшо, докторант кафедры международных экономических отношений Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)

Кодирзода Диловар Бахридин, профессораи кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Гулзода Фаррух Махмадшо, докторанти кафедраи муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Душанбе, Тоҷикистон)

Kodirzoda Dilovar Bahridin, Full Professor of the Department of Economic Theory of Tajik National University; Gulzoda Farrukh Mahmadscho, Doctoral student of the Department of International Economic Relations of Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan) e-mail: dilovark@mail.ru

Рассматриваются методы и инструменты стимулирования экспорта в условиях членства Республики Таджикистан в ВТО. При этом среди мер государственной поддержки экспорта особо выделены финансовые меры, которые играют важную роль в развитии экспорта. Отмечается, что финансовую поддержку можно оказать не только в процессе осуществления экспорта, но и при производстве товаров и услуг, которые ориентированы на удовлетворение потребностей внешних покупателей. Государственные институты могут предоставить предприятиям налоговые льготы, финансировать формирование и развитие инфраструктуры экспорта, оказать поддержку экспортноориентированным предприятиям при привлечении иностранных инвестиций и т.д. Важную роль среди финансовых мер стимулирования экспорта играют: предоставление экспортерам льготных кредитов, возмещение им части затрат на уплату процентов по кредиту, страхование рисков внешнеэкономической деятельности, предоставление прямых и косвенных субсидий и т.д. Также рассмотрены принципы формирования и использования экспортного потенциала страны, которые играют важную роль при расширении объемов экспорта на внешние рынки.

Ключевые слова: экспорт, налоговые льготы, государственная поддержка, финансовая поддержка, иностранные инвестиции, страхование рисков, инвестирование, экспортный потенциал

Усулҳо ва фишанҳои ҳавасмандгардонии содирот дар шароити узвияти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Созмони байналмилалӣ савдо (СБС) баррасӣ шудааст. Зимнан байни тадбирҳои дастгирии давлатии содирот махсус чораҳои молиявӣ ҷудо карда шудаанд, ки дар руиҳи содирот аҳамияти вижа доранд. Қайд гардидааст, ки дастгирии молиявӣ на

танҳо дар ҷараёни амалисозии содирот, балки ҳангоми истеҳсоли молу хизматҳое, ки барои қонегардонии талаботи истеъмолгарони берунӣ раवона шудаанд, низ истифода мегардад. Ниҳодҳои давлатӣ метавонанд ба корхонаҳо имтиёзҳои андозӣ пешниҳод кунанд, ташик ва рушди инфрасохтори содиротиро маблағгузорӣ намоянд, корхонаҳои содиротмехварро ҳангоми ҷалби сармояи хориҷӣ дастгирӣ кунанд ва ғ. Дар доираи чораҳои молиявӣ ҳавасмандгардонии содирот пешниҳоди қарзҳои имтиёзнок ба содиркунандагон, пӯшонидани қисми хароҷоти пардохти фоизи қарз, суғуртаи хавфҳои фаъолияти иқтисодии бурунмарзӣ, кӯмаки мустақим ва ғайримустақим ва ғайра аҳаммияти калон доранд. Инчунин принципҳои ташик ва истифодаи нерӯи содиротии мамлакат, ки дар тавсеаи ҳаҷми содирот ба бозорҳои беруна мавқеи муҳим доранд, баррасӣ гардидаанд.

Калидвожаҳо: содирот, имтиёзҳои андозӣ, дастгирии давлатӣ, дастгирии молиявӣ, сармоягузори хориҷӣ, суғуртаи хавфҳо, сармоягузорӣ, нерӯи содиротӣ

The article discusses methods and tools to stimulate exports in the conditions of membership of the Republic of Tajikistan in the WTO. At the same time, financial measures that play an important role in the development of exports are highlighted among the measures of state support for exports. It is noted that financial support can be provided not only in the process of exporting, but also in the production of goods and services that are focused on meeting the needs of external buyers. State institutions can provide tax incentives to enterprises, finance the formation and development of export infrastructure, support export-oriented enterprises in attracting foreign investment, etc. An important role among financial measures to stimulate exports is played by: granting preferential loans to exporters, reimbursement of part of their costs for paying interest on loans, insurance against risks of foreign economic activity, provision of direct and indirect subsidies, etc. The principles of formation and use of the country's export potential, which play an important role in expanding exports to foreign markets, are also considered.

Keywords: export, tax benefits, state support, financial support, foreign investment, insurance risks, investment, export potential

Республика Таджикистан, выступая как неотъемлемая часть мирового хозяйства, участвует в международном разделении труда посредством экспорта сырьевых товаров, электроэнергии, рабочей силы и некоторых видов промышленных изделий. Стимулирование экспорта сырьевых и готовых товаров чрезвычайно важно для развития экономики, так как он является важным источником поступления в страну иностранной валюты. В диверсификации структуры экспорта важную роль играют формы, методы и инструменты его стимулирования, которые получили широкую известность во всех странах мира.

В экономической литературе имеется много исследований относительно форм и методов стимулирования экспорта. Ознакомление с ними позволяет сгруппировать основные меры и инструменты стимулирования экспорта, которые соответствуют особенностям экономики Таджикистана. К этим мерам относятся: финансовые меры, меры по созданию особых экономических зон, меры поддержки малого и среднего бизнеса; институционально-правовое обеспечение, торгово-политические меры и меры экономической дипломатии [3, с. 115; 6, с. 7].

Среди мер государственной поддержки экспорта особое место занимают финансовые меры. Они играют важную роль в развитии экспорта посредством снижения издержек экспортеров при выходе на внешние рынки и формировании конкурентных преимуществ в процессе ценообразования на экспортируемые товары. Финансовую поддержку можно оказать не только в процессе осуществления экспорта, но и при производстве товаров и услуг, ориентированных на внешних потребителей. В частности при производстве

экспортноориентированных товаров государство может предоставить налоговые льготы, финансировать формирование и развитие инфраструктуры экспорта, оказать поддержку предприятиям при привлечении иностранных инвестиций и т.д.

Расходы, которые несут государственные институты для оказания финансовой поддержки экспортеров, часто являются экономически оправданными. Ведь приток экспортной выручки в страну не только является необходимым стимулом для участников внешнеэкономической деятельности, но и выступает для государства важным ресурсом в обеспечении экономики валютными средствами. Среди финансовых мер стимулирования экспорта важную роль играют: предоставление экспортерам льготных кредитов, возмещение им части затрат на уплату процентов по кредиту, страхование рисков внешнеэкономической деятельности, предоставление прямых и косвенных субсидий, финансирование издержек экспортеров при участии в выставочно-ярмарочной деятельности за рубежом и т.д. [7, с. 15].

Одним из серьезных барьеров на пути роста экспорта товаров за рубеж в развивающихся странах является слабый финансовый рынок, который не позволяет производителям и экспортерам своевременно привлекать кредитные ресурсы и решать вопросы финансирования производственного процесса. Неэффективность финансового сектора и недостаточный уровень кредитоспособности частных фирм вынуждает государство вмешиваться в этот процесс. Оно, используя различные управленческие рычаги, расширяет доступ производителей и экспортеров к кредитам. Достаточно популярной формой государственной поддержки в этом аспекте является субсидирование кредитов для малых предприятий, стимулирование конкуренции на кредитных рынках, страхование экспортных кредитов. Экспортные кредиты предоставляются в случаях, когда по какой-нибудь причине покупатель товара откладывает платеж на определенный период. Правительство обычно берет на себя кредитный риск через специализированные финансовые учреждения. Экспортные кредиты подпадают под понятие косвенных субсидий, и по этой причине их предоставление регулируется ВТО [8, с. 135; 1, с. 345].

Кроме того, правительство может создать специализированные фонды в иностранной валюте для оплаты экспортерам импортных промежуточных ресурсов, осуществлять предотгрузочное финансирование потенциальных экспортеров, которые не имеют достаточных доказательств кредитоспособности для предоставления залога, получения экспортных грантов, экспортеров, которые реализуют новые проекты в экспортном секторе, и т.д.

Важной формой реализации финансовых мер являются экспортные субсидии, которые подразумевают финансовые льготы, предоставляемые государством предприятиям на осуществление экспорта определенных товаров за рубеж. Эти субсидии предоставляются не только в процессе осуществления экспорта товаров, но и в ходе организации процесса производства товаров. Под субсидиями скрываются протекционистские барьеры, и, независимо от того, что они нарушают нормы и принципы ВТО, широко используются для поддержки экспортеров, особенно при экспорте сельскохозяйственной продукции.

Экспортная субсидия в документах ВТО определяется как льгота, предоставляемая правительством предприятиям, осуществляющим экспортную деятельность. Она может принимать разные формы, начиная с денежной суммы, выделяемой государством субъектам внешнеэкономической деятельности в прямом или в косвенном видах, либо в виде освобождения от уплаты налогов, отсрочки от выплаты обязательных платежей, возврата пошлин на импортированные промежуточные ресурсы, и до преференций экспортерам, предоставления компаниям-экспортерам общественного блага бесплатно или по цене ниже рыночной.

В свою очередь производственные субсидии обходятся правительству дороже, чем

экспортные, и повышают неопределенность в отношении желаемого результата [2, с. 130; 4, с. 25; 9, с. 330].

Соглашение ВТО определяет две категории субсидий:

(а) запрещенные субсидии (перечислены в статье III);

(b) обжалуемые субсидии (не попадающие под действие статьи III и отвечающие требованиям статьи V).

Запрещенные субсидии бывают двух видов:

1. Все субсидии, которые де-юре или де-факто зависят от результатов экспорта.

2. Все субсидии, зависящие от использования отечественных, а не импортных промежуточных ресурсов.

Неблагоприятное воздействие означает вред, причиненный отечественной промышленности в стране-импортере. Такое воздействие часто может иметь отрицательные последствия не только для промышленности, но и для других, сопредельных отраслей национальной экономики.

Всемирная торговая организация (ВТО) регулирует действия, которые страны могут предпринять, чтобы компенсировать последствия субсидий. Страны-импортеры через орган для разрешения споров ВТО может добиваться отмены субсидий, которые были введены другими членами, или устранить их неблагоприятные последствия путем принятия ответных мер. Есть два возможных пути противодействия таким субсидиям. На многостороннем уровне любая страна-член ВТО, в отношении которой была принята субсидия, может организовать судебное разбирательство в органах урегулирования споров ВТО. На национальном уровне затронутый член ВТО может ввести компенсационные таможенные пошлины, когда выявится, что импорт субсидируется.

Обычно субсидии предоставляются только крупным фирмам, у которых производительность выше, чем у обычных предприятий. Эти предприятия в основном учитывают иностранный спрос и в состоянии освоить внешние сегменты рынка товаров и существенно расширить объем сбыта за рубежом.

Экспортные субсидии также имеют некоторые недостатки. Например, фирмы, получающие экспортные субсидии от государства, могут использовать их на другие цели, а не для наращивания экспорта. Это особенно характерно для развивающихся стран, в которых отсутствует контроль над целевым использованием субсидий. Во-вторых, схема предоставления экспортных субсидий является долгим и сложным процессом и экспортерам необходимо проходить определенные контрольные процедуры для обоснования получения таких льгот. В-третьих, чаще всего они предоставляются фирмам и предприятиям, которые находятся в прямом подчинении у определенных государственных чиновников или политических обществ. Таким образом, независимо от того, что выделение субсидий для стимулирования экспорта теоретически оправдано, на практике возникает множество проблем в процессе их реализации.

Вопрос предоставления экспортных субсидий особенно актуален для сельского хозяйства. Сельское хозяйство является одной из самых острых проблем в торговых переговорах между развитыми и развивающимися странами. Правила, касающиеся экспортных субсидий и внутренних мер поддержки сельского хозяйства, рассматриваются в Соглашении ВТО по сельскому хозяйству. В соглашении говорится, что члены ВТО могут предоставлять экспортные субсидии только на товары и их количества, перечисленные в списке уступок членов, о которых они договорились в период вступления в ВТО, который обычно ограничивается сроком до 10 лет. ВТО допускает введение субсидий для наименее развитых стран, в которых ВВП на душу населения составляет 1000 долларов США в год.

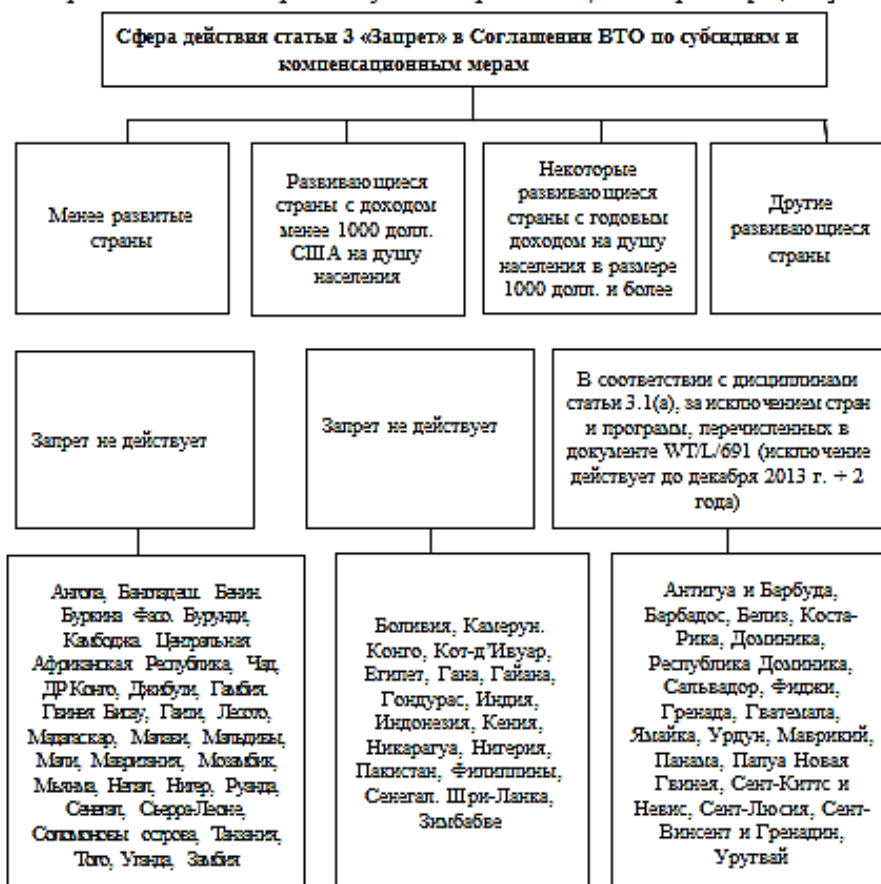
В соглашении ВТО «По субсидиям и компенсационным мерам», часть II – «Запрещенные субсидии», в статье 3 «Запрет» с учетом исключений, предусмотренных Соглашением по сельскому хозяйству, устанавливается запрет на предоставление

субсидий некоторым странам-членам Всемирной торговой организации (см. рис. 1).

Существует ряд других мер, которые не относятся к экспортному субсидированию, но имеют такой же эффект, как субсидии. Они также строго регламентируются ВТО. К ним относятся меры по возврату таможенных пошлин посредством разработки и реализации механизма возмещения таможенных пошлин, уплаченных при импорте промежуточных ресурсов для производства готовых экспортируемых товаров. Они играют существенную роль в продвижении экспорта товаров, на промежуточные ресурсы которых действует высокая ставка таможенной пошлины. Члены ВТО могут устанавливать систему возврата таможенных пошлин при условии, что они не предусматривают неявной экспортной субсидии [11; 12].

Еще одной мерой, которая используется для поддержки экспорта, являются налоговые льготы, предоставляемые некоторым предприятиям экспортеров или предприятиям, имеющим стратегическое значение для развития экономики. Эти льготы могут принимать различные формы. Наиболее распространенной формой является полное освобождение от выплаты некоторых видов налогов, или снижение ставки налога на прибыль, или предоставление налоговых каникул на определенный период. Данные меры также положительно влияют на привлечение в страну иностранных фирм для инвестирования или организации производства отдельных социально значимых товаров.

Рисунок 1
Применимость экспортных субсидий в развивающихся странах [14, с. 3]

В продвижении экспорта готовой продукции за рубеж важную роль играют экспортные кредиты. Кредитование экспортных операций включает краткосрочные, среднесрочные и долгосрочные кредиты. Они выплачиваются из специальных фондов через уполномоченные на то коммерческие банки.

В покрытии коммерческих рисков экспортеров важную роль играет страхование экспорта. Оно применяется в отношении широких групп товаров и осуществляется через страховые организации или банки, финансирующие внешнеэкономическую деятельность. При экспорте стратегических товаров на зарубежные рынки, продукции НИОКР и знаниеёмких товаров экспортеров также часто освобождают от уплаты определенных косвенных налогов. Многие страны мира для стимулирования экспорта искусственно занижают курс своих валют [15, с. 112; 17, с. 34].

Другой наиболее популярной формой стимулирования экспорта является создание специальных экономических зон для его поддержки. В таких зонах предоставляются финансовые и административные льготы для предприятий и организаций, осуществляющих внешнеэкономическую деятельность. Благодаря использованию в таких зонах особого режима осуществления предпринимательской деятельности, предприниматели-экспортеры выпускают и реализуют продукцию, которая свободно конкурирует с аналогичными товарами на внешних рынках.

Экспортоориентированные зоны являются разновидностью свободных экономических зон с особым режимом налогообложения и с соответствующей инфраструктурой, они создаются в определенном географическом пространстве страны. Деятельность этих зон направлена на стимулирование производства и занятости в отраслях, специализирующихся в экспортном секторе, увеличение доходности операций субъектов ВЭД в иностранной валюте, стимулирование ПИИ в данной области и др. [16, с. 82; 18, с. 55].

Такие зоны создаются, когда общая система налогообложения препятствует росту экспорта. Многие соглашения ВТО допускают создание особого дифференцированного режима налогообложения в странах-членах ВТО. Зоны экспортной переработки прямо не упоминаются в соглашениях ВТО и потенциально противоречат правилам ВТО в том случае, если они предоставляют фирмам субсидии для осуществления экспорта.

В условиях глобализации экономическая дипломатия в области поддержки экспорта выступает важным рычагом его стимулирования. Эффективная организация деятельности торговых представительств за рубежом позволяет значительно продвигать национальный экспорт посредством организации официальных зарубежных визитов руководителей отечественных предприятий и организаций или руководства уполномоченных органов в области поддержки и регулирования экспорта [13, с. 15].

Важную роль в продвижении экспорта за рубеж также играют организации содействия торговле, деятельность которых направлена на предоставление местным экспортерам необходимой информации о конъюнктуре зарубежных рынков, о спросе на отечественную продукцию, а с другой стороны - на повышение осведомленности потенциальных иностранных покупателей об отечественных товарах и фирмах. Они играют важную роль в устранении барьеров для выхода отечественных предпринимателей на зарубежные рынки из-за отсутствия знаний. Кроме того, в их функции включается создание имиджа отечественных фирм за рубежом, рекламирование их продукции, защита их интересов, маркетинг отечественной продукции посредством организации торговых представительств, торговых ярмарок, выставок и распространения

информации, проведение маркетинговых исследований для повышения осведомленности об экспортных возможностях, определение целей и потенциальных деловых партнеров.

В настоящее время организации по содействию торговле широко распространены в развитых и в развивающихся странах. Причина значительного увеличения числа таких организаций связана с изменениями в направлениях внешнеторговой политики многих стран и правил Всемирной торговой организации. Многосторонний торговый режим в последние десятилетия существенно ограничил возможности стран предоставлять своим экспортерам экспортные субсидии, что побудило правительства искать новые меры по обходу таких ограничений. Кроме того, растущая либерализация рынков товаров, услуг и факторов производства, пересмотр участия страны в региональных торговых соглашениях и изменение баланса сил между развитыми и развивающимися странами, а также достижения в области информационно-коммуникационных и транспортных технологий, с одной стороны создали новые выгодные возможности для экспортеров и инвесторов во всем мире, а с другой – усилили неопределенность на глобализированной международной арене. Чтобы не упускать потенциальные возможности для участия в мирохозяйственных процессах из-за ограниченности информации, отсутствия надлежащей оценки и связанных с ними рисков, во многих странах было создано значительное количество организаций по продвижению торговли. Цель этих организаций состоит в оказании помощи отечественным и иностранным организациям, работающим на международном уровне, чтобы сочетать потенциальные возможности с прибыльным опытом.

На уровне государства организации по содействию торговле способствуют стимулированию темпов экономического роста за счет экспорта, увеличения национального дохода и поступлений валютных средств. На уровне фирмы они влияют на изменение объема экспортных потоков фирмы, формирование предпринимательских навыков, диверсификацию экспортного рынка и повышение конкурентоспособности выпускаемой продукции. Однако не все фирмы-экспортеры участвуют в деятельности таких организаций из-за необходимости выплаты членских взносов. Но, независимо от этого, участие в деятельности таких организаций полезно для планирования экспорта, оценки и принятия экспортных решений.

За последние 20 лет в мировой экономике заметно изменилась институциональная среда, с которой сталкиваются организации по содействию торговле. ВТО продемонстрировала достаточно сдержанное отношение к деятельности таких организаций, потому что их вмешательство в торговлю позволило компенсировать запрещенные на практике меры стимулирования экспорта.

В расширении экспортного потенциала страны важную роль играют принципы его построения и функционирования, которые приведены на рис. 2.

Соблюдение приведенных принципов позволяет рационально использовать экспортный потенциал и оптимизирует структуру экспорта в соответствии с меняющимися требованиями мирового рынка [5, с. 13].

Рисунок 2

Принципы построения и функционирования экспортного потенциала [5, с. 12]

Анализ практики современного этапа развития мировой экономики показывает, что все инструменты государственного регулирования внешнеэкономической деятельности в области стимулирования экспорта по их значимости и роли в развитии национальных экономик можно разделить на три крупные группы: макроэкономические, микроэкономические и организационно-технические инструменты поддержки экспортеров (см. рис. 3) [10, с. 17].

Макроэкономические инструменты, которые включают меры в области стимулирования движения капитала и облегчения таможенных процедур, на определенном уровне влияют на рост экспорта страны. В частности государство посредством проведения политики слабой национальной валюты поддерживает экспортеров, хотя бы и во вред импорту. Хорошо разработанная политика в области движения капитала улучшает инвестиционный климат в стране, что существенно влияет на производственную деятельность отечественных предприятий, специализирующихся в экспортном секторе.

Инструменты государственного регулирования внешнеэкономической деятельности в области стимулирования экспорта

Независимо от того, что ВТО противостоит широкому использованию стимулирующих мер для продвижения экспорта, многие члены ВТО в определенной степени в скрытой форме используют ряд приведенных выше мер поддержки экспорта. Однако ожидаемый эффект от использования таких мер не всегда является одинаковым. Наряду с этим часто экспорт товаров, в процессе которого были использованы стимулирующие меры, подвергается ответному фискальному давлению посредством применения антидемпинговых и компенсационных мер странами-импортерами, что нивелирует их эффект.

Таким образом, на основе проведенного исследования можно сделать вывод, что политика продвижения экспорта представляет собой набор форм, методов и инструментов, направленных на прямую или косвенную поддержку экспорта. Она содержит широкий набор политических инструментов, начиная с политики обменного курса и заканчивая любыми «особыми» мерами, которые обычно означают, что государство несет часть затрат на производство экспорта. Меры поддержки экспорта могут быть адресованы либо национальным экспортерам, либо предприятиям и организациям, производящим продукцию на экспорт. Тем не менее, в последние десятилетия набор мер, доступных правительствам для оказания влияния на экспорт, постепенно ограничивался ВТО. Например, использование выборочных экспортных субсидий в настоящее время в большинстве стран строго ограничено. Тем не менее, правила ВТО не запрещают все инструменты поддержки экспорта. В условиях ВТО наиболее подходящими мерами стимулирования экспорта являются:

- инвестирование в исследования и научно-технические разработки;
- инвестирование в региональное развитие;
- инвестирование в деятельность, связанную с защитой окружающей среды, и др.

Эти меры, наряду с обеспечением развития экономики, существенно влияют на повышение качества экспортируемых товаров и диверсификацию их структуры.

Исходя из этого, в условиях членства в ВТО необходимо искать доступные варианты продвижения экспорта. Необходимо отметить, что политика стимулирования экспорта не означает политику защиты отечественного производства. Она побуждает фирмы повышать производительность, чтобы быть конкурентоспособными на международном рынке. Кроме того, правительственная поддержка экспортоориентированных предприятий и производств во многом направлена на решение общенациональных задач

и повышение общественного благосостояния. Поэтому государственные институты ищут различные направления и формы поддержки экспорта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арутюнян, Г.А. Пути стимулирования экспорта малых и средних предприятий: мировой опыт и возможности Армении / Г.А. Арутюнян // Ученые записки. - 2019. - №2. – С. 344-355.
2. Волчкова, Н.А. Региональные инициативы: экспортные возможности стран ЕАЭС / Н.А. Волчкова, П.О. Кузнецова, Н.А. Турдыева // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. - 2016. - Т. 11. - № 4. - С. 127-148.
3. Гулзода, Ф.М. Анализ динамики развития экспорта Республики Таджикистан в контексте ее членства в ВТО / Ф.М. Гулзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2023. - №2. - С. 110-118.
4. Дембицкий, С.Г. Анализ экономических проблем после вступления России в ВТО / С.Г. Дембицкий // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Экономика. – Москва, 2013. – № 2. – С. 21–30.
5. Кирсанов, В.В. Сравнительный анализ и оценка экспортного потенциала региона: на примере Республики Татарстан: автореф. дис. ... канд. экон. наук / В.В. Кирсанов. – Казань, 2005. – 26 с.
6. Кодирзода, Д.Б. Внутренний рынок Республики Таджикистан: современное состояние и меры его защиты / Д.Б. Кодирзода, Р.Х. Бобохонзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2019. - № 6. - С. 5-10.
7. Кодирзода, Д.Б. Теоретико-методологические основы совершенствования механизма стимулирования экспорта в условиях членства в ВТО / Д.Б. Кодирзода, Ф.М. Гулзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2022. - № 2. - С. 13-19.
8. Кодирзода, Д.Б. Вопросы обеспечения внешнеэкономической безопасности Республики Таджикистан в условиях интеграции в мировую экономику / Д.Б. Кодирзода, К.Х. Хушвахтзода, Б.М. Джумъаев // Международные отношения и безопасность. - 2022. - № 1 (1). - С. 130-140.
9. Корден, У.М. Стратегическая внешнеторговая политика / У.М. Корден // Панорама экономической мысли конца XX столетия / Под ред. Д. Гринэуэй. – Санкт-Петербург: Экономическая школа, 2002. – Т. 1. – С. 328-350.
10. Кривошеева, Е.Л. Механизмы функционирования прямых и косвенных инструментов поддержки и развития экспорта энергоресурсов / Е.Л. Кривошеева // Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом. - 2010. - № 10. - С. 15-21.
11. Кузубов, А.А. Модернизация инструментария по стимулированию экспорта в условиях глобализации / А.А. Кузубов // Азимут научных исследований: экономика и управление. – Самара, 2018. – Т. 7. – № 3 (24). – С. 149-151.
12. Оганисян, Г.О. Механизмы стимулирования экспортной деятельности / Г.О. Оганисян // Проблемы экономики и юридической практики. – Москва: Издательский дом "Юр-ВАК", – 2017. – № 4. – С. 39-41.
13. Полоник, С.С. О развитии экспортного потенциала Республики Беларусь / С.С. Полоник, Э.В. Хоробрых, А.А. Литвинчук // Весці Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі. Серия аграрных наук. - 2016. - № 1. — С. 13-22.
14. Соглашение по субсидиям и компенсационным мерам. -International trade centre, 2009. – 132 с.

15. Сырцов, Д.Н. Современная система государственной поддержки экспорта: использование международного опыта в российских условиях / Д.Н. Сырцов: дисс... кандидата экономических наук. – Москва, 2014. – 160 с.
16. Школяр, Н.А. Корректировка системы поддержки экспорта: принципы и подходы / Н.А. Школяр // Российский внешнеэкономический вестник. – Москва, 2014. – № 2. – С. 79-86.
17. Шулековский, В. Стимулирование экспорта как мера экономической политики / В. Шулековский // Банковский вестник. – Кострома, 2007. – С. 32-36.
18. Rodrik D. Trading in illusions. *Foreign Policy*. - 2001. - № 123. - P. 54-63.

REFERENCES:

1. Arutunyan G.A. *Ways of Export Stimulation of Small-scale and medium enterprise: world experience and Armenia's potential* / G.A. Arutunyan // *Bulletin of Scientists*. - 2019. - №2. – PP. 344-355.
2. Volchkova N.A. *Regional Initiatives: export potential UAEC* N.A. Volchkova, P.O.Kuznetsova, N.A.Turdyeva // *Bulletin of International Organizations: education, science, new economics*. - 2016. - V. 11. - № 4. - PP. 127-148.
3. Gulzoda F.M. *Dynamic Analyze of Export Development of Tajikistan Republic in the context of its membership in WTO* / F.M.Gulzoda// *Bulletin of Tajik National University. Series of social-economic and social sciences*. - 2023. - №2. - PP. 110-118.
4. Dembitsky S.G. *Economic Problem Analyze after Joining Russia in WTO* / S.G. Dembitsky // *Bulletin of Moscow State Regional University. Series: Economics*. – Moscow, 2013. – № 2. – PP. 21–30.
5. Kirsanov V.V. *Comparative Analyze and Marking the Export Potential of the Region: on the example of Tatarstan Republic: dissertation candidate of economy sciences* / V.V. Kirsanov. – Kazan, 2005. – 26 pp.
6. Kodirzoda D.B. *Local Market of Tajikistan Republic: modern status and level of security* /D.B. Kodirzoda, R.Kh. Bobokhonzoda // *Bulletin of Tajik National University. Series of social-economic and social sciences*. – Dushanbe, 2019. - № 6. - PP. 5-10.
7. Kodirzoda D.B. *Theoretico-methodological Basis of Mechanism Effect of the Export Stimulation in the condition of membership in WTO* / D.B. Kodirzoda, F.M. Gulzoda // *Bulletin of Tajik National University. Series of social-economic and social sciences*.. - 2022. - № 2. - PP. 13-19.
8. Kodirzoda D.B. *Providing Matters of External Economic Security of Tajikistan Republic in the condition of Integration to the World Economy*/ D.B. Kodirzoda, K.Kh.Khushvakhtzoda, B.M. Jumaev // *International Relations and Security*. - 2022. - № 1 (1). - PP. 130-140.
9. Korden U.M. *Strategic External Trade Policy* / U.M. Korden // *Panorama of Economical Mind of the end of XX century / Under the editorship of D. Grinuwey*. – Saint-Petersburg: *Economical School*, 2002. – V. 1. – PP. 328-350.
10. Krivosheeva E.L. *Mechanisms of Functioning of Direct and Indirect Tools of Support and Development of Export Resource* / E.L. Krivosheeva // *The Problems of Economy and Management of Oil-and-gas Complex*. - 2010. - № 10. - PP. 15-21.
11. Kuzubov A.A. *Tools' Modernization in Export Stimulation in the condition of Globalization* / A.A. Kuzubov // *Azimuth of scientific research: economy and management*. – Samara, 2018. – V. 7. – № 3 (24). – PP. 149-151.

12. Oganisyan G.O. *Mechanisms of the Stimulation of Export* / G.O. Oganisyan // *The Problems of Economics and Juridical practice*. – Moscow: Publishing House "Ur-VAK, – 2017. – № 4. – PP. 39-41.
13. Polonik S.S. *About the Development of Export Potential of Belarus Republic* / S.S. Polonik, E.V. Khorobrykh, A.A. Litvinchuk // *Bulletin of National Academy Sciences of Belarus. Series of agrarian sciences*. - 2016. - № 1. — PP. 13-22.
14. *Agreement in the Measure of Subvention and Compensatory*. -International trade centre, 2009. – 132 pp.
15. Syrtsov, D.N. *Modern System of State Export Support: Use of International Experience in Russian Condition* / D.N. Syrtsov: *dissertation of the candidate of economy sciences*. – Moscow, 2014. – 160 pp.
16. Shkolyar N.A. *Updating System of Export Support: principles and approaches* / N.A. Shkolyar // *Bulletin of Russian External Economy*. – Moscow, 2014. – № 2. – PP. 79-86.
17. Shulekovsky V. *Export Stimulation as the Measure of Economical Policy* / V. Shulekovsky // *Banking Bulletin*. – Kostroma, 2007. – PP. 32-36.
18. Rodrik D. *Trading in Illusions. Foreign Policy*. - 2001. - № 123. - PP. 54-63.

5.5(23.00.00) ПОЛИТОЛОГИЯ

5.5 СИЁСАТШИНОСӢ

5.5 POLITICS

5.5.2 (23.00.02) ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ, ПРОЦЕССЫ, ТЕХНОЛОГИИ

5.5.2 НИҲОДҲО, РАВАНДҲО ВА ТЕХНОЛОГИЯҲОИ СИЁСӢ

5.5.2 POLITICAL INSTITUTES, PROCESSES, TECHNOLOGIES

УДК: 32.001

DOI: 10.24412/2411-1945-2023-2-143-153

**АРЗИШМЕҲВАРӢ ЧУН
ЗАМИНАИ МУҲИММИ
МУҚОВИМАТ БО КОРРУПСИЯ ДАР
ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОН**

**ЦЕННОСТНО
ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД
КАК ВАЖНАЯ ПРЕДПОСЫЛКА
БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ В
УСЛОВИЯХ ТАДЖИКИСТАНА**

**VALUE-ORIENTED APPROACH
AS AN IMPORTANT GROUND IN
ANTI-CORRUPTION DRIVE IN THE
CONDITIONS OF TAJIKISTAN**

*Солиев Шарофиддин Холович, н.и.с.,
дотсенти кафедраи сиёсатишиносии
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва
сиёсати Тоҷикистон (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

*Солиев Шарофиддин Холович, канд. полит.
наук, доцент каф. политологии
Таджикского государственного
университета права, бизнеса и политики
(Таджикистан, Худжанд)*

*Soliev Sharofiddin Kholovich, candidate of
political sciences, Associate Professor of
political science department under the TSULBP
(Khujand, Tajikistan)
e-mail: sharof55@yahoo.com*

Муҳиммияти арзишмеҳварӣ дар самти муқовимат бо коррупсия дар шароити Тоҷикистони муосир мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудааст. Таҳкими рӯҳияи арзишмеҳварӣ дар ҷомеа яке аз механизмҳои муҳимми фарогир намудани муқовимат бо коррупсия дар шароити Тоҷикистон шинохта шудааст. Арзишмеҳварӣ ҳамчун шиноخت, дарк намудан, кадр кардани арзишҳои муҳимми ахлоқию маънавӣ ва ба ҳисоб гирифтани амалӣ намудани онҳо дар муносибатҳои ҷамъиятӣ арзёбӣ шудааст. Таваҷҷуҳ намудан ба арзишмеҳварӣ ва таҳкими мавқеи арзишҳои муҳимми ҷамъиятӣ дар Тоҷикистон дар самти муқовимат ба коррупсия муҳим доништа шудааст. Изҳори ақида шудааст, ки арзишмеҳварӣ дар Тоҷикистон боиси тақмили масъулияшиносии шахрвандӣ мегардад ва дар ин замина шахрвандон метавонанд бо навъҳои мухталифи амалҳои коррупсионӣ муқовимат намоянд. Омилҳои мухталифи таъсиргузор ба коҳиши нақши ва муҳиммияти арзишҳои дар як ҷомеа ошкор карда шудаанд. Зикр гардидааст, ки тарбияи рӯҳияи таҳаммулнопазирӣ бо коррупсия, амонатдорӣ, қанотпешагӣ, эҳтиром ба қонун, ҳисси масъулият дар назди ҷомеа, эҳтиром ва иҷрои арзишҳои фарҳангиву маънавӣ метавонанд дар самти пешгирии коррупсия дар Тоҷикистон муҳим бошанд. Муҳиммияти арзишмеҳварӣ дар муқовимат бо коррупсия аз он иборат доништа шудааст, ки он метавонад ҳам дар сатҳи мақомоти давлатӣ ва ҳам дар ҷалби аҳли ҷомеа дар ин самт короям бошад.

Калидвожаҳо: коррупсия, арзишмеҳварӣ, ахлоқ, пешгирии коррупсия, арзишҳои ахлоқию

маънаві, бовичдонӣ, қаноатпешиагӣ, масъулиятишиносӣ, таҳаммулнопазирӣ бо коррупсия

Рассматриваются значение и важность ценностной ориентации в борьбе с коррупцией в условиях современного Таджикистана. Укрепление ценностно ориентированного духа в обществе признано одним из важных общинных механизмов борьбы с коррупцией в условиях республики. Ценностно ориентированный подход оценивается как признание, понимание, оценка важных нравственных и духовных ценностей, их учет и реализация в общественных отношениях. В борьбе с коррупцией предполагается важным обращение внимания на ценностную ориентацию и укрепление позиции важных общественных ценностей в Таджикистане. Считается, что ценностно ориентационный подход способствует повышению гражданской ответственности и в этом контексте граждане могут противостоять различным видам коррупции. Выявлены различные факторы, влияющие на снижение роли и значения нравственных ценностей в обществе. Особо упоминается, что воспитание нетерпимости к коррупции, воздержанности, уважения к закону, ответственности перед обществом, уважения, а также реализация культурных и духовных ценностей могут иметь большое значение в предотвращении коррупции в Таджикистане. Признана важность ценностной ориентации в борьбе с коррупцией, потому что она может быть эффективной и на уровне органов государственной власти, и при вовлечении в неё общественности.

Ключевые слова: *коррупция, ценностная ориентация, мораль, предотвращение коррупции, морально-духовные ценности, честность, воздержанность, ответственность, нетерпимость к коррупции*

This article examines and analyzes the necessity and importance of value orientation in the fight against corruption in the conditions of modern Tajikistan. Strengthening the value-oriented spirit in society is recognized as one of the important general mechanisms for combating corruption in the conditions of Tajikistan. The value-oriented approach is evaluated as recognition, understanding, evaluation of important moral and spiritual values, their consideration and implementation in public relations. In the fight against corruption, it is assumed that it is important to pay attention to the value orientation and strengthen the position of important social values in Tajikistan. It is believed that a value-oriented approach contributes to increased civic responsibility, and in this context, citizens can resist various types of corruption. Various factors influencing the decline in the role and importance of moral values in society have been identified. It is specifically mentioned that the education of intolerance to corruption, temperance, respect for the law, responsibility to society, respect, as well as the implementation of cultural and spiritual values can be of great importance in preventing corruption in Tajikistan. The importance of value orientation in the fight against corruption is recognized, because it can be effective both at the level of public authorities and with the involvement of the public.

Key words: *corruption, value orientation, morality, prevention of corruption, moral and spiritual values, honesty, abstinence, responsibility, intolerance to corruption*

Мушкilotи коррупсия дар Тоҷикистони муосир ба яке аз масъалаҳои ҳалталаб ва доғи рӯз табдил ёфтааст. Ин мушкilot яке аз нигарониҳои асосии шаҳрвандони кишварро ташкил медиҳад ва то як андоза рӯҳияи нобоварӣ ва ноумедиро миёни онҳо тақвият бахшидааст. Аз ин рӯ, омӯзиши паҳлуҳои мухталифи ин масъала ва дарёфти механизмҳои муассири ҳали он дар шароити муосир яке аз мавзӯҳои асосии баҳси илмҳои иҷтимоӣ ва, хусусан, коршиносони масъалаҳои сиёсӣ ва сиёсатшиносон шудааст. Дар ин навиштаи худ

мо тасмим гирифтём, ки нақши арзишҳои муҳимми ҷамъиятиро дар муқовимат бо зухуроти коррупсия ба риштаи таҳлил бикашем. Ба андешаи мо тақвияти арзишмехварӣ дар Тоҷикистон тадриҷан метавонад заминаи пешгириву рафъи коррупсия ва паст намудани сатҳи онро фароҳам намояд.

Дар шароити имрӯза ҷалби васеи аҳоли ва, хусусан, ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ дар муқовимат бо коррупсия муҳим доништа мешавад.[2] Дар шароити имрӯзаи кишвар, ки коррупсия ба як мушкилии ҳалталаб табдил шудааст, бетараф будан нисбати ҳалли он метавонад ба пояҳои давлатдорӣ миллии ва, дар умум, ахлоқи ҷомеа таъсири зиёди манфӣ ба бор оварад. Аз ин рӯ, ҳар як шахрванди кишварро зарур аст, ки дар ин самт ғаъл бошад ва нақши худро дар поксозии ҷомеа аз коррупсия бигузорад. Чунин саволе ба миён омаданаш мумкин аст, ки мо ҳамчун шахрвандони кишвар чи гуна метавонем дар самти муқовимат бо коррупсия ва паст намудани сатҳи он саҳми худро гузошта бошем? Албатта, механизмҳои мухталифе мавҷуданд, ки дар саҳмгузори шахрвандони кишвар бар алайҳи мушкилоти коррупсия метавонанд муҳим бошанд. Ҳар як амали муқовимат метавонад заминаи коррупсияро дар ҷомеа аз миён барад ва сатҳи онро тадриҷан паст гардонад. Таваҷҷуҳи зарурӣ намудан ба пешгирии коррупсия тақозо мегардад, то заминаҳои зухури ин падида дар ҷомеа рафъ гарданд.

Паёмадҳои мушкилоти коррупсияро ба паҳлӯҳои мухталифи рушди ҷомеа ба ҳисоб гирифта, моро зарур аст, ки механизмҳои муассири муқовимат ва мубориза бо ин зухуроти номатлубро дарёбем. Хусусан ба он ҷиҳати масъала таваҷҷуҳ намуда бошем, ки чи гуна ҳар як фарди ҷомеа дар раванди муқовимат бо коррупсия нақши худро гузошта метавонад. Чунин навъи муносибате зарур аст, ки фарогирии бештар дошта бошад ва тавонад тадриҷан сатҳи мушкилоти коррупсияро дар кишвари мо паст намояд. Ба андешаи мо яке аз механизмҳои муассир дар ин самт метавонад бархӯрди ахлоқӣ бо мушкилоти коррупсия бошад. Бо тарбияи ахлоқи нақӯ ва арзишмехварӣ сатҳи коррупсияро дар як ҷомеа метавон ба таври тадриҷӣ поён бурд.

Ба андешаи мо яке аз механизмҳои муҳимми фарогир намудани муқовимат бо коррупсия дар шароити Тоҷикистон метавонад тақими рӯҳияи арзишмехварӣ дар ҷомеа бошад. Барои баррасии нақши арзишмехварӣ дар муқовимат бо коррупсия сараввал ба мо зарур аст, ки мафҳуми арзишмехвариро таҳлил ва баррасӣ намоем. Дар баррасии худ мо арзишмехвариро танҳо ба шинохт, дарк ва кадр намудани арзишҳои муҳимми ахлоқию маънавӣ дар ҷомеа маҳдуд наменамоем. Албатта, барои арзишмехвар шудан шинохту дарки арзишҳои ахлоқию маънавӣ муҳим мебошанд. Аммо аз дидгоҳи мо арзишмехварӣ танҳо ба шинохт маҳдуд намегадад, балки ҷиҳатҳои амалиро низ доро аст. Дар баррасии ҳеш мо арзишмехвариро ҳамчун шинохт, дарк намудан, кадр кардани арзишҳои ахлоқию маънавӣ ва бар замми ин ба ҳисоб гирифтани амалӣ намудани онҳо дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ба қор мебарем, яъне чунин навъи фаҳмиши арзишмехварӣ, ки ба амалу ғаъолият ва рафтори мо таъсиргузор бошад. Дар амалияи ҷамъиятӣ мо зиёд мушоҳида менамоем, ки нафарони бисёре аз муҳимияти арзишҳои ахлоқиву маънавӣ сухан меронанд, арзишҳои ахлоқию маънавиро муҳим мехонанд, ҳатто аз арзишҳои муҳимми ҷамъиятӣ барои ба даст овардани боварии дигарон суиистифода мекунанд, аммо дар рафтору амали онҳо чунин навъи «арзишмехварӣ» ҳеҷ таъсире намегузорад. Аз ин рӯ, ҳадафи мо аз истифодаи ин мафҳум на танҳо ҷиҳати шинохтӣ, балки паҳлӯи рафторию амалиро низ доро мебошад.

Дар мавриди баҳамтаъсиргузори арзишҳои ахлоқиву маънавӣ ва коррупсия моро зарур аст, ба он ҷиҳат таваҷҷуҳ намуда бошем, ки то кадом андоза мушкилоти ахлоқию маънавӣ боиси зухури амалҳои коррупсионӣ ва дар навбати худ мавҷуди коррупсия ба вайронии ахлоқӣ ва маънавии ҷомеа боис мегардад. Ба андешаи мо миёни ҳолати

ахлоқию маънавии ҷомеа ва зуҳури коррупсия пайванди дучониба қарор дорад. Агар ҳолати ахлоқиву маънавии мардум, аз як тараф, боиси паҳнғашта шудани амалҳои коррупсионӣ гардад пас дар навбати худ сатҳи баланди коррупсия дар як ҷомеа боиси коҳиши ахлоқу маънавиёти мардуми он низ мешавад. Мушкilotи паҳнғашта будани амалҳои коррупсионӣ дар як ҷомеа эҳтимолан нафарони ахлоқмехварро низ ба вартаи худ мекашад. То як андоза як занҷираи баҳамтаъсирбахшии миёни ахлоқ ва мушкilotи коррупсия ба назар мерасад. Чунин ҳолат дар як ҷомеа метавонад зери таъсири омилҳои мухталифи иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсӣ дигаргун шавад ва дар ҳеч сурат хосияти мутлақ ва тағйирнаёбандаро соҳиб нест.

Дар таҳқиқот перомуни муқовимат бо коррупсия ба масъалаи муҳимияти механизмҳои ахлоқӣ ва арзишмехварӣ тавачҷуҳи хосса дода шудааст. Муҳаққиқон ба паҳлӯҳои алоҳидаи ин масъала тавачҷуҳи хоса зоҳир намудаанд. Чанде аз ин дидгоҳҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Барои мисол муҳаққиқ Свенссон Ҷ. коррупсияро ҳамчун паёмади дигар мушкilotи мавҷуда медонад. Ба андешаи ӯ коррупсия табиат ва сифати ниҳодҳои қонунгузорӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсиро инъикос мекунад. Зиёда аз ин коррупсия сифати ахлоқии мардум ва арзишҳои бартариятҳои ҳукмрон дар ҷомеаро инъикос менамояд.[12, с.19-42] Аз баёни муҳаққиқ чунин бармеояд, ки ба зуҳур ва тақвияти коррупсия дар як ҷомеа ҷиҳатҳо ва арзишҳои ахлоқии ҳукмрон дар он таъсиргузор ҳастанд. Яъне он ҷиҳати масъала муҳим аст, ки дар як ҷомеа то кадом андоза арзишҳои ахлоқӣ ба мушкilotи коррупсия мусоидат ва ё муҳолифат карда метавонанд.

Муҳаққиқон Снетков В.Н. ва Савелева А.П. дар шароити таҳким пайдо намудани коррупсия дар сатҳи ҷаҳонӣ яке аз вазифаҳои муҳими давлати муосирро дар ҳифз ва дастгирии низоми арзишҳои анъанавӣ медонанд.[1, с.234-237] Муҳаққиқ Роден Ҷ. бошад чунин меандешад, ки мушкilotи коррупсия аз як масъалаи иқтисодӣ ба як мушкilotи ахлоқӣ мубаддал гаштааст.[10, с. 15]

Муҳаққиқ Семпсон С. то як андозае тамоми кӯшишҳои зиддикоррупсиониро чун ташаббуси ахлоқӣ медонад ва фаъолиятҳои муқовимат бо коррупсияро ҳамчун «нерӯи ахлоқӣ» ва ҳамчун «қисми тамоюли умумии ахлоқи глобалӣ ва асосноксозии ахлоқии муносибатҳои инсонӣ» баҳогузорӣ менамояд.[11]

Ба масъалаи арзишмехварӣ чун василаи муқовимат ва мубориза бо коррупсия созмонҳои байналхалқии тамоюлдошта ба ҳалли ин мушкilot низ тавачҷуҳи хоса додаанд. Барои мисол аз ҷониби Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (OECD) дастури Маърифати бовичдонӣ (Education for Integrity) ба нашр расидааст.[7]

Созмони шаффофияти байналхалқӣ дар самти муқовимат бо коррупсия дар бовичдонӣ намуна будани хизматчиёни давлатиро тақозо менамояд. Аз он ҷумла «ба намоиш гузоштани бовичдонӣ» ва «меъёри баланди ахлоқӣ»-ро аз ҷониби намояндагони мардум дар парлумон, агентҳои зиддикоррупсионӣ, муфаттишон, прокурорҳо, судяҳо ва асосҳои мустаҳкамаи ахлоқиро барои хизматчиёни давлатӣ тақозо менамояд, то «ҳокимияти боадолат ва бовичдон дар кулли ҷаҳон» бунёд гузошта шавад.[5, с.114] Ҳамчунин дар як маводи хеш Созмони Шаффофияти байналхалқӣ низ зарурати арзишмехвариро ҳамчун усули муҳими беҳтар намудани муқовимат бо коррупсия баррасӣ намудааст.[13]

Паҳлӯҳои гуногуни таъсири андешаҳои фарҳангӣ ва динӣ дар муқовимат ва ё мусоидат ба коррупсия аз ҷониби муҳаққиқони мухталиф мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд. Барои мисол муҳаққиқон Марианна Фотакӣ, Файсал Алшеҳрӣ ва Салима Каузер масъалаи алоқамандии ахлоқи динӣ ва зуҳури коррупсияро дар шароити Арабистони Саудӣ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Онҳо ошкор кардаанд, ки ҷигунагии пайванди ахлоқи динӣ ва мушкilotи коррупсия аз шеваи худошиносии респондентон бармеояд. Хусусан боварҳои динӣ ва қабули фарди Худованд дар се усули бунёди мавриди таҳлил қарор гирифтааст:

(1) мучозоткунанда, (2) бахшанда ва мехрубон, (3) баҳаморӣ ва тавозуни дидгоҳҳои зикршуда. Бо овардани 24 ҳикояти кӯтоҳ бо ҳолатҳое, ки ҳақамии ахлоқии респондентҳоро талаб менамуд, чунин ҳолат ошкор карда шудааст. Нафароне, ки бештар ба дарки бахшандагии Худованд пайванд доштанд ба таври назаррас ҳолатҳои ахлоқан баҳсбарангезро қабул менамуданд. Нафароне ки баёнгарӣ дидгоҳи тавозунӣ буданд бештар ба ҳолатҳои ахлоқан баҳсбарангез муҳолифат доштанд. Ахиран нафарони баёнгарӣ дидгоҳи яқум ҳолатҳои ахлоқан баҳсбарангезро хеле кам қабул менамуданд.[9]

Таҳлили таъсиргузориҳои барномаҳои маърифати шаҳрвандӣ ба донишҷӯён дар кишварҳои Осиёи Укёнусӣ ва Америкаи Лотинӣ ошкор сохтааст, ки чунин барномаҳои омӯзишӣ барои инқори коррупсия ва пастравии қонуншиканӣ мусоидат намудаанд.[8] Ҳамчунин арзишмехварӣ ҳамчун заминаи муҳимми таҳкими таҳаммулнопазирӣ ба коррупсия шинохта шудааст. Дар самти тарбияи ҳисси таҳаммулнопазирӣ ба коррупсия ва худдорӣ қардан аз он нақши омилҳои фарҳангиву маънавий муҳим доништа мешавад.[3,4]

Чуноне ки таҳқиқоти анҷомшуда нишон додаанд, меъёрҳои ахлоқӣ ва арзишӣ дар шароити имрӯза ҳамчун механизми паст намудани таъсири мушкilotи коррупсия шинохта шудаанд. Ба андешаи мо низ таваҷҷуҳ намудан ба арзишмехварӣ ва таҳкими мавқеи арзишҳои муҳимми ҷамъиятӣ дар Тоҷикистон метавонад дар самти муқовимат ба коррупсия мусоидат дошта бошад.

Ба андешаи мо низ ҳама гуна зухуроти коррупсионӣ барои ахлоқи як ҷомеа хатар эҷод мекунанд, зеро онҳо боварии мардумро ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ мекоҳонанд ва монеаи бароварда шудани мунтазириҳои қонунии ҷомеа ва шаҳрвандон мегарданд.

Дар шароити имрӯза дар мавриди муқовимат ба коррупсия бовиҷдонӣ яке аз заминаҳои муҳимми пешгирии ин мушкilot доништа мешавад. Мавқеъгирии ахлоқӣ перомуни муносибатҳои ҷамъиятӣ инсонро ба он водор менамояд, ки дар мавриди хуб ва ё бад будани рафтори худ биандешад. Ғолибан ин мавқеъгириӣ ба шинохти арзишҳо ва принсипҳои муҳимми ахлоқӣ аз ҷониби инсон вобастагӣ дорад.

Аз ин рӯ, дар шароити Тоҷикистон зарур мешуморем, ки маърифати ҷавонони мо бо ба ҳисоб гирифтани арзишҳои муҳимми ахлоқие чун амонатдорӣ, қонунмехварӣ, қаноатпешагӣ, ҳалолкориву покизагӣ, масъулиятшиносӣ ва ғ. таҳким бахшида шавад. Хусусан дар муассисаҳои таълимии сатҳи гуногун таваҷҷуҳи хоса намудан ба арзишҳои амонатдорӣ, қаноатпешагӣ, қонунмехварӣ, ҳалолкориву покизагӣ ва ғ. тавсия карда мешавад, то заминае барои таҳкими тафаккури таҳаммулнопазирӣ ба коррупсия гардад ва тадаббури ахлоқии мардумро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ рушд бахшад.

Ба андешаи мо рушди арзишмехварӣ дар Тоҷикистон боиси тақмили масъулиятшиносии шаҳрвандӣ мегардад, ки дар ин замина мо метавонем на танҳо бо навъҳои мухталифи амали коррупсионӣ муқовимат намоем, балки масъалаҳои дигари рушди кишварро низ ҳал созем. Маърифати ахлоқӣ шаҳрвандони моро аз паёмдҳҳои хатарзои амалҳои коррупсионӣ огоҳ месозад.

Лозим ба ёдоварист, ки муҳиммияти арзишмехварӣ дар муқовимат ба мушкilotи коррупсия дар як ҷомеа масъалаи серпахлӯ ва фарогир мебошад. Зарур аст, ки ҷиҳатҳои мухталифи он, аз ҷумлаи паҳлӯҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсӣ равоии он мавриди пажӯҳиш қарор дода шавад. Дар баррасии ҳеш мо танҳо ба бархе ҷиҳатҳои мавзӯи таваҷҷуҳ менамоем.

Дар ҳама давраи рушди инсоният арзишҳои муҳимми ҷамъиятӣ ҳамчун унсурҳои муттаҳидкунанда ва танзими муносибатҳои миёни мардум баромад намудаанд. Аммо ҳолатҳое низ метавонанд ба миён оянд, ки таъсири арзишҳо дар ҷомеа коҳиш пайдо намоянд. Дар ин маврид саволе метавонад ба миён оянд, ки дар қадом ҳолатҳо таъсири арзишҳо дар як ҷомеа метавонад коҳиш пайдо намояд? Ба андешаи мо омилҳои мухталифе метавонанд боиси коҳиши нақш ва муҳиммияти арзишҳо дар як ҷомеа гарданд. Аввалан

омил аз тарбияи саҳеҳ надоштан дар рӯҳияи арзишҳои муҳимми ҷамъияти бармеояд. Ба андешаи мо омили тарбияи арзишмехварӣ нақши муҳим дорад. Парваридани рӯҳияи муҳимияти арзишҳои ҷамъияти дар инсонҳо ҳанӯз аз давраи кӯдакӣ шуруъ гардида, то ба давраи ворид шудани ба муносибатҳои ҷамъияти ва пас аз он низ идома пайдо мекунад. Омилҳои дигари таъсиррасон метавонад рафтори ҷомеа ва хосиятҳои муносибатҳои мавҷуда дар миёни мардум бошад. Албатта таъсири ин омил метавонад хеле назаррас гардад, зеро мушоҳидаи воқеиятҳо метавонад рафтори инсонҳои алоҳидаро дар муносибатҳои ҷамъияти шакл диҳанд. Омилҳои дигари таъсиррасон ба коҳиши нақши арзишҳо дар ҷомеа метавонад суиистифодаи арзишҳои муҳимми ҷамъияти аз ҷониби нерӯҳои сиёсӣ ва гурӯҳҳои алоҳидаи манфиатҳо бошад. Суиистифода гардидани арзишҳо дар ҷомеа боиси гурези боварии мардум ба муҳимияти онҳо мегардад. Мутаассифона дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон низ суиистифодаи арзишҳо аз ҷониби нерӯҳои мухталифи сиёсӣ ба назар мерасад, ки боварии мардумро ба муҳимияти онҳо мекоҳонад ва тафаккури арзишмехвариро халалдор месозад. Хусусан дар шароити имрӯзаи кишвар мо суиистифода гардидани арзишҳои динӣ ва арзишҳои муҳимми сиёсӣ чун манфиатҳои миллӣ ва демократияро мушоҳида менамоем. Омилҳои дигари таъсиррасон, ба андешаи мо, метавонад тарҷеҳ додани қисме аз арзишҳо нисбат ба арзишҳои дигар гардад. Хусусан бартарӣ бахшидан ба арзишҳои шахсӣ гурӯҳӣ ва хонаводагӣ нисбати арзишҳои ҷамъияти метавонад боиси коҳиши нақши дуҷумӣ гардад. Албатта бартарӣ додан ба арзишҳои шахсӣ гурӯҳӣ дар ҷомеа зерин таъсири омилҳои муайяни иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба миён меоянд. Дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон низ бинобар омилҳои иқтисодиву иҷтимоӣ дар бисёр мавридҳо бартарӣ додан ба арзишҳои шахсӣ гурӯҳӣ дар нисбати арзишҳои муҳимми ҷамъияти мушоҳида мегардад, ки албатта чунин ҳолат ба коҳиши нақш ва мавқеи дуҷумӣ боис мегардад.

Саволе ба миён омаданиш мумкин аст, ки дар кадом сурат арзишмехварӣ метавонад ҳамчун заминаи муқовимат ба коррупсия хизмат расонад? Ба андешаи мо яке аз шартҳои муҳимми таъсиргузори арзишҳои ҷамъӣ ба ҳаёти инсонҳо ин риоя гардидани тавозуни онҳо бо арзишҳои фардӣ ва хонаводагӣ мебошад. Танҳо дар сурати мавҷуд будани тавозун миёни ин ду навъи арзишҳо дар ҷомеа эҳтиром ва риояи арзишҳои ҷамъӣ таҳким пайдо мекунад. Дар сурати боло гузоштани арзишҳои хонаводагиву фардӣ ва бартарӣ додан ба онҳо ҳолатҳои зуҳур намудани эҳтимол дорад, ки арзишҳои ҷамъӣ осеб бинанд ва назари мардум ба онҳо коҳида бошад. Дар навбати худ арзишҳои ҷамъӣ дар сурате аз ҷониби фардиятҳо эҳтиром ва амалӣ карда мешаванд, ки барои арзишҳои фардӣ ва хонаводагӣ мусоидаткунанда бошанд. Аз ин рӯ, барои таҳкими арзишмехварӣ дар ҷомеа зарур мешуморем, ки заминаи муҳим барои таъмини тавозун миёни арзишҳои ҷамъӣ ва фардиву гурӯҳӣ фароҳам оварда шавад.

Лозим ба ёдоварист, ки танҳо огоҳии ахлоқӣ аз паёмадҳои коррупсия ва шинохти коррупсия ҳамчун зуҳуроти манфӣ ба андешаи мо дар самти муқовимат бо коррупсия кофӣ нест. Зарур мебуд, ки шинохти ғайриахлоқӣ будани амалҳои коррупсионӣ бо таҳаммулнопазирӣ нисбати он дар пайванди амалӣ қарор дошта бошад. Танҳо дар ин сурат мо метавонем, қороямӣ ва самарабахшии арзишмехвариро дар муқовимат бо коррупсия мушоҳида намоем.

Бидуни тадаббури ахлоқӣ ва арзишӣ рафтор намудани мардум ва, хусусан, ҷавонон барои ҷомеа эҳтимоли тақвияти ҳар гуна хатарро ба миён меорад. Дар сурати тадаббури ахлоқӣ надоштан дар муносибатҳои ҷамъияти ва рафтори ҷамъияти барои зуҳуроти худҳои ва ғайриахлоқона замина фароҳам мешавад, ки инсонро ба доми амалҳои коррупсионӣ тела медиҳад.

Яке аз ҷиҳатҳои муҳимми муқовимат бо коррупсияро шеваҳои мухталифи ҷалби омма

дар ин самт ташкил медиҳад. Муҳимияти арзишмехварӣ дар самти муқовимат бо коррупсия аз он иборат аст, ки он метавонад ҳам дар сатҳи мақомоти давлатӣ ва ҳам дар сатҳи ҷалби аҳли ҷомеа дар ин самт муҳим бошад.

Дар мавриди муҳимияти арзишмехварӣ дар муқовимат бо коррупсия дар шароити Тоҷикистон зарур аст, ки баъзе аз арзишҳои муҳимми ҷамъиятӣ миёни мардуми кишвар ва, хусусан, кишри ҷавон ва навраси кишвар тарғиб ва тақвият дода шавад. Дар ин маврид саволе ба миён омаданаш мумкин аст, ки таҳким ва омӯзиши кадом арзишҳо ба навли наврас ва ҷавонон метавонад барои пешгирии минбаъдаи амалҳои коррупсионӣ муҳим бошад? Ба андешаи мо тарбияи рӯҳияи амонатдорӣ, қаноатпешагӣ, қонунмехварӣ, масъулиятшиносӣ ва ҳалолу покизакорӣ метавонад барои пешгирии амалҳои коррупсионӣ дар оянда нақши муҳим дошта бошанд. Муҳимияти ҳар яке аз ин арзишҳоро барои пешгирӣ аз мушкilotи коррупсия мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор медиҳем.

Ба андешаи мо тарбияи рӯҳияи таҳаммулнопазирӣ бо коррупсия, амонатдорӣ, қаноатпешагӣ, эҳтиром ба қонун, ҳисси масъулият дар назди ҷомеа, эҳтиром ва иҷрои арзишҳои фарҳангиву маънавий метавонанд дар самти пешгирии коррупсия муҳим бошанд. Мо чунин мепиндорем, ки шаҳрванди дорои хусусиятҳои зикршуда дар ҳеҷ ҳолат ворид шудан ба амалҳои коррупсиониро ба худ иҷозат намедиҳад. Чунин хосиятҳо метавонанд худдории ўро дар муносибат бо коррупсия фароҳам намоянд. Ҳамаи хосиятҳои зикршуда омилҳои дарунӣ ва равонӣ мебошанд, ки шаҳрвандонро аз ворид шудан ба амалҳои коррупсионӣ боз медоранд. Зарурати ҳар яке аз ин хосиятҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ менамоем.

Ба андешаи мо яке аз роҳҳои муҳим дар пешгирии коррупсия ва муқовимат бо он тарбияи рӯҳияи таҳаммулнопазирӣ бо ин падида аст. Зарур мешуморем, ки шаҳрвандони кишвар бо ин падида муносибати таҳаммулнопазир дошта бошанд. Дар шароити мо яке аз сабабҳои рушди коррупсия дар Тоҷикистон маҳз дар бетарафӣ мардум ба ин падида ва навъҳои мухталифи зуҳури он нуҳуфтааст. Аз сабаби бетарафӣ ва таҳаммулнопазирӣ мо ба коррупсия сатҳи он дар кишвар баланд шуда истодааст. Бо рӯҳияи таҳаммулнопазирӣ шаҳрвандон метавонанд худро аз ворид шудан ба муносибатҳои хосияти коррупсионӣ дошта боздоранд ва бо ин амал зуҳури ин падидаро пешгирӣ намоянд.

Таҳаммулнопазирӣ ба коррупсия метавонад худназоратии шаҳрвандонро таъмин намояд, ки дар заминаи он шахс эҳтиёткорона ва бо баҳогузори ба хуб ва ё бад будани рафтори худ фаъолият мебарад. Бо боварӣ гуфта метавонем, ки тарбияи рӯҳияи таҳаммулнопазирӣ ба коррупсия қадами хеле муҳим дар самти пешгирӣ ва муқовимат бо коррупсия аст. Бо худдории ҳар як нафар аз коррупсия имкони зуҳури он дар ҷомеа паст мегардад ва тадриҷан муносибатҳои солим дар ҷомеа мавқеи худро мустаҳкам менамоянд.

Дар ҷомеаи мо амонатдорӣ як арзиши муҳим шинохта шудааст. Аммо аз ҷӣ сабаб бошад, ки солҳои охир мавқеи ин арзиш коста гардидааст ё фаҳмиши маҳдуд аз он миёни мардуми мо шакл гирифтааст. Дар шароити имрӯза мардуми мо аксаран амонатдориро танҳо дар нигоҳ доштани чизе назди худ ва ё маблағи ба касе супоридашуда мефаҳманд, ки ба андешаи мо чунин фаҳмиш маҳдуд мебошад.

Мафҳуми амонат ба мандати (ваколати) боваринамуда ба чизе аст. Амонат чунин маънӣ дорад, ки чизе ба ҷониби дигар бо боварӣ дода мешавад ва эътимод бар он намуда мешавад, ки он чиз беҳатар ва бо хубӣ нигоҳдорӣ мегардад.[6, с.159] Албатта чизе ки ба амонат гузошта мешавад, метавонад гуногун бошад ва ба он масъулият ва боварӣ дар хизмати давлатӣ ва ҷамъиятӣ низ вуруд мегардад. Мутаассифона дар ҷомеаи мо чунин мушоҳида мегардад, ки ҳолатҳои дигаре чун нигоҳ доштани боварии мардум, иҷрои масъулиятҳои ба ўҳда дошта, ҳифзи моликияти давлативу ҷамъиятӣ, сарфакорӣ намудан дар харҷҳои давлативу ҷамъиятӣ, дуруст ба роҳ мондани харҷҳои ҷамъиятӣ чун амонатдорӣ дарк намуда намешавад, ки албатта ин боиси нигаронӣ аст. Аз ин рӯ, зарур

мешуморем, ки дар миёни мардуми мо фаҳми васеъ ва фарогир аз амонатдорӣ новобаста аз мавқеъ ва вазифаи шаҳрвандон тақвият бахшида шавад. Як нафар мансабдори давлатӣ, як нафар табиб, як нафар омӯзгор, як нафар тоҷир, як нафар соҳибкор, як нафар кишоварз ва дар умум ҳамаи мардуми кишвар бояд дарк намоянд, ки дар назди ҷамъият амонатдоранд ва дар иҷрои вазифаи худ масъулиятшиносона муносибат намоянд. Яъне, дар ҷомеа ҳар нафаре дар иҷрои вазифаи ба ӯ вогузошта ва боваринамуда амонатдор аст ва ӯро зарур аст, ки ба амонати ба ӯ супурда хиёнат накунад.

Яке аз фаҳмишҳои муосири коррупсия низ ин шикастани амонатҳои супурдашуда аз ҷониби шахси масъул мебошад, ки аз боварии мардум ва салоҳиятҳои ба ӯ вогузоршуда сӯистеъмол менамояд. Дар чунин ҳолат салоҳиятҳои вогузоршуда барои манфиатҳои шахсӣ гурӯҳи истифода мегарданд. Албатта ин ҳолат ба он монандӣ дорад, ки касе назди шумо маблағе гузошта бошад ва шумо аз он барои амали сохтани ниёзҳои худ истифода баред. Чунин ба назар мерасад, ки масъалаҳои амонатдорӣ бештар вобастаи муносибатҳои шахсии шаҳрвандон гардидааст. Амонатҳои ҷамъиятӣ аксари маврид ношинохта менамоянд ва ё ҳамчун амонати муҳим дарк карда намешаванд.

Дар шароити имрӯза зарур мешуморем, ки ба тарбияи рӯҳияи амонатдорӣ миёни ҷавонону наврасон ва дар умум шаҳрвандони кишвар эътибори ҷиддӣ дода шавад. Танҳо бо нафарони амонатдор мо метавонем ояндаи беҳтареро барои мардуми кишвар бунёд гузорем ва рушди давлатдорӣ миллимонро тақвият бахшем.

Дар шароити Тоҷикистон тарбияи рӯҳияи қаноатпешагӣ метавонад заминаи муҳими пешгирӣ аз амалҳои коррупсионӣ гардад. Аксари ҳолат ба мушоҳида мерасад, ки нафаре дорои сарвати зиёде аст, зиндагии хубу осудае дорад, тамоми шароитҳои рӯзгораш таъмин аст, аммо новобаста аз ин даст ба амали коррупсионӣ мезанад. Ба андешаи мо он ҳислат ва хусусияте, ки ба чунин инсонҳо намерасад ин қаноатпешагӣ аст. Дар зиндагии ҳамарӯза мо мушоҳида менамоем, ки як қисми одамон зиндагии одие доранд ва ҳамеша кӯшиш бар он мекунанд то аз роҳи ҳалолу дуруст рӯзӣ ба даст оваранд. Аммо дар қатори чунин инсонҳо боз нафаронеро ҳам мушоҳида мекунем, ки дорои сарвати зиёданд, аммо ба ин кифоят накарда даст ба порахӯрӣ ва аз худ намудани сарватҳои давлативу ҷамъиятӣ мезананд. Аз ин рӯ, тарбияи рӯҳияи қаноатпешагӣ барои ҷомеаи мо метавонад муҳим бошад. Албатта, агар инсон бо роҳи дуруст ва покиза ба дороии зиёде мушарраф гардад ҳеҷ боке надорад ва сарвати ӯ натиҷаи кӯшишу ғайратҳои мебошанд. Аммо дар шароити имрӯза мо нафаронеро мекунем, ки бо расидан ба мақомҳои муҳими давлативу ҷамъиятӣ пеш аз ҳама барои бунёди зиндагии бодабада барои худ шуруъ мекунанд. Бо даст задан ба амалҳои коррупсионӣ ва сӯистифода аз мақом онҳо барои худ шароитҳои бодабадаи зиндагиро бунёд мегузоранд. Ба назар чунин мерасад, ки чунин мардум қаноатпешагиро тамоман фаромӯш намудаанд ва ё дар мавриди он ҳатто наандешидаанд. Дар шароити Тоҷикистон зиндагии иҷтимоӣ тадриҷан беҳтар мешавад ва музди меҳнат зина ба зина боло рафта истодааст. Агар мо қаноатро пеша намоем ва баҳри рушди соҳаҳои мухталифи ҳаёти кишварамон камари ҳиммат бандем, албатта рӯзе мерасад, ки бо ҳалолкорӣ худ ба зиндагии осудае мерасем.

Ба андешаи мо яке аз заминаҳои муҳим ва дигари пешгирӣ ва рафъи коррупсия дар Тоҷикистон ин бедор намудани ҳисси қонунмеҳварӣ миёни мардуми кишвар аст. Чунин ба назар мерасад, ки дар ҷомеаи мо безъитноӣ ба қонун ва ниғилизми ҳуқуқӣ афзоиш ёфтааст. Мушоҳида мегардад, ки шаҳрвандони кишвари мо зиёд ба қонуншиканӣ роҳ мекунанд. Шикастани қонун ва безъитноӣ нисбати он ба як амри маъмулии зиндагии қисме аз шаҳрвандон табиӣ ёфтааст. Ин ҳолатро мо на танҳо миёни омма, балки ҳамчунин миёни хизматчиёни давлатӣ ва мансабдорони зинаҳои болоии ҳокимияти давлатӣ низ мушоҳида менамоем, ки хостаҳои худ, манфиатҳои шахсӣ ва гурӯҳиашонро аз

ичрои қонун ва муқаррароти қонунӣ боло мегузоранд. Ҳатто дар шароити Тоҷикистон чунин андешае миёни мардум роиҷ шудааст, ки «қонун танҳо барои камбағалон аст». Албатта, чунин ранг гирифтани масъала зери таъсири амалҳои коррупсионӣ ба вучуд омадааст ва он ноумедии мардумро нисбати иҷроиши қонунҳо ба миён овардааст.

Беэътиноии қисме аз мардум ва хусусан хизматчиёни давлатӣ ба қонунҳо боиси он мегардад, ки қонун мавқеи худро дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ аз даст диҳад. Дар навбати худ чунин ҳолат механизмҳои дигари танзими муносибатҳо аз он ҷумла амалҳои коррупсиониро рушд мебахшад. Барои ҳамин ҳам зарур мешуморем, ки дар ҷомеаи мо тафаккури қонунмехварӣ тақвият бахшида шавад. Пеш аз ҳама зарур аст, ки дар самти иҷроиши қонунҳо ва эҳтиром ба қонун мансабдорони зинаҳои мухталиф ва хизматчиёни давлатӣ чун намуна бошанд, то умеди мардум нисбат ба қонунмехварӣ дар кишвар зиёд гардад. Бо тақвият ёфтани тафаккури қонунмехварӣ заминаи зуҳури ҳар гуна амалҳои коррупсионӣ дар ҷомеа аз байн меравад ва тадриҷан сатҳи коррупсия дар кишвар паст мегардад.

Дар ҳама давру замон боло бурдани ҳисси масъулияти шахрвандон дар назди ҷомеа яке аз заминаҳои муҳимми пешгирӣ ва рафъи амалҳои коррупсионӣ шинохта шудааст. Рушди коррупсия дар ҷомеаи мо ва сатҳи баланди он албатта натиҷаи амали шахрвандони кишварамон аст. Яъне сатҳи коррупсия баёнғари он аст, ки то кадом андоза шахрвандони кишвар, хусусан хизматчиёни давлатӣ дар назди ҷомеа ва миллату давлат масъулияти худро эҳсос менамоянд. Албатта, рушди ин давлату миллат ва инкишофи ояндаи ҳаёти ҷомеа аз амал ва фаъолияти худӣ мо вобаста аст. Агар мо дар назди ҷомеа масъулияти хешро ҳис намоем, барои ҳар амал ва фаъолиятмон ҷавобгар бошем, манфиатҳои миллат ва давлатро аз манфиатҳои шахсӣ гурӯҳиямон боло гузорем, вазифаҳои хешро содиқона ва софдилона ба иҷро расонем, мушкilotи ҷомеаро дар якҷоягӣ ҳаллу фасл созем, пас бо итминон гуфта метавонем, ки сатҳи коррупсия дар кишвар комилан паст мегардад. Аз ин рӯ, зарур мешуморем, ки насли наврас ва ҷавонон дар рӯҳияи масъулиятшиносӣ дар назди ҷомеа ва давлату миллат тарбия намуда шаванд.

Дар самти пешгирӣ ва муқовимат бо коррупсия дар шароити Тоҷикистон нақши арзишҳои фарҳангиву маънавӣ низ метавонад бузург бошад. Дар фарҳанги миллии мо ба масъалаи ризки ҳалол хӯрдан ва ҳалолкориву покизагӣ тавачҷуҳи хосса зоҳир шудааст. Садсолаҳост, ки ин арзишҳои фарҳангӣ ва маънавии мо қисми зиёди одамонро аз гирифтӣ шудан ба амалҳои коррупсионӣ боздошта омадаанд ва бо боварӣ гуфта метавонем, ки дар оянда низ метавонанд чунин вазифаро ба ҳубӣ иҷро намоянд. Моро зарур аст, ки аз арзишҳои фарҳангӣ ва маънавӣ дар самти пешгирии коррупсия васеъ истифода намоем. Хусусан ба самъи мардум расонидани ин арзишҳо аз аҳамият холӣ нест.

Дар умум метавонем чунин иддао намуд, ки эҳтиром ва иҷрои арзишҳои фарҳангиву маънавӣ метавонанд омилҳои боздорандаи зуҳури ҳар гуна падидаҳои номатлуб дар ҷомеа, аз он ҷумла коррупсия гарданд. Дарки дурусти арзишҳои фарҳангиву маънавӣ ва риояи онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ метавонанд аз зуҳури коррупсия пешгирӣ ва тадриҷан сатҳи ин зуҳуроти номатлубро дар ҷомеаи мо коҳиш диҳанд. Дар оянда таҳқиқи равоншинохтӣ ва ҷомеашинохтӣ ин масъала барои дарки пурраи алоқамандии миёни арзишмехварӣ ва пешгирӣ аз мушкilotи коррупсия тақозо мегардад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Снетков В.Н., Савельева А.П., Правовые ценности как проекция морально-этического императива в сфере регулирования общественных отношений [Текст] // Правотворчество как индикатор правовых ценностей: внутригосударственное, наднациональное и международное измерения: Коллектив. моногр. / Под ред. И.Л. Честнова. - СПб.: Астерион, 2018. – 532 с.

2. Солиев Ш.Х. Нақши ҷомаи шаҳравандӣ дар сиёсати зиддикоррупсионии Тоҷикистон: ҳолат ва дурнамо [Матн] Ш.Х.Солиев // Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомаишиносӣ. –Хуҷанд, 2017. - №3 (72). – С. 130-140.
3. Солиев Ш.Х. Роҳҳои таҳкими таҳаммулнопазирӣ ба коррупсия дар шароити Тоҷикистони имрӯза [Матн] / Ш.Х.Солиев // Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомаишиносӣ. – Хуҷанд. – 2022. - № 2 (91). - С. 136-145.
4. Солиев Ш.Х. Мушкилоти мубориза бо коррупсия дар Тоҷикистони муосир [Матн] / Ш.Х. Солиев. – Хуҷанд: Ношир, 2021. – 204 с.
5. Anja C. Gebel. Human nature and morality in the anti-corruption discourse of Transparency International // *Public administration and development*, 32, 2012, - P. 109-128
6. Arif Supriono, (ed). *Seratus Cerita Tentang Akhlak*, Republika, Jakarta, 2006, P. 159
7. *Education for Integrity. Teaching on Anti-Corruption, Values and the Rule of Law*, OECD, матни электронӣ, <https://www.oecd.org/governance/ethics/education-for-integrity-web.pdf> санаи дастрасӣ 20.01.2023
8. Schulz, W., Ainley, J., Friedman T., Lietz P., ICCS 2009 Latin American Report: Civic knowledge and attitudes among lower-secondary students in six Latin American countries. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Education Achievements (IEA). Electronic resource, <https://research.acer.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1012&context=civics>, санаи дастрасӣ 16.01.2023
9. Marianna Fotaki, Faisal Alshehri and Saleema Kauser. *Can Religion Help in the fight against Corruption? Evidence from Marketing and Management in Saudi Arabia: A Behavioral Ethics Perspectives* // ethics.harvard.edu/blog/can-religion-help-fight-against-corruption (electronic resource)
10. Roden J. *The international anti-corruption crusade: neo-liberal institutional structures, moralization, and social capital*. *Undercurrent Journal VII (I)*, 2010, P. 12-22.
11. Sampson S. *Integrity warriors: global morality and the anticorruption movement in the Balkans*, 2004, Available online at <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1145727&fileId=1145729> (permission to cite as paper). [Accessed on 29 September 2011].
12. Svensson, J. *Eight Questions about Corruption* // *Journal of Economic Perspectives*, 2005, 19 (3), P. 19-42.
13. *Values Added, How Companies can Use Values to enhance their Anti-corruption Approach*. Transparency International UK, electronic resource. https://www.transparency.org.uk/sites/default/files/pdf/publications/Values%20Added%20-%20Transparency%20International%20UK_0.pdf

REFERENCES:

1. Snetkov V.N., Savelyeva A.P., *Legal Values as a Projection of the Moral and Ethical Imperative in the Sphere of Regulation of Public Relations*. [Text] // *Law-making as an indicator of legal values: domestic, supranational and international dimensions: Collective monograph*. / Ed. I.L. Chestnova. St.Ptb., Asterion, 2018. – 532pp.
2. Soliev Sh.Kh. *The Role of Civil Society in the Anti-Corruption Policy of Tajikistan: situation and perspective* [Text] Sh.Kh. Soliev // *Bulletin of TSULBP, Series of social sciences*, No. 3 (72), 2017. - *Khujand*. - PP. 130-140.
3. Soliev Sh.Kh. *Ways to Strengthen Intolerance to Corruption in the Conditions of Modern Tajikistan* [Text] / Sh.Kh. Soliev // *Bulletin of TSULBP, Series of social sciences*, No. 2 (91), 2022, - PP. 136-145.

4. Soliev Sh.Kh. *Problems of Anti-Corruption Drive in Modern Tajikistan [Text]* / Sh.Kh. Soliev. - Khujand: Publisher, 2021. - 204 pp.
5. Anja C. Gebel. *Human Nature and Morality in the Anti-Corruption Discourse of Transparency International* // *Public administration and development*, 32, 2012, - PP. 109-128
6. Arif Supriono, (ed). *Seratus Cerita Tentang Akhlak*, Republika, Jakarta, 2006, PP. 159
7. *Education for Integrity. Teaching on Anti-Corruption, Values and the Rule of Law*, OECD, [electronic resource], <https://www.oecd.org/governance/ethics/education-for-integrity-web.pdf> (Date of appeal: 20.01.2023)
8. Schulz, W., Ainley, J., Friedman T., Lietz P., *ICCS 2009 Latin American Report: Civic Knowledge and Attitudes among Lower-Secondary Students in Six Latin American Countries*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Education Achievements (IEA). [Electronic resource], <https://research.acer.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1012&context=civics>, Date of appeal: 16.01.2023
9. Marianna Fotaki, Faisal Alshehri and Saleema Kauser. *Can Religion Help in the Fight Against Corruption? Evidence from Marketing and Management in Saudi Arabia: A Behavioral Ethics Perspectives* // ethics.harvard.edu/blog/can-religion-help-fight-against-corruption (electronic resource)
10. Roden J. *The International Anti-Corruption Crusade: neo-liberal institutional structures, moralization, and social capital*. *Undercurrent Journal VII (I)*, 2010, PP. 12-22.
11. Sampson S. *Integrity Warriors: Global Morality and the Anticorruption Movement in the Balkans*, 2004, Available online at <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOID=1145727&fileOID=1145729> (permission to cite as paper). [Accessed on 29 September 2011].
12. Svensson, J. *Eight Questions about Corruption* // *Journal of Economic Perspectives*, 2005, 19 (3), PP. 19-42.
13. *Values Added, How Companies can Use Values to enhance their Anti-corruption Approach*. Transparency International UK, [electronic resource]. https://www.transparency.org.uk/sites/default/files/pdf/publications/Values%20Added%20-%20Transparency%20International%20UK_0.pdf

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

5.1 ПРАВО

5.1 ҲУҚУҚ

5.1.1 Теоретико-исторические правовые науки

Шокиров Ф.А. Методологияи назарияи ҳуқуқ дар ҷомеаи иттилоотӣ: ҷанбаҳои назариявӣ ва таърихӣ..... 5

5.1.2. Публично-правовые (государственно-правовые) науки

Иброхимов С.И., Санавваров Г.Б. Организационно-правовые проблемы осуществления государственного управления миграционными процессами в Республике Таджикистан. 15

Эргашева Ш.И. Роҷеъ ба масъалаи нақши давлати иҷтимоӣ дар таъмини шароити арзандаи зиндагӣ..... 24

Shukhratpur M. Conceptual Assessment of a Natural Person as a Borrower in a Banking-Credit Liability..... 33

Холиқзода А.Г., Обидов Д.С. Рецензия на монографическое исследование «Исламское право и диалог культур в современном мире» [Текст] / Л. Р. Сюкияйнен; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2021. — 684, [4] с.» доктора юридических наук, профессора Л.Р. Сюкияйнена..... 45

5.2 ЭКОНОМИКА

5.2 ИҚТИСОДИЁТ

5.2.1 (08.00.01) Экономическая Теория

Ryazantsev S.V., Rakhmonov A.Kh. Emigration from Tajikistan to NAFTA Countries: Trends and Development Prospects..... 51

5.2.3. (08.00.05) Иқтисодиёти минтақавӣ ва соҳавӣ

Асророва М.А. Социально-экономическое развитие территориальных образований региона: состояние и перспективы..... 64

Батуров Х.Д., Тоиматова М.Д. Дифференциация в социально-экономическом развитии регионов РТ и механизм ее снижения..... 72

Гоибназаров А.Ш. Роль институтов в развитии региональной экономики..... 79

Марабаева Л.В., Исоков А.А. Приращение концептуальных положений стратегического управления технологическим развитием предприятий..... 86

Мирбобоев Р.М. Роль торгово-экономической интеграции в развитии Центральной Азии 94

Мирзоалиев А.А., Тўлиев М.С., Холиқова П.И. Масъалаҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ 104

Турсунова С.С. Оид ба баъзе масъалаҳои асосҳои назариявии иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... 114

Ҷумъабоев Х.Қ. Самаранокии иқтисодию молиявии имтиёзҳои андозии дар соҳаи сайёҳии кишвар..... 123

5.2.5. (08.00.14) Мировая экономика

Кодирзода Д.Б., Гулзода Ф. М. Методы и инструменты стимулирования экспорта в условиях членства Республики Таджикистан в ВТО..... 131

5.5 ПОЛИТОЛОГИЯ

5.5 СИЁСАТШИНОСӢ

5.5.2 Ниҳодҳо, равандро ва технологияҳои сиёсӣ

Солиев Ш.Х. Арзишмехварӣ чун заминаи муҳимми муқовимат ба коррупсия дар шароити Тоҷикистон..... 143

CONTENTS

5.1 LAW

5.1.1. Theoretico-Historical Juridical Sciences

Shokirov G.A. Methodology of Law Theory in the Information Society: Theoretical and Historical Aspects..... 5

5.1.2. Public-Legal (Statal-Legal) Sciences

Ibrohimov S.I., Sanavvarov G.B. Organizational and Legal Problems of State Management of Migration Processes in the Republic of Tajikistan..... 15

Ergasheva Sh.I. To the Question of the Role of the Welfare State in Providing Decent Living Conditions..... 24

5.1.3. Private-Legal (Civilistic) Sciences

Shukhratpur M. Conceptual Assessment of a Natural Person as a Borrower in a Banking-Credit Liability..... 33

Kholikzoda A.G., Obidov D.S. REVIEW on Monograph Research “Islamic Law and Dialogue of Cultures in the Modern World” [Text] / L.R.Sukiyanen. – National Research University “Economic High School”. – Moscow: Publishing House “Economic High School”, 2021.-684 [4]pp. Doctor of law, full professor L.R.Sukiyanen..... 45

5.2 ECONOMICS

5.2.1. Economic Theory

Ryazantsev S.V., Rakhmonov A.Kh. Emigration from Tajikistan to NAFTA Countries: Trends and Development Prospects..... 51

5.2.3. Regional and Branch Economy

Asrorova M.A. Socio-Economic Development of the Territorial Formation of the Region: Status and Prospects..... 64

Baturov Kh.D., Toshmatova M.D. Differentiation in the Socio - Economic Development of the Regions of the Republic of Tajikistan and the Mechanism of its Reduction..... 72

Goibnazarov A.Sh. The Role of Institutions in the Development of the Regional Economy... 79

Marabaeva L.V., Isokov A.A. Increase of Conceptual Provisions of Strategic Management by Technological Development of Enterprises..... 86

Mirboboev R.M. The Role of Trade and Economic Integration in the Development of Central Asia 94

Mirzoaliev A.A., Tuliev M.S., Kholikova P.I. Digital Economy Development Issues..... 104

Tursunova S.S. On some theoretical foundations of digital economy in the republic of Tajikistan 114

Jumaboev Kh.K. Economic and Financial Efficiency of Tax Incentives in Tourism Sector of the Country..... 123

5.2.5. World Economy

Kodirzoda D.B., Gulzoda F.M. Methods and Instruments for Export Promotion under the Conditions of the Republic of Tajikistan's Membership in the WTO..... 131

5.5 POLITICS

5.5.2 Political Institutes, Processes, Technologies

Soliev Sh.Kh. Value-Oriented Approach as an Important Ground in Anti-Corruption Drive in the Conditions of Tajikistan..... 143

БАРОИ ИТТИЛОЪ

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» нашрияи илмӣ-назариявии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣ тақризишавандаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҚТ, ҳамчунин олимони мамолики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми иқтисодӣ, улуми ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ;
- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсат (муносибатҳои байналхалқӣ);
- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;
- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми иқтисодӣ, ҳуқуқшиносӣ ва сиёсӣ;
- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоию иқтисодии ҚТ умуман ва минтақаҳои он;
- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣ тадқиқотии олимони ДДХБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҚТ.

Шартҳои нашри мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ (ҳаҷми миёна 12-15 саҳфа), тақризҳо, обзорҳои илмӣ (то 25 саҳфа) қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми иқтисодӣ, улуми ҳуқуқшиносӣ ва сиёсатшиносӣ дарбар гиранд;
- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;
- муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳои, ки мақола, обзорҳо ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зиммадоранд;
- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада ҳатман дар сомонаи antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;
- мақола, обзор ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;
- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;
- агар дар тақриз оид ба ислоҳу тақмили мақола тавсияҳои пешниҳодшуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқаррӣ (бе сабти ному насаби ӯ) барои тақмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;
- муаллиф маводи тақмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яққоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.

- ҳайати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоӣро услубиро мусахҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешавад;
- варианти барои такмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар мӯҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва чопӣ ба идора баргардонда шавад;
- мақолаҳое, ки ба чоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди чопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддияи мудаллал ирсол мекунад;
- тибқи дархости шӯроҳои коршиносӣ КОА назди Президенти ҚТ ва КОА ВМИ ФР идораи маҷалла ба онҳо тақризҳоро пешниҳод мекунад.

Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмӣ назариявии «Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ» барои чоп ирсол мегарданд

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ **5.1 (12 00 00) – Улуми ҳуқуқшиносӣ** (рамзҳои 5.1.1 (12.00.01), 5.1.3 (12.00.03), 5.1.4 (12.00.08), 5.1.2 (12.00.14)); **5.2 (08 00 00) – Улуми иқтисодӣ** (рамзҳои 5.2.1 (08.00.01), 5.2.3 (08.00.05), 5.2.5 (08.00.14)); **5.5 (23 00 00)– Сиёсатшиносӣ** (рамзҳои 5.5.2 (23.00.02), 5.5.4 (23.00.04), ки қаблан дар ҳеч ҷой чоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи чопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;
- тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯъбаи кадрҳои ҷои қори муқаррир мӯҳр гузоштааст;
- маълумотнома аз ҷои таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо)
- гунаи чопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 735700, ҚТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ, бинои асосӣ, утоқи 309

Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғаи сомона www.vestnik.tj

Тибқи талаботи КОА назди Президенти ҚТ ва КОА ВМИ ФР мақола бояд унсурҳои зеринро дарбар гирад:

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);
- ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;
- унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣю англисӣ;
- аспирантон унвонҷӯён, муаллифон, докторантҳо номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣю англисӣ зикр мекунанд;
- зикри мансаб, ҷои қор, шаҳру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣю англисӣ;
- e-mail;
- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣю англисӣ (бо ҳарфҳои қалон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);

- чакида ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари қор ва хулосаҳои асосие, ки навоариҳои илмии қорро дар бар мегирад;

- вожаҳои калидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ оварда мешаванд (7-8 калима ё ибора, ки ду ё се вожаро дарбар мегирад);

- ба мақола ҳатман номгуӣ маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замима мешавад. Рӯйхати маохиз дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Ҳангоми навиштани рӯйхати мазкур аз рӯи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсайн бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти бозтимолии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серий общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

Целями научного рецензированного журнала «Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: юридические науки, экономические науки, политология;
- развитие международного сотрудничества в сфере юриспруденции, экономики, политики (международных отношений);
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений юридических, экономических и политических наук;
- поиск новых знаний для социально-экономического развития Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи (средний объём – 12-15 страниц), рецензии, научные обзоры (до 25 страниц), отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: юридические науки, экономические науки, политология;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;
- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;

- редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения их научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;
- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;
- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **5.1 (12 00 00) – Юридические науки** (шифры 5.1.1 (12.00.01), 5.1.3 (12.00.03), 5.1.4 (12.00.08), 5.1.2 (12.00.14); **5.2 (08 00 00) - Экономические науки** (шифры 5.2.1 (08.00.01), 5.2.3 (08.00.05), 5.2.5 (08.00.14); **5.5 (23 00 00) – Политология** (шифры 5.5.2 (23.00.02), 5.5.4 (23.00.04).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;
- рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;
- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 309. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru.

Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК и ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на таджикском, русском языках;
- e-mail;
- название статьи на таджикском, русском и английском языках;

- аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 150 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);

- ключевые слова на русском и английском языках (7-8 слов или словосочетаний из двух или трёх слов);

- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ;

- ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.

За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“**Bulletin of TSULBP**” is a scientific-theoretical journal of Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the socialities and humanities edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal «Bulletin of TSULBP. Series of Social Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: economics, law, politology;
- development of international collaboration in the fields of economy, jurisprudence, politics (international relations);
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends of economic, juridical and political sciences;
- quest of new knowledge for social-economic development of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP. Series of Social Sciences”

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: economics, law, politology;
- solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
- an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;
- all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on antiplagiat.ru site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;
- articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;
- articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;
- If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);
- an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author s answer on every item of remarks;
- the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);
- a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;
- articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);
- the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under

Education and Science Ministry of Russian Federation) expert councils if requested.

Requirements for design of Articles (Surveys, Reviews) Sent for Publication to Scientific-Theoretical Journal “Bulletin of Tajik State University of Law, Business and Politics. Series of Social Sciences»

1. For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialities never published anywhere before: **5.1 (12 00 00) – Juridical sciences; 5.2 (08 00 00) Economy sciences; 5.5 (23 00 00)– Politology.**

2. The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author's (authors') signature (-s) on a hard copy of the article;
- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer's place of work;
- certificate from the place of studies (for post-graduates and master's degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 309. Electronic versions – e-mail address: vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63, site address, www.vestnik.tj.

In accordance with RF ECM HAC requirements the article should contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);
- LBC index (to be located ibidem);
- Author's last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific speciality (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;
- post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral's degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master's degree students specify speciality of training) in English or Tajik, Russian and English;
- position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;
- E-mail.ru;
- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, print Times New Roman 14 or Times New Roman Tj 14, center alignment);
- abstract in Russian and English (print TNR 14), italics alignment, width alignment in the range of 100-250 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;
- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, print TNR 14, italics alignment, width alignment);
- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited work only.
- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with GOST (State Standart).
- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly.

Articles sent to the editorial-board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

ЗИ-02.1.099ТJ

ИНДЕКС: 77752

**Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои
ҷомеашиносӣ.
2023, №2 (95), 164 с.
Муҳаррирон:
Шомуродова О.Б.
(муҳаррири русӣ),
Шарипова Ш..
(муҳаррири англисӣ)
Муҳаррири техникӣ:
Дадобоева М.М.**

**Вестник ТГУПБП. Серия
общественных наук.
2023, №2 (95), 164 с.
Редакторы:
Шамурадова О.Б. (редактор
материалов на
русском языке)
Шарипова Ш.
(редактор-переводчик)
Технический редактор:
Дадобоева М.М.**

**Bulletin of TSULBP. Series
of Social Sciences.
2023, №2 (95), 164 p.
Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts)
Sharipova Sh.
(English texts)
Technical editors:
Dadoboeva M.M.**

Суроғаи маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармуҳаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Гунаи электронии маҷалла дар сомонаи www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакции: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP. Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Ба ҷопаш 12.06.2023. имзо шуд. Андоза 84x108/16. Коғази офсет. Ҷопи офсет. 19,1 ҷ.ч.
Теъдоди нашр 177 адад. Супориши № 84. Нарҳаш шартномавӣ.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Мағбааи «Кова», 735700, ш.Хучанд, кӯчаи Камоли Хучандӣ 125/21

Подписано в печать 12.06.2023. . Формат 84x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная. 19,1 упл.
Тираж 177 экз. Заказ №84. Цена договорная.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Типография «Кова», 735700, г. Худжанд, ул. Камола Худжанди 125/21

Signed for printing 12.06.2023. Form 84x108/16. Paper offset, offset print. Circulation 177 copies.
Order №84. Price on contractual agreement

The publishing house "Dabir" under TSULBP, 735700, Khujand, micro-district 17, building 1

The printing house "Kova", 735700, Khujand, st.Kamal Khujandi 125/21

Напечатано согласно предоставленному редакцией оригинал-макету